Vladimir Ćorović

CRNA KNJIGA

Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918. godine

SADRŽAJ:

Prof. dr Vojislav Maksimović: Pred "Crnom knjigom" Vladimira Ćorovića

Vladimir Ćorović: Crna knjiga: Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918 godine

I Demonstracije iza atentata.
II Taoci.
III Internirci u Aradu
IV Nasilja i zločinstva vojske.
V Nasilja vojske prema Srbima vojnicima.
VI Vojni sudovi.
VII Internirci u Doboju.
VIII Internacije u drugim mestima.
IX Progonstva građanskih vlasti. Ratno sudstvo.
X Sistematsko iscrpljivanje.
Napomena.

Bilješka o piscu

Prof. dr Vojislav Maksimović
Pred "Crnom knjigom" Vladimira Ćorovića

U dugoj srpskoj patničkoj prošlosti bilo je veoma mnogo perioda koji su mogli da budu sadržina "crnih knjiga", a malo ih je ipak napisano. Naša crna i nesrećna vremena davala su česte povode i prave razloge za nastanak takvih dokumentarnih spisa koji bi trebalo da budu namijenjeni i svjedočenju, i pamćenju i nezaboravu. Mnogi strašni događaji i dešavanja protutnjali su kao prave oluje i povodnji, ali o njima nije ostalo ni dovoljno pisanih tragova, pa ni jakog odjeka u narodnom pamćenju. Živa je ostala samo tanka svijest da su se oni desili, da su bili od sudbinskog značaja a često i prava istorijska prekretnica našeg naroda. Njihov eho čuo se najčešće u našoj pjesmi i u narodnim predanjima.

Usmjereni tako najviše prema epskoj slici krupnih zbivanja, pa i ukupne naše istorijske prošlosti, često smo istoriju određivali onome što je donosila naša usmena tradicija i što je kazivala guslarska pjesma. Tek su golema zbivanja na početku ovoga vijeka, u kojima je naš narod bio neizbježni učesnik i činilac, dobila manje epsku a znatno više istorijsku i oznaku i interpretaciju. Epika je i dalje ostala, ali kao poetska forma za zadovoljavanje narodne duše, a i kao literarno viđenje određenih događaja. Pravu ulogu poprimila je istoriografija, u kojoj je nezaobilazan udio imao upravo Vladimir Ćorović (1885-1941). Istovremeno je nastala i prava prilika i potreba za jači razvoj srpske ratne memoaristike.

Kada je pred nama Crna knjiga Vladimira Ćorovića, jednog od najpouzdanijih i najvećih istoričara koje je imao srpski narod, onda nas neminovno zasipaju razne asocijacije i obuzimaju potrebe za određivanjem prema događajima i akterima koji čine njenu osnovnu sadržinu. U svakom slučaju, ovo djelo je nastalo iz duboke emotivnosti, saosjećajnosti i proživljenosti, iz potrebe za oduškom poslije strašnih događaja. Nastalo je i kao oduženje čitavom stradalačkom srpskom pokoljenju na koje se sručio svjetski rat (1914-1918).

Ćorovićeva Crna knjiga je pouzdano svjedočenje, govor dokumenata, brojki, fotografija i svjedoka. Iz nje se i naslućuju i vide goleme ljudske patnje, nesreće, glad, boleštine i umiranja nevinog srpskog naroda. Vidi se smišljena surovost austrougarske okupacione vlasti, podržane od vrhova katoličke crkve. Vidi se jasna genocidna politika, čije su posljedice nasilna smrt više desetina hiljada pripadnika srpske nacije na prostorima austrougarskih provincija Bosne i Hercegovine.

Jedna od uočljivih oznaka ove knjige je njena aktuelnost u vremenu kada se pojavila. Nju je 1920. godine objavio tada čuveni knjižar Isa Đ. Đurđević, čiji je vrlo koristan izdavački rad bio vezan i za Sarajevo i za Beograd. Očito je da se Vladimir Ćorović brzo odlučio na pisanje, da nije čekao da protekne i previše vremena, kada bi mnogi svjedoci nestali, a događaji bili zaboravljeni ili bi dobili tuđu, neželjenu ocjenu i tumačenje.

Prema ličnom tvrđenju u uvodu ove knjige, Ćo-

rović je još 1917. godine, kao osuđenik u travničkom zatvoru, došao na pomisao da pristupi prikupljanju dokumenata i bilježenju onoga što su kazivali zatočeni očevidci, kako bi nastao jedan ovakav spis. Glavninu posla Ćorović je obavio nakon puštanja iz zatvora, a naročito 1918. godine kada se preselio u Zagreb i uspostavio neposrednu vezu sa jugoslovenskim političkim institucijama u inostranstvu i kada je mogao da dođe i do važnih pisanih izvora (neprijateljski novinski članci i sudski spisi, na primjer).

Sa pravom sjetom čovjeka i žalom racionalnog istoričara, Vladimir Ćorović je bio svjestan da nije mogao da sabere sve što bi bilo predmet ove knjige i što bi pomoglo njenom obogaćivanju. U tom smislu je on napisao: "Mnoga usta, i to ona što bi imala najviše da kažu, zanemela su zauvek. Mnogi nisu imali prilike da saopšte nekom pismenom svoje doživljaje; mnogi od pismenijih nerado ili nezgodno pišu. Mnogo se kod nekih, naročito mlađih, i pomerilo u istinitosti prikaza, dobilo nešto tuđih elemenata i postalo vrlo problematično za ovakav jedan posao".

U podnaslov svoje Crne knjige Vladimir Ćorović je stavio: Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog rata. Uz jasnu nacionalnu oznaku stradalnika, piščev akcenat je očito stavljen na tu tešku i vrlo jasnu odrednicu patnje. I posredno i direktno, iz ove knjige doznajemo da nikada u ranijoj istoriji srpskog naroda nije poznato toliko sistematsko uništenje u logorima koji su značili smrt poslije golemog iznurivanja i patnji. Logori u Aradu, Šopronju, Nežideru i Doboju postali su strašna srpska gubilišta.

Ne mogu se ni izbrojati kazamati, tamnice i zatvori u kojima su čamili i nestajali naši ljudi samo zato što su pripadali Srpstvu i pravoslavlju. Pod izgovorom da je to ogorčenost svjetine zbog Principovog vidovdanskog atentata na Franca Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu, nad našim narodom je izvršena besprimjerna osveta, nepoznata do tada u svjetskoj istoriji. Egzekucije vješanjem, strijeljanjem, klanjem i spaljivanjem vršene su ne samo nad rodoljubima koji su imali bilo kakvog udjela u atentatu, već i nad mirnim srpskim seljacima, ženama pa čak i nad djecom.

Pred silinom naše nacionalne tragedije, Vladimir Ćorović je jasno izrazio svoj odnos istoričara, ali i stav čovjeka koji ima veoma duboku motivaciju da pomogne afirmaciju onih koji su svoj život ugradili u temelje srpske slobode i otadžbine: "Mučenici ideje moraju da budu prikazani i njihova imena zabeležena za posebne stranice historije ovog pokreta, koji će, kao i svi dotle, imati da utvrdi kako se ta pojava stalno ponavlja u našoj prošlosti i dobija gotovo oblik jedne nacionalne periodike".

Najmasovnije umiranje bilo je u logorima u Aradu i Doboju, gdje su zatvorske vlasti bile i najsurovije u izmišljanju najstravičnijih oblika mučenja hiljade zatočenika. Sjećanje na ta mučilišta bila su veoma svježa. Ćorović je imao veliki materijal i pouzdane dokaze, pa je aradskom i dobojskom logoru i posvetio posebna poglavlja svoje Crne knjige. On je tako prvi, kao istoričar, počeo da otkriva najvidljiviji genocid nad Srbima u prvom svjetskom ratu, o kome će kasnije biti objavljena i obimnija literatura.

Poseban izum austrougarske kaznene politike bilo je uzimanje i bezrazložno ubijanje talaca. Pri tome su birani najviđeniji i najugledniji Srbi, a naročito učitelji, sveštenici, trgovci i činovnici. U taoce su odvođene i takve nacionalne veličine kao što su književnici Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović. Posebno surov obračun izvršen je sa srpskom inteligencijom - sa učiteljima, nastavnicima, đacima i studentima. Za njim je organizovano više iskonstruisanih i namještenih suđenja (nekoliko procesa u Sarajevu 1914, 1917, u Banjoj Luci 1915-1916, u Bihaću, itd.). Najčuveniji je proces atentatoru Gavrilu Principu i njegovim drugovima, koji je počeo 12. oktobra 1914. godine. On je značio dugo zatvorsko umiranje Principa i drugih, a smrt vješanjem (3. februara 1915) Danila Ilića, Veljka Čubrilovića i Miška Jovanovića.

Veoma je bio čuven i banjalučki proces (od 3. novembra 1915. do 16. marta 1916. godine) na kome je, uz prvooptuženog Vasilja Grđića, profesora, novinara, narodnog poslanika i rukovodioca Srpskog društva "Prosvjeta", i još 154 Srbina, suđeno i piscu Crne knjige, a zbog "veleizdaje". Šesnaestorica od njih su osuđeni na smrt vješanjem, da bi im kazna zamijenjena doživotnom robijom. Vladimir Ćorović je tada osuđen na osam godina robije, ali mu je kasnije kazna znatno smanjena, pa je iz tamnice izišao prije kraja rata.

Prvi svjetski rat je na našim prostorima izbacio još jedan rijedak zločinački fenomen, a to su šuckori poluvojne a prema Srbima patološkom mržnjom nadojene zločinačke skupine, regrutovane, sa znanjem i

ciljem vlasti, pretežno iz muslimanskog i hrvatskog ološa. One su vođene osvjedočenim srpskim zlotvorom Ademagom Mešićem iz Tešnja, kasnijim doglavnikom Ante Pavelića. U Ćorovićevoj Crnoj knjizi ima veoma mnogo primjera šuckorskog bestijalnog ponašanja, a na osnovu svjedočenja preživjelih i autentičnih dokumenata, koji su piscu već bili dostupni.

Ova knjiga svjedoči da, u brutalnom odnosu prema našem narodu, nijesu bili bolji od šuckora ni austrougarski oficiri i vojnici. Česti su primjeri njihovog ubijanja naših nevinih i nezaštićenih ljudi, a bez ikakvog eventualnog utvrđivanja krivice i suđenja. Posebnu pažnju Ćorović je posvetio nečasnim postupcima vojnih prijekih sudova, koji su na robiju slali čak i djecu zbog navodne uvrede austrougarskog cara i kralja. Bez ikakve istrage, ti su sudovi naredili veliki broj likvidiranja civila, optužujući ih za saradnju sa neprijateljem.

Uz svjedočenje i ljudi i dokumenata, bez prejakih emocija i strasti, u ulozi istoričara-dokumentariste, Vladimir Ćorović je izricao česte konstatacije o ponašanjima pojedinaca, osvjedočenih srpskih neprijatelja, a i čitave austrougarske vlasti. Veoma su upečatljivi prizori, u kojima raspuštena rulja, podstaknuta od zvaničnika, ruši, krade, pljačka i ubija sve što je srpsko. Naročito su pamtljivi primjeri demoliranja i pljačkanja srpskih radnji u Sarajevu, odmah iza vidovdanskog atentata, a još više objesno i sladostrasno vješanje seljaka i seljanki u sarajevskom okružju, u Hercegovini i u drugim pograničnim krajevima prema Srbiji i Crnoj Gori.

Neodoljivo se nameće pomisao da je Ćorovićeva Crna knjiga bila podsticaj za nastanak više memoarskih tekstova i dokumentarne proze, kao i za publikovanje izvorne građe koja se odnosila na isti period naše istorije. Neka djela se osjećaju kao prirodni dodatak, dopuna i nastavak Crne knjige. Tu najprije mislimo na zbornik tekstova Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje (Sarajevo, 1929) koji je, uz pomoć više saradnika, sastavio dr Pero Slijepčević, Ćorovićev savremenik, prijatelj i zemljak. Spomenimo i knjige Matije Popovića (Iz tamnice, Tuzla, 1926) i Jezdimira Dangića (Naše tamnovanje, Tuzla, 1938. i Glad i tamnica, Novi Sad, 1940). I oni su bili stradalnici u austrougarskim zatvorima, pa su takođe zabilježili autentične događaje i saopštili svoja viđenja i svjedočenja. Ipak, Crna knjiga Vladimira Ćorovića je bez premca, ne samo po prvenstvu u nastojanju i objavljivanju, Beh i po obilju podataka, kazanih smireno i sa ubjeđenjem istoričara koji je provjerio ili doživio sve to o čemu piše.

Može se s punim pravom reći da je ova Crna knjiga ne samo vrijedan dokumentarni spis, već i danas vrlo aktuelno i poučno štivo. Ona je najprije potvrda da srpska nesreća iz prvog svjetskog rata nije bila posljednja, već se u još stravičnijem obliku ponovila 1941. godine. A vrlo srodna su i tragična zbivanja u ratu čiji smo bili i svjedoci i učesnici i čiji eho još nije prestao. Crna knjiga je zato trajna pouka i opomena našem narodu, ali i indirektni poziv na oprez i budnost, na nacionalnu slogu i solidarnost pred uvijek mogućim tragedijama, kojih naš narod nije u prošlosti

mogao biti pošteđen.

Sa iskustvom naučnika koji veoma dobro zna našu prošlost i sa trajnim istorijskim pamćenjem polihistora, kakav je zaista bio, Ćorović je izrekao umne riječi koje naše pokoljenje treba da shvati i kao amanet: "Krst je za nas bio ne samo simbol historijske borbe prema polumesecu, nego i pravo obeležje Golgote, na kome se nekoliko stoleća raspinjala vera i svet jednog naroda. Ovog zadnjeg puta, izgleda, silnije i svirepije nego ikad pre".[3]

Ćorovićeva Crna knjiga ne može da zamijeni još uvijek nenapisanu pravu istoriju srpskog stradanja u prvom svjetskom ratu. To nije ni bila namera njenog autora Ona je knjiga za naše razumno čitanje, kako bismo znali šta se desilo našim precima i kako, u ime naših života i budućeg življenja naših potomaka, ne bismo zaboravili ono što ne smijemo, što bi značilo gubitak kolektivne svijesti i pamćenja. A tada ne samo što ne bi bilo našeg usmenog sjećanja i pisane istorije, nego ne bi bilo ni naše srpske naći je.

Vladimir Ćorović: CRNA KNJIGA
Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918 godine

Nesravnjiva historijska vremena, koja smo proživljavali u ovih apokaliptičkih sedam godina i čiji smo značaj uočili već svi stvaranjem naše velike ujedinjene otadžbine i svesnim spremanjem za nov odsek našeg nacionalnog života, treba da budu osvetljena sa svake strane. Pokolenje, kome je pisano, da svo-

jim žrtvama stvori dosad neosporno najobimnije i idejno najdublje uspehe u povest srpskog plemena, ovakvo kakvo je, i sa svojim mitskim pregaranjem i sa svojim sitnim strastima, veliko pored svega, što se gledano iz bliza gubi u prosečnosti, to pokoljenje, silno po svom aktivnom sudeništvu na stvaranju Novog i Velikog, nije manje historijski važno i po svom pasivnom mučeničkom delu i vredi da se posebno prikaže za vremena, koja će, posmatrajući otvoreno iz dalje perspektive, imati da se neposredno uvere kako je doista čitav naš narod, čitav, prvi put od kako imamo svoju historiju, podjednako sudelovao u izgradnji ideje i dela dajući za njih živote i zdravu snagu na bojnim poljanama kao i po prepunjenim austrijskim tamnicama i logorima. Pasivne su žrtve čak mnogo bolnije. Utrošene bez vidne neposredne koristi za pokret, one su dokumenti intenzivnosti osećanja i izvesne nacionalne mistike i u mnogim sredinama tek nužni podsticaji za jače zbližavanje i otpor, ali uvek praćene saznanjem, da bi drukčije upotrebljene imale daleko znatniji uspeh. Mučenici ideje moraju da budu prikazani i njihova imena zabeležena za posebne stranice historije ovog pokreta, koji će, kao i svi dotle, imati da utvrdi kako se ta pojava stalno ponavlja u našoj prošlosti i dobija gotovo oblik jedne nacionalne periodike. Čak ni najpopularnijem junaku naše narodne pesme nije bilo suđeno, da izmakne tamnici i da ne zazire od Đeminih vešala. Krst je za nas bio ne samo simbol historijske borbe prema polumesecu, nego i pravo obeležje Golgote, na kome se nekoliko stoleća raspinjala vera i svest jednog naroda. Ovog zadnjeg puta, iz-

gleda, silnije i svirepije nego ikad pre.

Još u zatvoru došao sam na misao, slušajući strahote preživelog, donekle očevidac i sam, da pobeležim i saberem sve, što je naš svet podneo od 1914-1918. godine, od dana atentata na Franca Ferdinanda pa do oslobođenja. Kad se, u travničkom zatvoru, dala donekle i materijalna mogućnost za to, počeli smo sa prikupljanjem gradiva. Među našim drugovima bilo ih je dosta, koji su sami prepatili vrlo mnogo i vrlo mnogo videli svojim očima. Ranije, a delomično i tu, zapažajući izvesnu sklonost prepričavanju i neviđenog i dopunjavanju kod nekih lica iz našeg pričalačkog kruga ja sam, moleći prijatelje da mi pobeleže stvari, tražio izrično od njih, da mi saopšte samo ono, što su sami videli svojim očima i sami na sebi iskusili. Jer voleo sam imati i manje, ali tim pouzdanije podatke. Kad sam pred kraj 1917. izašao iz zatvora i u Zagrebu našao prilike da sredim svoje odnošaje, dobio sam od kruga redakcije Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba, u vezi sa organizacijom Jugoslovenskog Kluba u Beču, ponudu, da za bečke delegacije i Jugoslovenski Odbor u Parizu izradim sistematski pregled svih patnja i pribavim što obilniji materijal fotografija vešanja i drugih progona. Čitave 1918. godine radio sam na tom poslu i u avgustu otpremio velik deo toga preko Praga za Pariz. Predusretljivost g. dra Srđana Budisavljevića, koji je bio glavni faktor u toj akciji, omogućila mi je, da sam se dugo vremena mogao baviti samo tim stvarima.

Materijal, koji mi ovde iznosimo, ne obuhvata sve, što se ima reći. I pored ljubaznih predusretljivosti

s mnogo strana i pored mnogo ustupljenih beležaka i podataka (kao od g. prote Dušana Kecmanovića, Danila Dimovića, Nikole Kostića, Veljka Mitrakovića, Božidara Tomića, Radoslava Parežanina) ovde se ipak nije moglo sabrati sve. Mnoga usta, i to ona, što bi imala najviše da kažu, zanemela su zauvek. Mnogi nisu imali prilike, da saopšte nekom pismenom svoje doživljaje; mnogi, od pismenijih, nerado ili nezgodno pišu. Mnogo se kod nekih, naročito mlađih, i pomerilo u istinitosti prikaza, dobilo ponešto tuđih elemenata i postalo vrlo problematično za ovakav jedan posao. Naročito se to primećava kod mnogih dopisa u novinama, gde se često puta, da bi se delovanje izvesne ličnosti jače podvuklo, događaji prikazuju vrlo subjektivno i ne uvek u skladu sa drugim svedocima. Radi toga se od te građe moglo upotrebiti samo ono, što je potvrđivano i drugim saopštenjima. U tom mi je dosta pomogao materijal, koji je bio slat Jugoslovenskom Klubu u Beč i meni ustupljen. Dobrotom g. dr-a Vladimira Andrića dobio sam sve spise trebinjskog vojnog suda, kao najdragoceniji materijal za ovakvu radnju. Moj brat, pokojni Svetozar, napisao je Beleške jednog taoca, svoje doživljaje iz mostarskog garnizona, objavljene posle u Narodnom Jedinstvu 1919. i posebno kod I. Đ. Đurđevića.

Da se potakne što više prikupljanje ove građe objavljen je u Narodnom Jedinstvu od 11. februara 1919. cirkular Zemaljske Vlade pod natpisom "Zulum austrijsko-ugarskog režima", u kom su se stavljala konkretna pitanja za mnoge stvari i podatke ovog dela. Odziv nije bio zadovoljavajući, jer su mnogi činov-

nici, koji su u prvom redu trebali da daju odgovore, imali ličnih računa, da stvar prikažu na svoj način ili da uopšte vešto izbegnu postavljenom pitanju.

Ja sam se ovde, sasvim razumljivo, ograničio samo na Bosnu i Hercegovinu. Da sam preuzeo širi posao ne bih uopšte dospeo da ga na vreme razradim, jer bi mnogo meseci trebalo utrošiti na proveravanje lica, koja su doprinosila građu i na kritički pregled materijala, da i ne govorimo o tom koliko bi organizacija takvog rada, bez prethodnih veza, bila oteščana s jedne strane nepoverenjem, a s druge opasnošću. Čak ni za samu Bosnu nije se moglo postići sve što je bilo u planu. Zaplašeni progonima 1914. godine mnogi su se naši ljudi očevidno ustručavali, da uđu u ma kakav posao tajne prirode i uperen protiv vlasti i nisu nikako hteli ni da im se samo ime spomene. Otud su izvesne oblasti i događaji ostali bez svog potpunog i detaljnog izlaganja i otud pojedine neravnosti u prikazu predmeta.

Jedan kratak, ali politički vrlo važan sukus svih rekriminacija iz ovog dela, dat je u memorandumu bosanskih političara, izrađenom od Danila Dimovića, koji je podnesen grofu Stevanu Tisi u Sarajevu 20. septembra 1918., kad je došao da se informiše o prilikama u Bosni i Hercegovini i da provede izvesnu agitaciju za rešenje bosanskog pitanja u ugarskom smislu. Memorandum taj glasi ovako:

"Prije rata imali smo bar neku sjenu ustavnosti i to malo sudelovanja u državnoj upravi počelo je stvarati užu vezu izmenu naroda i države.

Došao je rat. Kod nas se pokazao ne samo kao

strahota borbe države protiv države, nego kao strahota borbe države protiv vlastitih državljana. Relativna većina naših sugrađana, t. j. svi Srbi pravoslavni bili su izraženi najstrašnijim progonima. Izgledalo je tako, kao da svakog pravoslavnog Srbina smatraju atentatorom. Srbima je bio u monarhiji navešten rat već strašnim, poduzetim pod zaštitom javnih vlasti, progonima. Na početku rata uhapšeno je nekoliko hiljada Srba i strpano po raznim tamnicama i kazamatima bez sudske i bez administrativne istrage ili presude. Usljed lošeg i nečovječnog postupka znatan dio tih ljudi je obolio i podlegao. U svakom selu u svakom gradiću uzet je veći broj taoca. To je institucija, koju ne poznaje pravo nijedne kulturne i pravne države ovog veka. Po toj instituciji bivaju građani vlastite države uhapšeni i predani vojnicima s tom napomenom, da ih ti vojnici imaju pravo odmah ubiti, čim se makar što desi, čime bi bili ugroženi interesi vojske, sigurnost mostova i željeznica. Po toj instituciji imali su dakle građani da plate glavom za tuđa dela, koja su često bila plod podmetnute lične osvete. Mnogi od njih ubijen je bez krivnje, a mnogi bez ikakva razloga.

To znači povredu najprimitivnijih prava čovječijih, to znači gaženje velikog načela pravnog, postavljenog još u srednjem veku, a koje glasi: poena teneat actoris.

U to su došli kazneni progoni pred vojnim i građanskim sudovima. Mi moramo da istaknemo da je to pravosuđe preterano strogo sudilo ne samo u pogledu kazne, nego i u pogledu kvalifikacije čina. Sudilo se na smrt, gde za to predpostava zakonskih nije

bilo. Samo blagost, čovječnost i milost mladog vladara izbavila je veći broj osuđenika, koje su sudovi ne samo osudili na smrt, nego i predložili, da se smrtna kazna i ovrši. Kao poseban i karakterističan slučaj navodimo to, da je jedan narodni poslanik, umirovljeni profesor, otac šestero dece, lišen penzije i osuđen na tešku tamnicu mada je uživao imunitet - za to, što u saborskoj sednici 1. nije ustao, kad je predsednik javio kraljevu zahvalu na čestitci za ozdravljenje, 2. što je došao u običnom odelu na žalobnu sednicu za pokojnim prestolonaslednikom [slučaj Šćepana Grđića].

Osim sudskih progona i justifikacija, mnoštvo je naših Srba ubijeno, zapaljeno i obešeno bez istrage suda, i to ne samo muškaraca, nego žena i dece. To su većinom činile uz redovitu vojsku one čete, što ih je uz plaću svakakvih elemenata osnovao general Potijorek. Od tih elemenata, koji su organizovani i komandovani bili, pretrpio je naš narod najužasnije patnje.

I ako se po veri razlikujemo, mi smo sinovi jednog naroda, mi smo krv iste krvi. Ideja narodnog jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca prodrla je u sve narodne slojeve. Ona je postala političkom verom i dogmom našeg narodnog bića. Zato muke i patnje, što ih je morao srpski deo jedinstvenog našeg naroda trpiti, odjeknule su duboko u srcu i duši Hrvata i Slovenaca.

No nisu samo Srbi trpili usled strahovlade u početku rata i usled teškog pritiska vojničkog apsolutizma do danas. Svima nama u Bosni i Hercegovini oduzeta su ustavna prava. Vlada je radila kako se

njoj najshodnije činilo, bez obzira na želje i potrebe naroda. Kod nas je narod usljed ogromnih ratnih žrtava i patnja propao. Slučajevi umiranja od gladi bili su obična pojava u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine. Toga ne bi bilo, da je narod po svom predstavništvu mogao vršiti svoj zakoniti upliv na državnu upravu. Nijedan narod monarhije nije morao doprineti razmerno toliko žrtvi u krvi, koliko ispaćeni narod Bosne i Hercegovine. Pored tih nerazmernih žrtava u krvi nametnute su našem obespravljenom narodu još i prekomerne žrtve u imetku.

Ni u jednoj pokrajini Austro-Ugarske monarhije nisu porezi ubrani u onoj visini kao kod nas, ni u jednoj pokrajini nisu ratna podavanja i rekvizicije u tolikoj mjeri i uz tako niske cijene provađane, kao u Bosni i Hercegovini. Naši seljaci, naši zemljoposednici lišeni su uz minimalne naknade njihovih zemaljskih produkata i stoke tako, da naše ekonomsko stanje nije samo došlo u krizu nego stoji pred katastrofalnom propasti.

Naše narodno predstavništvo raspušteno je, autonomija kotareva, okružja obustavljena je bila. Zakonom zagarantovana vjersko-prosvetna autonomija srpsko-pravoslavnih eparhija i uprava ukinuta je naredbenim putem. Sloboda sastajanja je potpuno ukinuta. O slobodi štampe ne može se ni govoriti. Ne dopušta se šta više ni dolazak novina u Bosnu i Hercegovinu, koje stoje pod cenzurom državnih odvjetnika u monarhiji. Sloboda kretanja, a da u blizini nema ratnih operacija, ograničena je tako, da i najkraći put ovisi o milosti policije i dozvoli vojničke vlasti. Svaki put-

nik koji dolazi iz monarhije u Bosnu dobiva utisak, kao da dolazi još i danas u stranu državu.

Politički osuđenici, kod kojih zakon propisuje posebno postupanje, čame još i danas kao obični osuđenici i zločinci u centralnoj kaznioni u Zenici u gvozdenim kavezima kao životinje, uz slabu hranu i neobično strogi postupak, koji se protiv njih do u tančine provodi. U Austriji je već davno izdana opća amnestija čak i za one, za koje su sudovi pronašli, da su kažnjiva dela protiv države za vrijeme rata počinili. U Ugarskoj nije u toj mjeri ni bilo osuđivanja.

Naš je sabor prihvatio zakonsku osnovu o uvedenju srpskohrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina su zemlje sa isključivim stanovništvom srpskohrvatske narodnosti pa ta zakonska osnova ne samo da nije predložena na sankciju, nego se - premda je dobila predsankciju - njemački jezik naredbenim, zakonskim putem i praksom neobično širi u našoj upravi, dok se u isto doba izgoni iz uprave nama svima milo i sveto pismo Ćirilovo. Ove metode potječu iz glava centralista, koji jedinstvom nemačkog jezika hoće da provedu svoje ciljeve protiv kojih je Vaša Preuzvišenost ustala kao ministar predsednik, označivši takove ciljeve i težnje imenom, kakvo im pripada.

U kratkim crtama izneli smo patnje, muke, nevolje i poniženja, što ih je narod u Bosni i Hercegovini pretrpio, a podnosi ih još i danas. Ovo je samo bleda slika naših prilika. Pojedine činjenice, kojih ima neizmeran broj, tek bi je osvetlile potpuno. Tada bi se tek mogla shvatiti tragedija našeg narodnog života. Od

streljanja, vešanja, palenja i ubijanja nesretna sudbina dovela nas je do umiranja od gladi.

Uz ovakvo stanje i ovakav postupak prema nama svaki misaon i razborit čovek razumeće i naše raspoloženje, razumeće naše tmurne osećaje, isprepletene čemerom i gorčinom.

Naše osećaje razumeće naročito sin mađarskog naroda, koji je narod u borbi za svoju slobodu, za svoja narodna, građanska i ustavna prava doprinio ogromne žrtve i pretrpeo užasne patnje. Neka se Vaša Preuzvišenost duhom vrati u ona teška vremena, koja je mađarski narod pretrpio u godini 1848. i poslije toga. Pred Vas će izbiti slika brutalnog apsolutizma, u kome su Hajnau i Lambert vješanjem i streljanjem gušili narodni pokret mađarski i Vi ćete naći potpuno opravdanim, što se sav mađarski narod tuđio od apsolutističke i germanizatorske ere Bahova sistema, i što se je zanosio nadom na bolje vremena svoje ustavne i narodne slobode. Tako ćete i nas moći pravedno razumeti.

Treba da bude bolje, treba da bude drukčije, pa da se narod osvijesti i trgne iz ove apatije ove otuđenosti i potištenosti, da zna, da nije samo objekat upravne sile, nego da je građanin sa pravima i dužnostima.

Pretpostave za drugo raspoloženje i za drugi rad jesu ove: 1. Potpuna amnestija političkih osuđenika. 2. Naknada štete svim nevino nastradalim. 3. Osiguranje prehrane. 4. Uspostava ustavnosti sazivom raspuštenog sabora uz potpuno slobodne naknadne izbore. 5. Uprava zemlje može se predati samo lju-

dima saborskog poverenja. Tek kad ovo ispunjeno bude, može se putem narodnog predstavništva pristupiti rešavanju ostalih pitanja

Naš čitavi narod Srba, Hrvata i Slovenaca pretrpio je u monarhiji veoma mnogo za vreme ovoga rata. Danas još stoji Dalmacija, Slovenija, Istra, Koruška bez svojih zemaljskih predstavništva pod upravom tuđeg činovništva U Hrvatskoj je jedino održan ustavni režim. Pa i tamo ispadaju svaki čas pretnje sa strašilom neustavnosti i komesarijata, a jednoglasno primljene zakonske osnove ne mogu da postanu zakonom. To budi u nas osećaje, koji ne mogu biti skloni državi. To budi u nama predosećaje, što rastu u sjeni i mraku neslobode.

Mi osjećamo jedno sa svom našom istokrvnom braćom Hrvatima, Srbima i Slovencima ma gde oni bili. Mi znamo, da na kruglji zemaljskoj ne možemo izolovano živeti, nego da nas već naš položaj upućuje na iskren i pošten sporazum sa geografski najbližim narodom kraljevine Ugarske. Da taj sporazum može iskren i pošten biti treba da ga stvore dva ravnopravna i državno samostalna naroda.

Mi Srbi, Hrvati i Slovenci nismo danas ravnopravni sa narodom mađarskim. Mi smo danas roblje nezarobljeno, koje nosi lažni naslov državljana.

Dok kod se gornje predpostave ne ispune, dok god mi moramo da živimo u ovom političkom i građanskom ropstvu, mi nismo u stanju dati slobodne izjave. "Naše narodno pitanje ne može se rešavati bez naroda, ono se ne može samo delomično rešavati, nego u celini i to na temelju prava narodnog samo

određenja. Svako drugo rešenje, među koja ubrajamo i direktno i bez privole narodne nameravano prisajedinjenje Ugarskoj, bilo bi nasilje, koje bi urodilo najgorim posledicama za nutarnju sigurnost i spoljašnji mir. Napaćena duša našeg jedinstvenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, ako nasiljem i nepravdom raskomadani budemo, proći će mučenički put borbe da u njemu sagori i propadne ili da postigne jedinstvo i slobodu svoju."

Taj su memorandum potpisali ovim redom: Risto Hadži-Damjanović, Mato Bekavac, Pero Todorović, Đuro Džamonja, Jovo Pešut, Gavro Gašić, Đorđe Pejanović, Dr. fra Julijan Jelinić, Karlo Cankar, Dr. Ljubo Simić, Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, Dr. Jozo Sunarić, Pero Stokanović, Dr. Milan Jojkić, Danilo Dimović, Fra Ljubo Galić, Dr. Savo Ljubibratić, Dr. Luka Čabrajić, Dr. Vlado Andrić, Vjekoslav Jelavić, Stjeran Subašić, Dr. Marko Alaupović, Dr. fra Karlo Ikić.

Zanimljivo je u ovakvoj prilici čuti po mogućnosti i drugu stranu. General Stjepan Sarkotić, poglavar Bosne i Hercegovine, bio je pri povratku iz Bosne za Beč u Zagrebu zatvoren u jednom hotelu i posle, po naredbi Zemaljske Vlade u Sarajevu, pušten, 15. novembra 1918. on je uputio Narodnom Veću u Zagrebu svoj protest i obranu ovog sadržaja:

"Svečano protestiram radi na meni izvedenih nasilja u Sl. Brodu i Zagrebu i nadodajem sledeće:

Ja sam bio do mog dobrovoljnog odstupa kano poglavar B. i H. organ Njegovog Veličanstva i zajedničkog ministra finansija i samo njima odgovoran.

Moju naloženu zadaću: "U B. i H. mir i red uzdržati, svako nastojanje koje vodi izvan monarhije zapriječiti, politike ne trpiti, zemlje od neprijatelja obraniti, objektivno upravljati i dinastička čuvstva njegovati" ispunjavao sam mirnom i primjernom dužnošću.

Novoj vladi nisam pravio nikakvih poteškoća, dapače išao sam joj iskreno i otvoreno na ruku i preporučio to svim vojnim oblastima i činovništvu. Jedino sam je molio, da se u interesu zemlje i dobre uprave ne prenagli.

Ja sam joj izjavio, da sam predao kroz baruna Špicmilera Njegovu Veličanstvu moju demisiju, ali odgovora još nemam, izim što mi Špicmiler telegrafira, da sam ja sada u Bosni potrebit kano nikada i da pričekam na upute, koje će mi donesti moj zamjenik g. Đurković, kojeg sam ja u Beč poslao, da sve razjasni i kaže, da je sada absolutni kurs jedan nonsens i samo od razdražujućeg upliva na narodno vijeće. Đurković je imao stići u Sarajevo na 31.IH. ali nije radi poteškoća na željeznicah stigao do 3. ili 4./11.

Međutim sam se ja odlučio sam dobrovoljno odstupiti, pošto mi je skupina svih generala taj korak time olakšala, izričuć, da će složno za me stati, ako mi se prekršaj moje dužnosti prema caru i kralju i od koje strane bude prigovarao.

Na 1. ili 2./11. sazvao sam u Konak generale, zastupnike stare i delegate nove vlade i izjavio sam ovo: "Ja odstupam dobrovoljno od poglavarstva zemlje, priznajem Jugoslaviju, i želim njoj i B. i H. u njoj najsjajniji razvitak."

Delegati Narodnog Vijeća su me upitali, da li se

mogu u Zenici i Travniku još zaprti pustiti na slobodu, na što sam odgovorio: "Budući su od mene na pomilovanje predloženi i ja sam uvjeren, da ih je car pomilovao, da tomu nema nikakve zapreke i oni se mogu odstupiti odmah, a ne tek na 4./11. kako je bilo intendirano". (Kraljev imendan).

Ja sam sve do mojeg odlaska podupirao novu vladu u svakom smjeru. Svjedoci: g. Sunarić i Mehmed Spaho. Oba su mi jednom na moje zadovoljstvo izrazili, da bi bolje išlo, da se nisu prenaglili i da se je mene slušalo.

Moj odlazak sam ja službeno navijestio Nar. Vijeću, i molio, da se i Nar. Vijeću u Zagrebu isti objavi, te da mi oba pribave za me i moju komandu (štab, štabsku satniju i t. d.) salvus conductus Podpredsjednik Sunarić, koji me je osobno pohodio, na čemu mu hvala, uvjeravao me je da mom odlasku preko granicah Slavonije neće biti nikakvih zapreka, i napisao je pismo jednom uvaženom gospodinu u Sl. Brodu, da se ja i moj štab izpratimo kroz 2 pouzdana člana Narodnog Vijeća u Brodu dalje preko slavonske granice. Ja sam, daklen, svuda aviziran, a ne potajno, kako se priča, iz Sarajeva sam službeno instradiran odputovao sa gore navedenim uvjerenjem, i usuprot tome doživeo sam poznata nasilja.

Dodajem, da je u Sarajevu moja počasna straža bila uvjek od bosanske satnije, sve do zadnjeg dana. Pošto je ona naravski morala ostati u zemlji, to se je zadnji dan formirala satnija iz ljudih od komande, koji su morali zemlju ostaviti, dakle od Nijemaca, Mađara, i t. d.

Ja sam prinuždan dakle Narodno Vijeće zamoliti, da mi se otvoreno kaže, zašto su na meni počinjena ovako grozna i bezakonita nasilja, da se mogu pred lažnim denuncijama braniti.

Pozdravilo me se kroz vojnički špalir na kolodvoru u Zagrebu titulom "krvnik". Neka se dokaže, da li je pod mojom četiri godišnjom upravom u B. i H. po mom nalogu i kap krvi pala?

Daleko odbijam od sebe sva nasilja i nepravice** učinjene u B. i H. god. 1914. gdje ja nisam u Bosni bio. Ja odgovaram za sve, tek od početka 1915. godine, gdje sam počeo na 1./I. uredovati. Šta su političke oblasti, svi vojnički tvrđavni sudovi i sudovi poljne vojske radili, odnosno službovali u tužnoj 1914. godini za to sam ja isto tako odgovoran kano n. pr. Narodno Vijeće, dakle ništa.

**[Karakteristično je istaći ovo. U Zagrebu general Sarkotić, zatvoren je sa dužnom počasti od oficira, nije se niko takao njegove osobe, automobilom je sproveden u zatvor u jednom od najlepših hotela na Zrinjevcu. To je za nj "grozno i bezakono nasilje". Dalja pričanja pokazaće kako se postupalo s našim najboljim ljudima i šta je sve rađeno od njih. Za Sarkotića su to samo "nasilja i nepravice" bez onih srceparajućih epiteta!]

Tužnu političku baštinu 1914. godine - takozvani banjalučki proces, - morao sam likvidovati. To je morao svaki poglavar pa kako se on zvao. A kako sam ja to učinio? U sud se miješao nisam. To bi bilo proti mojoj časti. Ali kad je osuda pala, to je svih 20 na smrt osuđenih na moj predlog i kroz moje posredovanje pomilovano bilo. Dalje sam skoro napravio plan, da se najpre zavedena mladež, zatim manji, onda teži

krivci ispuste, tako da do mira ni najteže opterećeni na ostanu u uzi.

Kumuliranje 1914. godine sa mojom upravom tu, čini mi se, leži veliko nedorazumljenje, proti kojemu ja najoštrije prosvjedujem. Ta o nekim gadnim stvarima saznao sam tek kroz Korošecovu interpelaciju.

Što se gornjih pomilovanja tiče, to sam imao zadovoljstvo, da su kad kada koji predlozi ranije gore bili, nego li je intervencija dr. Dimovića nastupila, koji se je za zaprte uvijek zauzimao.

Kada se o ovoj stvari govori, onda se mora uvijek u obzir uzeti raspoloženje pučanstva pri mom dolasku u zemlju. Ja sam našao potpuni politički i vojnički debakl. Naše vojske odstupile iz Srbije, mržnja među pučanstvom, s jedne strane Hrvati i Muslimani, s druge Srbi, strašno. U taj haos došao sam ja, ne poznavajuć ni jednog čovjeka u Sarajevu. Svako je motrio, na koju će stranu? Na nikakovu. Odlučio sam se po mom karakteru svima biti dobar i pravedan otac. Jesam li bio, nek sude svi bezpristrasni.

Kad je jedanput jedna skupina Hrvata iz Sarajeva predamnom bila, onda sam im u razgovoru kazao: "Gospodo, vi vidite moj teški položaj. U onoj minuti, u kojoj bi se ja od puta objektiviteta i pravde i najmanje odalečio, u onoj minuti ne bi bio više vrijedan da ostajem poglavarom zemlje. Ako li bi već nesreća htjela, da ikoga malko uskratiti moram, to će te biti vi, jer sam uvjeren, da će Hrvati Hrvatu, gledajući na njegove poteškoće, najprije oprostiti." Koji su nazočni bili, mogu to posvjedočiti.

Govori, s kojima sam ja i Kerber u ono vrijeme pozdravljeni bili, bili su tako napeti, da smo ih ja i on uvijek kano "preoštre" kvalificirali.*** Ipak se ja u toj atmosferi ni pedalj od pravde odalečio nisam.

*** [Govor n. pr. poglavarova zamenika dra Nikole Mandića.]

Šta piše poglavar zemlje u jednom službenom predlogu u to vrijeme:

"Moj cilj jeste, dane mog djetinstva doživiti u kojima Srbe i Hrvate ništa nije drugo razlikovalo, nego samo prekrst."

A šta sve nisam radio za povrat, i poboljšanje nesretnika u Aradu i Nežideru? Koliko puta nisam slao vještog pukovnika Veselija tamo, da ih izvadi, stanje poboljša, i u zemlju povrati. Sve je išlo, ali i za sve je trebalo vremena. Žao mi je, da nisam mnoge zahvalnice i takove telegrame zadržao.

A taoce, koji su po vojničkim propisima (Reglements), dopušteni bili, sve sam odstranio, čim sam se uvjerio, da prometu i vojnički najviše upotrebljenoj, a za prehranu toli važnoj željeznici ne prijeti više nikakva pogibelj. Ta stvar izgleda sada lahka, ali onda je bila jako teška i od najveće odgovornosti.

A što prodiče poglavar činovništvu i časnicima. "Gospodo, tko hoće da u B. i H. služi, za otoga nije dosta samo čuvstvo dužnosti, on mora imati i čuvstvo najveće ljubavi za ovaj narod." Svjedoci: Osobito zamjenik i sekcionšefi.

A kako prosuđuje poglavar političke okrivljenike?

Pohađajuć Zenicu i Travnik, gdje su oni bili i

gdje sam i sam u ona gladujuća vremena za njih brinuo (moji vojnici su u ono vrijeme imali 250 gr. na osobu i dan, a oni kroz moju naredbu 420 grama) pa i šnjima razgovarao, obratio sam se k mojoj pratnji i rekao: "Vidite, gospodo, to su sada veleizdajnici! Ako li pako rat ispane proti nama, onda su to mučenici i najveći ljudi u svom narodu".

A tko je i jedanput bio kod vlade u ponedeljak i četvrtak, gdje sam ja primao, i vidio onu masu siromašnih molitelja i moliteljica iz raznih slojeva pučanstva, ta valjda gdje drugdje takvih posjeta ni vidio nije. Jesam li se starao njihove jade ublažiti, i njihove suze osušiti, neka odgovaraju sami.

O sličnih stvari, manjeg i većeg, pa i najvećeg opsega, mogao bi cijele svezke napisati, ali možda je dosta i ovo za one koji su dobre volje, a za druge su i cijeli svezci beskorisni i zabadava.

Tako po prilici izgleda krvnik, koji se je prvi svakoj prilici za povjereni narod žrtvovao.

A šta je sa "izdajicom"?

Obraćam pozornost na moju izjavu u "Hrvatskom Braniku" od 5. studenog o. g., iz koje će se uviditi, kako sam ja naše stanovište branio. Kano svjedoke: Eno Njegovo Veličanstvo, ministri Kerber, Burijan, Špicmiler, Vekerle, Husarek. Pri mojih audencijah nije mi Njegovo Veličanstvo samo jedanput reklo: "To po prilici želi i Korošec", ili "Korošec ne traži također više," a Korošec je sada predsjednik Narodnog Vijeća, a ja sam izdajica.

Ja poričem, da i jedan član Narodnog Vijeća toplije ćuti za svoj narod, nego ja. Nevješt sam bio mo-

žebit u tomu, da sa političarima općio nijesam. No meni je politika bila zabranjena, i ja sam je izbjegavao kano otrov, jer je osobito u B. i H. dosta kvara načinila. Trsio sam se i bez nje ići jedino pravim putem. Bosni i Hercegovini pribavio sam u vrijeme rata, četiri godišnji mir i spokojstvo, moje operacije sam uredio uvijek tako, da pučanstvo kroz njih skoro ni dirnuto nije bilo. Uvjeren sam, da će mi narod biti za to jedanput - a možda već i sada jako zahvalan. Počasni građanin Mostara, Trebinja, Broda, Ercegnovog, Janjine pa i glavnog grada moje domovine nada se u to.

Ja sam imao svete osjećaje dužnosti, ne samo prema caru i kralju, nego još možda više prema narodu, kojim sam upravljao i tako obima na uslugu bio.

Neslogu i svađu - naše stare mane - uvijek sam korio, jer one su uzrok svake nesreće.

Kano Hrvat pozdravio sam sa veseljem Jugoslaviju, i pripravan sam njoj - ako se ikada na mene reflektira - u svaku korist služiti."

Mi povodom ove neinteligentne obrane nećemo gubiti mnogo reči. Ovde se radi o čitavom jednom sistemu, a ne o ličnostima kao takvim. One su uvek samo manje više svesno oruđe u službi jedne ideje ili izvesne veće organizacije. Kakva je ta bila i čim se služila pokazaće jasno stranice koje slede. One će, u isti mah, biti i najbolji odgovor za sve apologije ovakve vrste.

I
Demonstracije iza atentata.

Sarajevski atentat dao je dobrodošao povod potpuno otvorenim napadajima na sve one elemente, koji su se isticali javnim delovanjem za ideju narodnog jedinstva i na mnoge od onih, koji se u svom političkom radu nisu dali voditi jedino željama i uputama merodavnih službenih ličnosti; na Srbe, međutim, bili su ti napadaji upravljeni bez ograde na sve iz reda gotovo bez izuzetka, u jednom neverovatnom opsegu i bez i najmanjeg obzira na postojeće državne zakone. "Sa stotinama vješala ne bi se mogle platiti dragocjene ubijene glave" uzviknuo je još istog dana pred novom muzejskom zgradom u Sarajevu jedan od najpoznatijih predstavnika vojnih i klerikalnih krugova grada, Kosta Herman, bivši odelni predstojnik b. h. zemaljske vlade za unutrašnje stvari i docnije pomoćnik građanskog komesara u okupiranoj Srbiji, koji je tim usklikom, u jednom času iznenađenja i razdraženosti, jasno pokazao raspoloženje svoje okoline. Dela, koja su iza tog došla, bila su najbolji dokaz, kako je unapred dobro promišljena, dugo spremana i sa sistemom organizovana sva ona akcija u zemlji ne samo protiv političara i vodećih ličnosti, nego protiv celog naroda kao takvog. U jednom opširnom izveštaju o demonstracijama u Travniku stoji izričito, kako su tamošnji "lojalni elementi", posle izjave saučešća kod okružnog predstojnika, pošli protiv Srba potpuno svesni onog što čine. "Narod naviešćuje Srbima borbu na život i smrt i progonstvo iz Bosne i Hercegovine " (Hrvatska, br. 798, 3 juli 1914). U jednom govoru držanom od organa frankovačke stranke, čije su veze sa vojničkom komandom bile opšte poznate, sa na-

glaskom se ističe, da se "i u našem krugu našem tielu nalazi sva sila krpuša u spodobi Srba i Slavosrba, koji nam prodaju grudu i more, a eto i kralja ubijaju! S njima moramo jednom za uvijek obračunati i uništit ih. To nek nam bude od danas cilj" (Hrvatska, br 794, 29. juni 1914.).

Poticaji za to nisu bili spontani. Premda je postojao dugogodišnji politički antagonizam izmenu Srba ijednog dela Hrvata i premda su još neizčezle verske opreke između pravoslavnih i muslimana političko-ekonomske borbe radi agrarnog pitanja bile pojačane zadnjim balkanskim ratovima, ipak je van sumnje, da strasti nikad ne bi mogle izbiti u tolikom obimu i tolikoj uspenušenosti, da nisu izvesni mračni elementi našli svog oslonca, a možda čak i potsticaja, kod službenih faktora. Već onda, 2. jula 1914., lepo je istakao jedan zagrebački list, da su "ovakve demonstracije samo moguće, dok ih se favorizira" (Obzor, br 180), tim pre i tim više, što je Austro-Ugarska možda najizrazitija policijska država i što se najgore događalo uprav tamo, gde se, da se htelo, u pola sata mogao imati idealan red, jer je na raspoloženju bila ne samo policija i žandarmerija, nego i veliki delovi vojske. Ali su te demonstracije bile smatrane jednom nesumnjivom državnom potrebom i kao takve su bile, u koliko ne inscenisane, ono svakako trpljene sa "dobrohotnom" pasivnošću. Jer se atentat, po opštem mišljenju, držao protestom velikosrpske propagande i afirmacijom srpskih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu i znakom nezadovoljstva sa aneksionističkom politikom, trebalo je, u interesu monarhije, izvesti pred čitav svet

Hrvate i Muslimane kao većinu očito protivnu srpskim težnjama spremnu, da se protiv njih bori najljućim sredstvima. Radi toga se i požurilo sa saopštenjem ujednom zvaničnom bečkom kominikeju od 2. jula da "sadašnji nemiri u Bosni dokazuju, kako velikosrpska ideja nije omiljena kod onog stanovništva u Bosni i Hercegovini, kojega se tiče". A koliko su službeni faktori išli za tim, da postojeće opreke iskoriste i pojačaju i u koliko je inicijativa dolazila od njih čak i za vršenje najvećih zločina, svedoči najbolje priznanje dr. Ivana Franka učinjeno u 181. javnoj sednici hrvatskog sabora. On je rekao doslovno ovo: "Ja nisam dosada htio u odboru iznijeti, da je onih dana, prije nego je navješten rat Srbiji, u opoj općoj uzrujanosti u Zagrebu bilo raznih pothvata, da se ubiju stanovita gospoda, koja su tada bila i hrvatskosrpskoj koaliciji, a naročito radilo se o glavi gospode Svetozara i Valerijana Pribićevića, zatim protiv gospodina Bude Budisavljevića i još nekolicine. Sada ću reći, da su misleći da su u tom pravcu Frankovci zgodno sredstvo da to počine, i držeći i računajući na ličnu i osobnu mržnju protiv te gospode, pokušali su influrati na mene, da ja organiziram crnu četu, po uzoru legija u Srbiji, i da se onda ubiju gospoda, što sam ih prije spomenuo. Tadanji šef policije, gospodin Mraović, telefonirao je meni pet dana prije predanja onoga ultimatuma, da će mene posjetiti jedan gospodin i neka ja toga gospodina pozorno saslušam, jer da je ono, što će taj gospodin meni reći, da je to njegovo mnjenje i njegova želja. Tada je taj gospodin zbilja došao u 5 sati pak se meni predstavio pod krivim imenom, kako sam kašnje saz-

nao, i meni je razložio čitav plan, kako treba ovu gospodu ubiti. Potanko mi je taj gospodin razvio plan, a ja sam mu na to odgovorno ja sam u žestokoj političkoj borbi sa gospodom, koju ste Vi spomenuli, ali moj odgoj i moja ustavna svijest mi ne dozvoljavaju, da se ja ovakvim sredstvima poslužujem i primite do znanja, da ja u toj stvari neću sudjelovati " (Stenografski zapisnik CLXXXI, sjednice sabora, 10 novembra 1917., 4).

Prve demonstracije bile su u Zagrebu, i to već na dan samog atentata, Kod Hrvata se, preko krugova bečkih hrišćanskih socijalista, stvaralo uverenje, da je poginuli prestolonaslednik bio naročito sklon njihovim aspiracijama i da bi on ne samo ojačao njihov položaj prema Mađarima, nego im i stvorio potpuno novo mesto u monarhiji uopšte. Kao protivnik dualizma on bi u Hrvatima imao naći svoj oslonac i osloboditi ih od svih dosadašnjih veza formiranjem velike Hrvatske u novoj federalističkoj grupaciji krunovina sa jakom centralnom vrhovnom vlašću. To je mišljenje naročito šireno preko poverenika vojnih i klerikalnih krugova u Zagrebu i Sarajevu i imalo je dosta uticajan nalazilo dosta verovanja kod jednog dela hrvatske inteligencije. Sad se to iskorišćavalo naročito u srbofopskom pravcu sa namerom, da se stvori još dublji jaz opreka i da se istakne, kako Srbi svesno idu za tim da Hrvatima oduzmu sve izglede u bolju budućnost. "Kadgod se bude spominjalo jedinstvo Srba i Hrvata", pisao je tada Hrvatski Dnevnik (br 146), "svakom će Hrvatu zasjati pred očima krvavi lik nadvojvode Franje Ferdinanda, što su ga ubili Srbi" Verujući u te beč-

ke pretpostavke dosta olako, bez ikakvih stvarnih garancija, oni su isto tako olako, sa čudnom oskudicom uviđavnosti, verovali i u ovo drugo; ne misleći, da je to ubistvo baš Srbima moglo biti najneprijatnije, jer im je stvaralo najviše neprilika u času, kad su ih najmanje trebali. I otkud uopšte, da se za krivicu pojedinaca čine odgovornim čitavi narodi? Izvesnim elementima, međutim, nije bilo stalo do razloga, nego do pakosti i pomagani benevolentnom pasivnošću vlasti oni su bezobzirno išli za tim, da iz ovog nemilog slučaja izbiju sav mogući politički kapital. U svom prvom članku o atentatu okomila se "Hrvatska" svom žestinom na Srbe smatrajući to prečom dužnošću od prikaza nadvojvodina značaja za hrvatsku stvar. "Oba zločinca su fanatični Srbi", veli se tamo, "sinovi onog kletog plemena, koje svuda sije mržnju, klanje i ubojstva, koje gramzeći za vlašću podlo obara pred sobom sve, umišljajući, da će time zastrašiti hrvatski narod". A u istom broju, na drugom mestu: "Ubojico, ime ti je Srbin! I jesi Srbin, prokleto ti sjeme i pleme, što ga je vjetar natrunio po našem hrvatskom tlu, da rađa zločin i zlobu, sije neslogu i razbojnički prolieva krv." Srbi su ljute zmije "od kojih si tek siguran onda, kada im satereš glavu". (Hrvatska, br. 798 29. juni 1914.). Slično je u Sarajevu pisao Hrvatski Dnevnik, drugi glavni organ frankovačkih elemenata i austrijskih Hrvata. "Organizirana zločinačka srpska banda izvela je djelo, što se spremalo odavna, a na kojem se radilo kroz mjesece i godine u Beogradu i u Sarajevu. Tri su srpska bandita izvršila ono, što je iz dana u dan pripovijedala srbijanska štampa u Beogradu, Zagrebu, Sa-

rajevu i Spljetu. Provedeno je djelo što je stajalo u programu srpskoga nacionalizma i u programu srpske opozicije u bosanskom saboru (br. 143, 1914.).

Demonstracija je upriličena na Vidov-dan pred veče i imala je isto tako ne žalobni, nego borbeni antisrpski karakter. "Hrvatska" donosi o tom najopširniji i svakako, jer je ona pri tom imala glavno učešće, i najautentičniji prikaz. Pravaška omladina iskupljena u Margaretskoj ulici pošla je prema Ilici pod velikim hrvatskim barjakom sa crnim velom. Uz klicanje prestolonasledniku mešali su se, po redu izveštaja, i ovi tugom ispunjeni poklici: "Dolje Srbi!" "Navješala veleizdajnici!" "Dolje srpske sluge!" "Dolje srpska koalicija!" "Živjele legije!" "Živela godina 1902.!" "Dolje Jugoslavija!" Kad su stigli pred Jelačićev spomenik držao je dr. Ivo Frank tužni govor sa ovakvim poletom: "Danas pade u Sarajevu pod ubojničkom rukom dika i ponos ciele habsburške monarhije, nada, uzdanica, spas i zaštitnik hrvatstva, hrvatski priestolonasljednik. Srbi tobožnja naša braća - koji drzovito tvrde, da su jedno s nama, Srbi, koji pod krinkom prijateljstva i ljubavi rade o glavi hrvatskom narodu i habsburškoj monarhiji, ti Srbi ubiše danas u Sarajevu uzdanicu nas Hrvata. Srbi danas pogodiše hrvatski narod u srce. Srbi ubiše nadu Hrvatske Srbi umoriše zaštitnika Hrvatstva i Slavenstva u našoj monarhiji". Iza tih reči, veli izvestitelj, čuše se "iz hiljada i hiljada grla" poklici puni pijeteta: "Osveta, osveta!" Posle je govorio omladinac Ljubomir Maštrović, pa je svoju besedu izveo u ovom pravcu: "Ovaj grozni čin je plod velikosrpske propagande, a i izvedoše ga Srbi, i to na Vidovdan! Vidov-

dan je dan srpske osvete a od danas nek bude i dan osvete naše, jer tko se ne osveti taj se ne posveti... i mi ćemo se tog držati, osvetit ćemo hrvatskog priestolonasljednika, osvetit ćemo Hrvatsku" Kakva je imala biti ta osveta videlo se najbolje po tom, da su još iste večeri razbijeni prozori na Srpskoj Banci i na uredništvu "Novosti", da je na Srpski Soko udareno kamenjem i ciglama, a uredništvo. "Istaknuti nam je", dodaje se u izveštaju, "da u uzkazu saučešća sudjelovalo je i sveukupno vojničtvo te su časnici klicali i kapama mahali, stoje osobito duboki dojam učinilo". (Hrvatska br. 794). Demonstracije su se ponavljale tri dana uzastopce i uzimale sve to opasnije razmere napadajima na privatne srpske kuće i radnje; demonstranti su, u sred glavnog grada jedne pokrajine, gde je sedište vlade i zapovedništvo jednog kora, prodrli u srpsku crkvu i njene utvari gazili i trgali na jednom od najživljih mesta grada, pa su čak jedan deo tih uličnih poklika preneli i u sam sabor, gde su frankovci omeli sednicu saučešća najgrđim psovkama, ne dozvoljavajući da dr. Bogdan Medaković, presednik sabora, kao Srbin predsedava saborskoj sednici. Njihovo ponašanje bilo je takve vrste, da je jedan nemački zagrebački list tim povodom morao napisati, da su se frankovačke demonstracije izvrgle u obične puste scene, "koje sigurno nisu takve, da se mogu osetiti kao interpretacije iskrene tuge radi strahovitog gubitka, koji je pretrpela sva monarhija uopšte, a Sloveni monarhije posebno tim ubistvom prestolonaslednika". (Agramer Tagblatt, nr. 148, 30. Jun). Braneći se u saboru od napadaja, da su prilikom demonstracija frankovci ha-

rali, dr. Ivo Frank rekao je ove važne reči: "Priznajem, da smo vodili demonstracije nakon proglašenja rata. ali dok smo ih mi vodili, bio je svuda mir i red. Ali kad je vodstvo preuzela policija, onda je došlo do onoga, što se desilo u julu 1914. u Zagrebu". (Hrvatska Riječ, br. 189, 1917.)

U svojoj ogorčenoj ali i usplahirenoj knjizi "Bosna u lancima" (Sarajevo 1919.) navodi Velimir Mandić, da je u sarajevskom policijskom zatvoru, u kom se nalazio i on, izabran izvestan deo muslimanskog i katoličkog ološa, da izvodi demonstracije od 29. juna. Stražar je javno pročitao izvesna imena, a prozivani su odmah nakon toga izišli za njim. (Str. 34). O tom se, osim ovog, čulo i nekih drugih usmenih potvrda.

Svo to pisanje "Hrvatske" i sve to nesmetano harangiranje protiv Srba dobiva naročit značaj, kad se po izvesnim dokumentima osvetli njihova pozadina i uoče njeni inscenatori. Ivan Peršić izneo je u hrvatskom saboru jedan dragocen podatak u tom pogledu. "Magyar Kiraly honvedelni minister. Nr. 234 035/1917. Zapovjedničtvu kr. Ug. 25. domobranskog bataljuna Zagreb - Budapest, 18. srpnja 1917. Savezno sa mojom naredbom od tek. godine broj 22.110-4 dra Vladimira Sachsa, pučko-ustaškog kadeta aspiranta, nepoznate godine rođenja i nadležnosti, glavnoga urednika zagrebačkog dnevnika lista "Hrvatska", oprostio sam kao pouzdanika hrvatsko-slovenskoga ministarstva od pučko-ustaške djelatne službe na neizvjestno vrieme. (Novosti, br. 136. 1918) Iz dokumenata, što ih je hrvatski ban A. Mihalović

podnio javno u saboru, da prikaže u pravoj svetlosti frankovačko delovanje protiv ustava u Hrvatskoj, vidi se jasno, da je šef đeneralnog štaba Konrad Hecendorf imao već 16. jula 1914. konferencije sa frankovačkim vođama dr. A. Horvatom i dr. I. Frankom o izvesnim stvarima za slučaj rata, za koji se veli da je tada još pre ultimatuma - bio neizbežan. (Hrvatska riječ br. 180, 1918.). U polemici sa slovenačkim klerikalcima izneli su frankovci sami, da je dr. J. Krek, "tražio dodira s istim krugovima kako i frankovci... htio je, da bi u Kranjskoj zavladala vojnička diktatura, jer je u svojoj naivnosti mislio, da bi po tome vojska izvela združenje Slovenaca i Hrvata u jedinu državu" (Hrvatski Dnevnik, 9 lip. 1918) Sad je potpuno razumljivo i to, što je zborni zapovednik zagrebački i docnije vojnički guverner u Srbiji, Remen, kad su ga 26. jula aklamirali manifestanti pod vodstvom vojne muzike, zahvalio publici završujući rečima: "Živeli pravi i čisti Hrvati". (Obzor, br 206, 1914.). Jasno je, da drugi Hrvati, "Slavosrbi" po frankovačkom rečniku, nisu bili udostojeni njegovih dobrih želja, još manje njegove pomoći.

Gore nego u Zagrebu behu demonstracije u Sarajevu. Kasno u noć, između 9-10 sati, na dan atentata, napala je jedna rulja od 200-300 glava na "Hotel Evropu", vlasništvo Gligorija Jeftanovića, polupala tu prozore i počela grdnim psovkama na Srbe i Srbiju. Vlasti, koje još nisu bile dobile drugih uputa, po svojoj staroj tradiciji smiriše demonstracije vrlo brzo pomoću vojske i policije. Da su htele svoje dužnosti vršiti i docnije lojalno i kao što po zakonu treba, one su već iz

te pojave mogle izvesti potrebne pouke i pripremiti se za drugi dan i njih sve ne bi ono, što je kasnije došlo, moglo zateći ni nepripravne ni tobože iznenađene. Hrvatski Dnevnik br. 144, izrično veli, da se je narod još te večeri "zavjerio", "da će se svi sutradan opet naći na okupu" Ima čak svedoka, koji tvrde, da su te noći išli najedan sastanak kod nadbiskupa J. Štadlera, gde je bilo nekoliko hrvatskih vođa i da su tamo dva svećenika izjavila jednoj grupi: "Radite šta hoćete, samo ne birajte vođe". (Jugoslavija, br 129, 1919.).

Demonstracije sarajevske od 29. juna bile bi prosta nemogućnost u ma kojoj pravnoj i kulturnoj državi. Počete su jednim proglasom i kulturnoj državi. Počete su jednim proglasom gradskog zastupstva sastavljena, prema izričnom priznanju jednog od potpisnika, gradskog podnačelnika Josifa Vancaša, od vladinog komesara za grad Sarajevo u sporazumu sa drugim višim funkcionerima vlade, među kojima je bio i šef presidijala baron Kolas. (Jugoslavija, br. 129, 1919.). Poziv je bio upućen sarajevskom građanstvu i plakatiran pred veče 28. i rano u jutru 29. juna. "I ako je poticaj za ovaj đavolski zločin", pisalo je tamo, "potekao iz inozemstva - po iskazu atentatora nedvoumno je, da je bomba iz Beograda, - ipak postoji temeljita sumnja, da i u ovoj zemlji ima prevratnih elemenata. Mi osuđujemo zločin i duboko smo nesretni, da je atentat izveden u Sarajevu, čije se stanovništvo uvijek pokazivalo vjerno kralju i dinastiji, pa ja pozivam pučanstvo, da takove elemente. koji se daju na ovakove zločine, iz svoje sredine istrijebi. Bit će sveta

dužnost pučanstva, da tu sramotu opere". To je bio kao zvanični poziv na dela, koja su se snovala i za koja se u privatnim razgovorima došaptavalo, da bi bila rado viđena na merodavnim mestima. To je bio u isti mah i "otvoreni list" za sve na rđavštine spremne elemente, da počnu javnu hajku protiv Srba iz reda. Oko 8 časova pre podne skupila se jedna gomila katoličkog i muslimanskog ološa sa pretežnim delom mladeži (potpuno su otsustvovali svi ozbiljniji elementi) pred katoličku katedralu, pa je, otpevavši carevku i kliknuvši slavu poginulom prestolonasledničkom paru, odmah počela stvarnim besom na Srbe. Po komandi jurnuše u obližnju srpsku školu, u dom, "gdje se odgajaju borci za zavjetnu misao", kako govori Hrvatski Dnevnik br. 145 u svom opširnom izveštaju, izvukoše odatle klupe, tablo, knjige, slike i sve to onda počeše lomiti, cepati i seći na ulici. Noseći pred sobom carsku sliku i neprestano pevajući carevku, podeliše se onda u nekoliko grupa i pođoše na razne strane grada, da demoliraju ne samo zgrade srpskih ustanova (po naredbi ostale su pošteđene sve tri banke, jer je u njima bio zainteresovan i nesrpski kapital), nego i srpske radnje i privatne kuće. "Usput su uništene sve srpske radnje, kraj kojih se prošlo" I slaveći taj bestijalni nagon razaranja kao kakvo značajno delo nacionalnog heroizma Hrvatski dnevnik detaljno prikazuje, šta je sve urađeno pri tam napadima. Kod mesara Špire Novakovića izbačeno je svo meso na ulicu; kod Jove Palikuće prosutno vino, "stolice, stolovi, burad, čaše, flaše, peć - sve je bilo izbačeno"; kod Trifkovića knjižare "u prostoru u daljini od preko 150 metara ho-

dao si po samim knjigama, bilježnicama i drugim papirima". I sve tako dalje. Nisu bile pošteđene ni one bedne potleušice u Patkama i Piruši, gde se sirotinja skuplja u po jednoj sobi i gde je sav nameštaj nekoliko drvenih stvari i nekoliko ubogih krpa. Bilo je uopšte dela najstidnije i najgrđe surovosti. Stara teško bolesna udovica, Savka Jeftanovića, izvučena je iz kreveta i ostavljena na sred sobe, da bi provalnici mogli i njega, kao i ostali bogati nameštaj, delom uništiti, a delom ugrabiti. U radnji Petra Vekića razbijali su grobne spomenike, krstove i naručene slike u njima, a u kući Riste Maksimovića nisu se smilovali ni na bolesnicu, koja je patila posle porođajnih bolova. "Sve je na ulici... pusta se ćirilica povalila po cesti, a kuća je sva iz temelja izrovana". To je opis rušenja Srpske Riječi. I sve se to događalo na očigled vojske i policije. Ljudi su sasvim javno nosili svo potrebno oruđe za obijanje zatvorenih vrata kao sekire, poluge, makaze, motke i ostalo i po čitave su sate nesmetano vršili svoj provalnički posao. Bosnische Post, poluzvanični list bosanske vlade, sam je pisao kako su prilikom napadaja na srpsku školu "hiljade ljudi, što su stali na Crkvenom Trgu i u obližnjim ulicama, među njima mnogi muški i ženske iz naroda, sa gromkim poklicima "živio" caru i Austriji a ogorčenim protiv Srba aplaudirali". (br. 148, 1914.). Pred štalom Gligorija Jeftanovića ja sam svojim očima gledao dva oficira, kako sokole polupijani mob kličući im bez zazora: "Samo čvrsto!" "Nur alles zertrummern!" Vojska, koja je bila na ulici, pozdravljala je demonstrante tobože s toga, jer su pevali carsku himnu i nosili carske slike, i

ograničavala se samo na to, da "ogorčene građane" suzdržava, da usred grada i u po dana ne kradu po obijenim dućanima. jer su i u najvećem ogorčenju lojalni elementi razlikovali predmete od vrednosti i spasavali ih u svom patriotskom osećanju za dostojnije ruke. Kad je napanuta radnja braće Bajčetića kod Marijina Dvora, stajalo je vojništvo jedva deset koraka odatle, kod Ružićeve radnje, a ne pokušavajući da ma šta učini, da spreči taj napadaj. Tek oko pet sati iza podne, pošto se rulja obijajući tolike trgovine kolonijalne robe i skladišta alkohola bila ponapila i pošto su lojalni građani u svom ogorčenju zamenili svoja odela sa drugim odelima iz srpskih kuća, pa je nastala opasnost da se patriotske manifestacije ne protegnu i na "neprevratne" elemente "službouljudnog" grada, proglašeno je opsadno stanje i dobar deo vlasti predan prekom sudu. Demonstracije su međutim delomično trajale i preko noći, a da niko radi toga nije bio pozvan na odgovornost, pa su u to doba opljačkane kuće Miloša Miloševića i Drage Ćukovića i radnja Sime Dodera. Srbi, koji su branili svoje vlasništvo, bili su vučeni na policiju i tamo nemilosrdno zlostavljani. To se, među ostalim, dogodilo i Niki Mitrićeviću, jednom od najuglednijih, najmirnijih, pa čak i od vlasti naročito odlikovanih, sarajevskih građana. "Sarajevski su demonstranti", veli tačno izveštaj jednog osečkog lista, "jučer počinili strašno pustošenje. Sarajevo izgleda kao poslije ruskoga pogroma" (Narodna Obrana, br. 146) "Sav ovaj kraj pruža tužnu sliku, a razvaline, grozne i teške razvaline, svjedoče, kako se teško Sarajlija dojmilo zlodjelo razbojničke Srbinove ru-

ke." (Hrv. Dnevnik, br. 145).

Koliko je bedan i daleko od istine zvanični izvještaj o tim događajima! "Jučerašnje protusrpske demonstracije" veli se tamo, "izlijev su ogorčenja većeg dijela sarajevskog građanstva katoličke i muslimanske vjeroispovjesti. Kod demonstracija je prisustvalo cijelo građanstvo grada Sarajeva, dapače su se među njima nalazile i odlične gospođe. Kakove naravi su demonstracije bile, vidi se po tome, što od Srba nije niko nastradao, dok su jedna žena i jedan katolik ubijeni po Srbima.**** Vojništvo i redarstvo, te žendarmerija bijahu od prošloga dana umorni, te nisu mogli zapriječiti na svim mjestima oštećivanje tuđeg vlasništva, a dok je vojništvo stiglo iz tabora (međutim, u sred varoši je jedna kasarna, a u udaljenosti od 34 km dva velika logora!) i dok se porazmjestilo na svim tačkama grada, prošlo je dulje vremena." Iz tog cinizma i komentara događajima vidi se jasno, bez naročitog traganja, da dobrohotna pasivnost vlasti prema demonstrantima nije bila slučajna, a ne možda bez veza sa začetnicima demonstranta.

**** Ni ovo nije istina! Od Srba zaboden je Trifko Katić na vratima svoje kuće, a Hrvata Krajinu ubio je trgovac Jovičić u času, kad mu je provalio u radnju. Nijedna žena nije ubijena! Od rana zadobivenih taj dan umro je u bolnici 3. jula Srbin Pero Prijević.

Opsadno stanje ticalo se samo Srba. Ta se prilika upotrebila, da se zabrani srpska trobojnica i da se svom snagom ustane na srpske škole. Od demonstranata nije niko optuživan ni za kakav zločin, dok su

odmah iza proglasa opsadnog stanja zatvorena tri Srbina, tobože "radi smetanja javnoga mira" i radi uvrede veličanstva.

Da bi se čitavo javno mnenje razdražilo što više protiv Srba, širene su u svet najnemogućnije i najraznovrsnije vesti. Kad se uzme na um, da su pošta i telegraf u Bosni i Hercegovini u vojničkim rukama i da nijedna vest odatle ne može proći javnim putem preko volje vlasti, onda je nesumnjivo, da su sve te vesti iz Bosne bile i primljene i propuštene sa mesta, koja u zemlji najviše znače. A šta se sve otud javljalo neka pokaže ovaj niz beležaka. U svom 794. br. od 29. juna donosi "Hrvatska" telegram iz Broda, u kom se veli, kako su posle atentata kod Alipašina Mosta bacani iz voza letci, u kojima je stajalo: "Danas je ubijen prestolonasljednik Franjo Ferdinand, a za dva dana biće ubijen Franjo Josip I a za kratko vrieme doći će kralj Petar i srbski prestolonasljednik i osloboditi u ovim zemljama zasužnjene Srbe." Sve su novine donele tobože u Mostaru predani telegram, da je Atanasije Šola zatvoren u Nevesinju, jer "da je kušao nevesinjsko pučanstvo razdražiti na iredentističke izjave proti monarhiji," i ako je on u to vreme bio u Mostaru i brižljivo praćen od policije. U 798. br. "Hrvatske" moglo se čitati, da je Gligorije Jeftanović na begu u Srbiju uhvaćen u Višegradu i da je "u njegovom stanju nađen cieli arsenal " Iz Az Esta je preneo "Obzor" u 183. br. vest, "da je iz Beograda otputovao u Sarajevo 50 oboružanih komitadžija, koji su obučeni kao muslimani s namjerom da dignu u zrak sve kaznione." U "Narodnoj Obrani," u 146. br., javlja se, da su i 29.

juna, dan posle atentata, bačene u Sarajevu tri bombe i da su tri osobe ranjene. U 148. br. donosi dalje, da su kod jedne žene na Ilidži našli sedam bomba. Ne mnogo istinoljubivi i maštom bogati predsednik bosanskog sabora, Safet-beg Bašagić, stvorio je, sa Josifom Vancašem i grofom Harahom, čitavu legendu o bombama i pričao je o njima jednom izvestitelju ovako: Bomba je bio pun grad i nalazile su se čak i po drveću, ne samo u Sarajevu, nego i "na putu u Ilidže, kuda je nadvojvoda prestolonasljednik imao proći " "Govorilo se je", veli dalje, "da će se nadvojvoda odvesti u mjesto Bistricu, kojem je osam kilometara daleko od Sarajeva. I na ovom putu, kojim bi se morali prosveti prestolonasljednik i supruga, našla se je bomba u krošnji jednoga drveta" (Hrvatska, br. 798) U "Hrvatskoj" br. 797. izašla je vest, da je u Travniku sa prozora srpske škole jedan sveštenik pokazao sliku srpskog kralja i rekao svetini: "To je vaš budući kralj!" Istu priču, samo nešto kitnjastiju i lokalizovanu na drugoj strani, saopštila je "Narodna Obrana" u 152. br. U Sarajevu je, kazuje se tamo, sa prozora srpskog manastira (u Sarajevu uopšte nema nikakva srpskog manastira!) jedan pop pucao na demonstrante, a u toj sobi je bila slika. "koja prikazuje kralja Petra, kako na čelu srpske vojske ulazi u Beč" Jasno je, da svim tim vestima beše samo jedno vrelo i jedna svrha; one su namerno i sa sistemom puštane u svet samo da drže napetost što akutnijom i da protiv Srba stvore raspoloženje, u kom će se moći opravdati sve. Osim toga, takve vesti opravdale su surovost i oštrinu postupaka u Bosni i Hercegovini, jel zemlja, u kojoj se

sve to zbiva i namerava, mora da se upravlja najačom i najbezobzirnijom rukom.

Delovanje nije izostalo. Naskoro iza tih demonstracija u Zagrebu i Sarajevu učestaše demonstracije i po drugim provincijskim mestima. U Doboju i Maglaju na Srbe su "navaljivali u njihovim stanovima, teško ih zlostavljali, te im mal ne i kuće srušili." (Hrvatska, br. 795). U Livnu je demolirana srpska škola i svi srpski dućani. U Travniku, javlja jedan dopisnik pun ponosa zbog junačkog uspeha, "svi stanovi činovnika i privatnika vlaha, njihove kuće i dućani demolirani su, a pri tom se nije štedio ni namještaj. Potrgani su plotovi i verande, uništena vrata i prozori, a zidovi oštećeni"... (Hrvatska, br. 798.). Opširni izveštaj o demonstracijama u Zenici veoma je karakterističan i za bestidnost, kojom se to javljalo i za surovost kako je to činjeno i za trpeljivost vlasti, koja je to odobravala i u Zenici da se čini i u Sarajevu da se dalje širi i priča kao potsticaj za druge. U svom 147. broju doneo je bio Hrvatski Dnevnik, da je puk demolirao "srpski rasadnik, srpsku školu", a u 148. broju ima dug dopis o svim događajima. "Oko osam sati su se demonstranti skupili u Bilinom polju, te su otuda pošli pjevajući carevku, a kod žendarmerije su manufakturnu radnju nekog Aleksića provalili, te sve na cestu pobacali i porazbijali. Otuda su otišli put srpske škole, gdje su sve demolirali. Kod popa su Jevrema razrovali stan ama ni veš nisu poštedili, nego su i to trgali, a da o pokućstvu i ne govorimo. Zatim su Kuzmanu Jeftiću razorili dućan, sve razbili i na cestu pobacali. Dalje su cipelaru Jelačiću mašine porazbijali, te sve brijaču Konstan-

tinoviću, a Braći Milošević dućan s galanterijom i limarsku radnju; Bogdanu su Mikličaninu provalili u limarsku radnju, mašine razbili, robu na cestu izbacili i uništili. Otuda se došlo u pjev. društvo "Dečanski", i to leglo iridenata posve uništili. Tu su dapače i jorgane i jastuke parali, knjižicu potrgali Dalje se pošlo čaršijom u kafane i gostione. Gostionu Jefte Jeftića posve su razorili. Tu je eksplodirao plinski aparat, piće mu je sve proliveno. Tako isto kod Jove Čupovića. Kod mesara Nede Lukića meso, kobasice i slaninu izbacili su na ulicu i što se dalo sve obatalili. Kod Trive Ristića provalili su i porazbijali sve i sve piće prolili. Kod Vase Trifunovića, zlatara, sve je posve demolirano i sva roba uništena i na cestu pobacana. Isto i kod Đorđe Jeftića. komu je tefter izgubljen, a vrijedi hiljada .. Otuda su se demonstranti razdijelili, te je jedan dio otišao pred bludilište Savićevo, te i cijelu zgradu demolirali, ali ne samo da su pokućstvo porazbijali, nego su i zidove izrovali, bunar razvalili, a piće iz bačava ispustili i mnogo stvari u Bosnu pobacali. Drugi je dio zašao u srpsku mahalu, te sve stanove i pokućstvo porazbijati. Osobito je stradao Ilija Kalenić, gostioničar, koji se je psovkama opirao; njemu su ama sve uništili, perje i ponjave po cesti rasuli. Oko 1/2 10 sati izašlo je vojništvo, te je red uspostavljen. Demonstranti su pred sobom nosih sliku Njegova Veličanstva, a rekrutirali su se iz svakog sloja naroda " U Opličićima je poharana i škola i crkva, u Županjcu škola, a u Ljubuškom sve što je srpsko. Najstrašnije se, međutim, dogodilo u Čapljini. I tamo je rulja demolirala crkvu, radnje i stanove i u podrumu braće Ru-

žića prosula nekoliko hiljada hektolitara vina, ali ono, što je činila u srpskoj crkvi u Klepcima, prevazilazi sve bestidnosti. Provalivši u crkvu oni su ne samo uništili sav nameštaj, pokidali odežde, pokrhali utvari, nego su u bestijalnoj razuzdanosti vršili i nuždu u samom putiru.

Demonstracija je bilo, osim toga, u Mostaru, Stonu, Konjicu, Tuzli, Brčkom, Zavidoviću, Šamcu, Žepču, Varešu, Tešnju, Bugojnu i Visokom i svuda su Srbi imali da podnesu manje ili više štete. U Mostaru je, pri tom, Jefto Gmizović bio ubijen u svom dućanu. Nesmetan od državnog odvetništva Hrvatski Dnevnik je donoseći opise tih demonstracija pokazivao neverovatnu pakost i zločinačku mržnju prema Srbima. Javljajući za demonstracije u Konjicu on donosi: "Manifestanti su razbili prozore na srpskom domu, onamo njihovoj crkvi i banki, te su demolirali sve njihove dućane" (br 146) Karakteristično je u čitavoj toj stvari, da demonstracija nije nikako bilo tamo, gde nije bilo katoličkog frankovačkog elementa, kojim bi se vlasti mogle poslužiti kao harangerima. Muslimani sami nisu nigde dali inicijative za te stvari, niti se sa samim njima moglo što početi. Važno je, dalje, da su demonstranti često puta i posle proglašenja opsadnog stanja smeli raditi što su hteli i da niko radi toga nije bio zvan na odgovornost. Kad je, na primer, poslat iz Mostara sudski tajnik Tertelj u Čapljinu, da provede istragu radi događaja sa crkvom u Klepcima, svetina mu prosto nije dala uredovati, a mesne vlasti nisu ni pokušale da pribave autoriteta redu i zakonu. Stvar je, naravno, na tom i zaspala.

U tom pogledu vrlo je zanimljiv slučaj Danila Šotre sa Trijebnja u Hercegovini, koji ćemo nešto pobliže prikazati. 2. jula bilo je proglašeno opsadno stanje za svu zemlju i sva dela smetanja javnog mira, strke i nasilja predat kompetenciji prekoga suda. Dva dana iza toga, 4. jula, oko dva sata po podne, stigla je jedna rulja od kakvih 200 ljudi pred kuću u radnju Šotrinu u Pješivcu pucajući iz revolvera, noseći barjake i carsku sliku, pošto je pre toga demolirala srpsku školu u Opličićima. Kad su stigli pred Šotrinu kuću noseći kose i sekire zazvali su ga i rekli mu, da je sa decom ostavi, a ona da mu jamče za život. On se samac nije usudio opirati i iziđe sa ženom i decom, našto rulja provali unutra rušeći sve, što se nije dalo sobom poneti i neposredno upotrebiti. Još iste večeri prijavio je Šotra tu stvar u Stolac, odakle je došla jedna žandarska patrola, da "provede izvide". Šotra je naveo četvoricu ljudi iz gomile, koje je poznao, da tim pospeši i omogući istragu. Sva ta četvorica priznadoše, da su učestvovali u demonstracijama i imenovaše još nekih 40 lica, koja su bila s njima. 7. jula došao je iz Mostara istražni sudija sa jednim askultantom i dao za 8. jula pozvati preda se sve okrivljenike i svedoke Sledeći dan od pozvatih ne dođe ni jedan jedini pred suca, nego se uputiše žandarskoj kasarni u Domanoviće, gde sedam osoba predade prijavu protiv Šotre, da je pred njima pre dva meseca psovao cara i vladu i klicao Kralju Petru. I uspeše. 30. jula je, na zahtev državnog odvetnika, Šotra bio zatvoren i 3. maja 1915. i osuđen, na osnovu § 142, na godinu i po dana teške tamnice, premda su svedoci davali pometene izjave

čak i na glavnoj raspravi, na koju su došla samo dvojica. Sud se, naravno nije hteo ni obazirati na to, da su se ljudi prisetili tek iza dva meseca podneti prijavu, a i onda tek u času, kad su sami imali da dođu na optuženičku klupu. Od demonstranata, čiji je zločin bio tako očevidan i izvršen u vreme opsadnog stanja, nije se dogodilo apsolutno nikom ništa.

Zanimljiv je i ovaj žepački slučaj iz tih dana, gde su obični provalnici dobili oreolu ogorčenih otadžbenika drugi ljudi stradali sa razloga, koji valjda nigde drugo ne bi bili mogući. "Hrvatska" je donela kao odjek demonstracija od 29. juna ovaj dopis: "U Žepču su također ove demonstracije bile vrlo burne, pa je razjarena svjetina nakon što je demolirala neke srpske trgovine i privatne stanove, provalila u prostorije srpske čitaonice, da i ovu demolira. Kako se među demonstrantima nalazilo po najviše seljaka, koji su sve uništili, što im je došlo pod ruku, pohrlio je zidarski obrtnih iz Žepča Ante Pavlović u prostorije čitaonice da odstrani vladarevu sliku, za koju je znao da se ondje nalazi. No na njegovo najveće začuđenje slike nije mogao nigdje naći ali je za to našao sliku kralja Petra, kao i sliku sviju srbskih vladara počam od Nemanje, nadalje slike srbskih junaka od posljednih sto godina, sliku Petra Kočića, kao i svu silu inih srbskih slika. Međutim je razjarena svjetina provalila u prostorije i uništila sve slike i čitav namještaj, dok je Pavlović s nekolicinom prijatelja i dalje tražio sliku našega vladara i ovu konačno ipak odkrio. Ova se nalazila u staroj kuhinji čitaonice, koja se rabila za spremanje drva, starih novina, petrolejskih posuda, krpa za brisanje

prašine smeća, uopće za bezvriedne stvari. Slika se nalazila na štednjaku okrenuta s prednjom stranom k zidu. Ovo odkriće izazvalo je najveće ogorčenje. Ova se vijest u masi proširila munjevitom brzinom, pa je svjetina dočuv, da se slika našeg vladara u srbskoj čitaonici nalazi u nedostojnom mjestu još više planula, te se tek onda primirila, kad je Pavlović iznio sliku kralja i u najvećem je slavlju prenio u zgradu kotarskog ureda gdje je po predstojniku pohranjena. Sasma je logično da je odbor čitaonice radi nedostojnog postupka s kraljevom slikom morao biti povučen na odgovornost. I doista kotarska oblast dala je smjesta pohvatati sve članove odbora i povela je istragu. Odbor se sastojao od mjesnog prote popa Manojla Varagića kao predsjednika, diumiste Jove Markovića kao podpredsjednika, gostioničara Danila Strahinića kao blagajnika, Alekse Jovanovića kao tajnika i Milutina Jovanovića kao knjižničara. (Hrvatska br 1045) Na prvoj raspravi u Travniku svi su optuženi bili rešeni krivnje, da su uvredili cara, ali na zahtev iz Sarajeva rasprava je vožena po drugi put tamo i onda su 22. aprila 1915. bili osuđeni Varagić na 15, Strahinić na 13, a Marković na 12 meseci teške tamnice. Aleksa Jovanović je suđen docnije isto na godinu dana, dok je Milutin radi veleizdaje u banjalučkom procesu bio osuđen na smrt.

Da takva pristrasnost vlasti nije bila bez izvesnih uputa s višeg mesta svedoči, među ostalim stvarima, naročito jedan govor zamenika poglavara zemlje, dr Nikole Mandića, izrečen javno pri dolasku ministra Kerbera 22. februara 1915. godine u samoj zgra-

di Zemaljske Vlade. On je tom prilikom izrazio nadu, "da će Njegovo Veličanstvo naš vrhovni gospodar rata, dati u svoje vrijeme, da moćni mač naših junačkih vojski, koje posvuda pobjedonosno prodiru, razmrska glavu one hidre u Beogradu, koja siplje otrov, da se tamo onamošnji hajkaški narod, zadojen mržnjom, privede zasluženoj kazni radi njegovoga pogubnoga rovarenja i radi nedužno prolivene dragocjene carske mučeničke krvi, pa da se za uvijek onemogući pogubni njegov upliv na srodni mu dio žiteljstva ovih zemalja. Samo će na ovaj način bez sumnje uspjeti, da se za vazda učini kraj kobnom velikosrpskom otrovnom procesu u ovim zemljama, i samo će se na taj način znatno olakšati najteža upravna zadaća Vaše Preuzvišenosti naime ozdravljenje jednoga politički oboljeloga dijela ovoga naroda. Samo uz ovu predpostavku bit će moguće, da se - kada dođe normalno mirno vrijeme - u ovoj zemlji obezbijedi našoj velikoj državi odgovarajući pravni poredak za unapređivanje visokih duševnih, kulturnih i materijalnih dobara, te da svi elementi narodni iskreno i kako treba njeguju dinastičku ideju." (Hrvatski Dnevnik, br 61.). Kad je tako govorio javno i svečano, u pozi pozdravljača, kakav je tek bio u unutrašnjem saobraćaju i tamo, gde se nije imala da meri svaka reč? I kako se to tek shvatalo od nižih organa i od onih, kojima je taj podstrek dobro dolazio za lična obračunavanja!

Ta pristrasnost vlasti bila je očita i po drugim mestima. U Zagrebu je, povodom demonstracija od 30. juna, bio na 14 dana zatvoren saradnik socijalističkog partijskog organa "Slobodne Riječi" Vladimir

Bornemisa, radi kritike policiskog držanja. U noći, kada je bio zatvoren, došao je neki čovek u njegovu ćeliju i stao ga nemilosrdno tući. Bornemisa je uzalud vikao i zvao u pomoć, a kada je najzad, iza duga vremena, došao stražar bilo je to samo s toga, da stranca pusti napolje. Sutra dan tražio je Bornemisa da ga odvedu lečniku, ali je bio odbijen isto kao i sa molbom, da ga odvedu pred činovnika, koji ima taj dan službu, da bi sastavio s njim zapisnik o toj stvari. Kad ništa nije pomoglo, onda je čovek počeo štrajk glađu i tad je, na opšte navaljivanje javnosti, bio posle četiri dana na kratko vreme pušten kući.

Kako se red, da je do njega uvek bilo stalo, mogao držati i sa malo i sa vrlo običnim sredstvima, dokaz su nam osečki događaji. I tamo su frankovci u dva-tri maha spremali ophode po gradu i nameravali, da pokažu svoju "ogorčenost" prema Srbima, ali je, kad su počeli da lupaju prozore na jednoj srpskoj kući, bio dovoljan samo jedan, istina energičan stražar, da to i sve drugo radikalno spreči. Kako su onda, s tim sravnjene, bedne izvine o "nemoći vlasti" povodom događaja u Đakovu i Petrinji, gde su rušene ne samo srpske radnje i domovi, nego i samo groblje, ili u Slavonskom Brodu i Metkovićima; gde su bile obeščašćene srpske crkve i čaki paljene kuće. (Dom trgovca Popovića u Brodu!)

Međutim, sve to beše samo uvod za ono, što se malo posle imalo dogoditi. Dosad su se vlasti manje-više vidno i spretno sakrivale za "uzbuđenu" i "ogorčenu" svetinu i za "patriotske manifestacije" i sve što se dotle zbilo, označavalo se kao elementarna bujica

strasti, kao neki vis major u društvu i državi. Odsada vlasti same istupaju otvoreno, bez imalo ustručavanja, i čine dela, kojima sigurno nema ravnih ni u jednoj historiji modernih svetskih država i kulturnog društva!

II
Taoci.

Još pre nego je predan ultimatum Austro-Ugarske Srbiji počelo se zatvaranjem sokolskih funkcionera u Banjoj Luci i Spljetu i kućnim premetačinama po svoj Dalmaciji, Sremu, Bosni i Hercegovini. A posle predaje ultimatuma i njegova odbijanja u Srbiji zarezalo je još iste noći, 25. jula, zatvaranje svih uglednijih narodnih ljudi u svima našim mestima, i to bez razlike svih onih, koji su bili izrazite nacionaliste i otvoreni pobornici ideje narodnog jedinstva. Kao takvi stradali su Srbi ponajviše, pa napredni Hrvati, naročito po Dalmaciji, i Muslimani, koji su se osećali kao Srbi. Postojeći zakoni o zaštiti lične slobode i o zabrani prisilnog proterivanja pripadnika jedne opštine u drugu, koja mu je tuđa, bili su prosto ignorirani. Vrhovna vojna vlast naredila je, po napred spremljenim planovima, da se "u interesu vojnog vodstva" moraju bezuvetno provesti izvesna zatvaranja, konfinacije i progoni svih ovih ljudi, za koje se političkim i vojničkim vlastima moglo činiti, da nisu dovoljno "lojalni" i da "ugrožavaju javnu sigurnost" U ratnom ministarstvu obrazovala se jedna centrala, "(k.uk. Kriegsuberwachungsamt"), kojoj je bila dužnost da sprovede or-

ganizaciju te državne sigurnosti, odnosno, da nađe načine, kako će nepoćudne ljude učiniti manje opasnim za opšte vojničke i državne interese. Komandama pojedinih trupa date su naredbe, da "one osobe, koje nisu dovoljno osumnjičene radi kakva kažnjivog dela, nego su samo uopšte politički nepouzdane i sumnjive, liše slobode i da budu čuvane bilo od političkih oblasti, bilo od vojničkih komanda analogno kao i ratni zarobljenici". Vojnim sudovima je opet naloženo, da označe za svoja lica, da li su "politički sumnjiva" (politisch verduchtig; otud oznaka r. v.) i da onda takve ljude ne puštaju, nego da ih predaju onim organima, koji su već određeni da vode nadzor nad tim elementima, koji imaju biti internirani ili konfinirani. Merilo, zašto je i u koliko je ko politički sumnjiv i po čem to da se uzme, ostavilo se potpuno uviđavnosti i kompetenciji političkih i vojnih vlasti, kojima se sad dala najzgodnija prilika, da čine samovolju i nesavesnosti najširega obima.

U isto vreme organizovana je i posebna vojska za potpuni građanski rat u zemlji. To su bili takozvani "šuckori", (Schutzkorps), "zaštitne čete", regrutovane obično iz najgoreg ološa muslimanskog i katoličkog proletarijata, stvorene da tobože drže red u zaleću vojske i da parališu eventualno delovanje srpskih komitadžijskih četa, a spremane u stvari tako, da služe kao oruđe jedne potpune strahovlade prema Srbima i da postanu najstrahovitiji nasilnici u obezglavljenim i njima na čuvanje predanim mestima duž čitave Bosne i Hercegovine.

Na usta svog poluzvaničnog organa, Bosnische

Post, poručivala je bosanska vlada ovako svojim podanicima: "Među našim Srbima ima ljudi, koji od toliko godina vode politiku i razvijaju delatnost, koja je morala uroditi onakvim plodovima, kao što je atentat od nedelje. Štititi državu od takvih elemenata to mora sada biti jedna od prvih i najvažnijih zadaća za to pozvanih faktora; a dužnost će biti lojalnog i pristojnog dela Srba u ovim zemljama da doprinese svima silama, da se društvo očisti od takvih štetočinja. Samo će tako biti moguće, da se oprosti zemlja, a naročito srpsko stanovništvo od sramote, koja je na njemu". (br. 145, 1914.)

Od onih, koji su bili zatvoreni prvih dana posle ultimatuma, najveći je deo bio oglašen za taoce. Po napred spremljenim listama najistaknutiji su ljudi bili pohvatani po čitavoj zemlji, odvedeni u zatvore kao najobičniji zlikovci i tamo dobili obavest, da oni svojim životima jamče za svaku štetu, koja bi se u zemlji mogla dogoditi vojsci, vojnim objektima, transportima, javnim prometnim sredstvima i svemu, što je u to vreme za vojsku od vrednosti. Ljudi su, kad se što dogodi, imali na mestu biti ekzemplarno streljani bez prethodnih ispitivanja ko je krivac i iz kakvih motiva je zločin učinjen. A nikom nije bilo slobodno, da o tom pobliže uputi svet i da deluje na nj, da ne dovodi bez potrebe u opasnost ni svoj, ni tuđ život.

To su, recimo, bile mere sigurnosti; oštre, bezobzirne, nepravedne i jednostrane, ali možda donekle sa vojničkog gledišta shvatljive, i ako je tužno za jednu državu, da se u dobroj trećini svojih zemalja morala služiti tim sredstvima. Ali ono, što nikad ne

može biti shvatljivo i što čitavoj toj akciji daje pravu boju i najkarakterističnije obeležje surove težnje za upropašćivanjem, to je postupak s tim ljudima, bestidni način, na koji se kušalo, da se oslobode od njih. Mi ćemo o tom radu dati ovde nekoliko živih ilustracija.

"Kad su nas na stotine ukrcali u Splitu sa najprostijim zlikovcima", priča dr. A. Tresić-Pavičić u svom govoru na 32. sednici XXII . sesije Carevinskog Veća u Beču, "kad smo na rijeci prevoženi na stanicu po takoj kiši, da ni jedna krpica na nama nije ostala suva, kad smo tri dana i četiri noći preko Zagreba i Budim-Pešte trebali do Maribora, i tu neispavani bez hleba i vode bili kao srpski zarobljenici izvrgnuti pogrdama mađarske svetine, udarcima kundaka i psovkama mađarske soldateske, tad su mnogi poludili i ja sam video jednog nesrećnika kako kroz prozor voza, koji je jurio punom snagom, skače u tamninu noći i smrti. Posle te četiri neprospavane noći zatvorili su nas u jednu školu za jahanje, odakle je posle bilo izveženo preko 100 kola konjskog đubreta. Mi smo morali spavati na tom đubretu gotovo zagušeni od smrada konjske mokraće. Gledali smo, kako nam soldati, kad nam nose čorbu, pljuju u kotao"... Kad ga je posle tri meseca zatvora preslušavao jedan auditor, rekao mu je: "Ja ne znam radi čega Vas okrivljuju, što ćete lako pojmiti, kad pomislite, da smo u samoj Dalmaciji, Istri i Kranjskoj zatvorili preko 5000 osoba". Kaznionički lekar u Gracu, carski savetnik dr. Hofman, grdio je bolesnike i govorio im, "da bi najbolje bilo dati otrova veleizdajnicima, kad se ustručavaju da umru pri-

rodnom smrću ". Neki su, naravno, i podlegli mukama u Mariboru i Gracu, kao Denić, Puškarević i Vušić, koji je na dan sprovoda dobio dekret, da se oslobađa konfiniranja.

U garnizonskom zatvoru u Mostaru, u starom konaku kod Pašinovcem, bili su internirci podeljeni u dve grupe: u gornjem spratu bili su taoci, u donjem, u podrumu, bez prozora i bez vrata samo sa jednim otvorom, na goloj zemlji drugi zatvorenici. Sud za vršenje nužde stalno se prelivao, jer je bio mali među mnogo osoba, a na tom se istom prostoru u opštoj stisci moralo i jesti i spavati. Niz mrke zidove neprestano je curila voda, a po blatu ispod toga gotovo se vidi kako gamižu raznovrsni insekti. Profoz, narednik Gaspar Šolijer, jedan surovi besomučnik, koji je uvek nosio svoj kvrgavi gvozdeni štap zvan "Konprinz", kojim je nemilosrdno tukao zatočenike ne gledajući kud udara, tako je jednom prilikom izudarao kaluđera Dragutina Tihog, jednog i inače bolesnog čoveka, i to s toga, što je od svoje hrane delio drugim gladnijima, da je taj pao onesvešćen i sav preliven krvlju po telu, sa kog mu je na leđima bio oderan velik deo kože. Kad je došla jedna partija prognanika iz Gacka, koja je kao i sve druge bila putem isprebijana, pustili su ljude da leže na avliji na goloj zemlji, izmoreni i poderani, i to za nekoliko noći, ne davši im ni slame ni pokrivača. A posle nekoliko dana silom su od njih oduzimali decu i davali ih u obližnja, najviše katolička sela, dok su njih starije, obeskućene i iskorućene slali u Arad. Pri tom trganju dece od matera bilo je užasnih i neizbrisivih prizora; nešto od one strahovite tragike

kad se gubi sve i kida rođeno čedo. Izgubiti imanje, kuću, stoku; napustiti ognjište i posle svega žrtvovati i rođenu decu i to one male, nejake, svikle samo na materinu negu! Posednik Smailaga Ćemalović bio je na putu do stanice insultiran i sav ispljuvan od ulične svetine, iako se nalazio u pratnji dvojice vojnika, koji su mu bili straža, ali bez upute i osećanja da zaštite nemoćna čoveka, koji ide da vrši jednu dužnost i čiji je život njima poveren. Naprotiv, ti su sami vojnici često činili najveća bezakonja. Peru Gvozdenovića, Manojla Jelića i Đorđu Šahina izudarali su nemilice. Oni su Đorđu Ćapinu sa Domanovića kao taocu u vozu na goloj glavi tukli orahe, a Đorđu Doderu držali bajonet tako pod grlom, da nije smeo niti mogao ikud okrenuti glavom. Petra Mandrapu zatvorili su u vagon meću konje i tu mu naredili da čuči ne smejući se ni maknuti. Jedan ga je konj tom prilikom udario u koleno i probio mu pantalone, dok mu je, u isti mah, jedan stražar čupao dlaku po dlaku iz kose. U Čapljini su, pod vodstvom šuckora Hasana Xajdarovića, bili magarećim samarom osedlali deset uglednih građana, pa su to hteli učiniti i jeromonahu Hristiforu Krstoviću, ali ga je od te bruke spasao mesni katolički fratar. U vršenju službe taoci su prosto bili premarani. Svetozar Ćorović je jednom prilikom išao tri dana i četiri noći uz železničke transporte ne dobivši ni truni počivke, ni ma šta zajelo i piće "Izmoren i klonuo", veli sam, "često sam zaželeo da se desi ma kakva nesreća, ma kakva od onih nezgoda zbog kojih streljaju taoce, samo da se jedanput svrši sa tim beskrajnim motljanjem i tim smišljenim gnusnim mrcvarenjem."

U Zenici je bio zatvoren sveštenik kaznionice Jovan Grgurević, koji je bio od cara odlikovan za revnu i lojalnu službu, pa je kao taoc morao izlaziti na peron pred svaki voz najpre u Zenici, a posle u Lašvi. To su glavne stanice na jedinoj pruzi Brod Sarajevo, preko koje je svakih 10-20 minuta prolazio po koji voz. On je na taj način bio prosto lišen sna i odmora. S njim je bio zatvoren i njegov sin Veljko. Jednog dana, kad su se na stanici našla nekolika voza, naredиše Veljku, prateći mu da će inače biti ubijen, da oca uhvati za bradu i da pretrči s njim tako, vukli ga za nju, nekoliko puta preko perona. Drugi put, strpali su starca u otvoreni vagon od Zenice do Alipašina Mosta i naterali ga, da tri puna sata kleči u vagonu. Iscrpljen, on je dugo vremena iza toga ležao u nesvesti. Umro je malo iza oslobođenja. Stražara kaznionice Peru Nikića vezali su kao taoca za noge i za ruke i ubili ga na putu do stanice, tvrdeći, da je tako vezan hteo da utekne.

Todor Rijić iz Kivakara kod Bos. Broda streljan je prvih dana avgusta, jer da se kod Rudanke pucalo na železnički vlak. Vel. Mandić priča da je putujući iz Broda, na jednoj maloj stanici između Doboja i Derevente stao voz, a jedan od šuckora dovikivao je "na sav mah nama putnicima: eno ubio sam jednog psa," ukazujući na Srbina taoca, koji je ležao kraj tračnica. (Bosna u lancima. Sarajevo 1919., str. 42-3).

U Foči su bili postavili šest najuglednijih Srba kao taoce kod dva železna mosta na Drini. Na prvom su bili pop Josif Kočović, pop Vladimir Popović iz Čelebića i trgovac Niko Hadživuković; na drugom pop

Vasilije Kandić i dva trgovca Milan Hadživuković i Nikola Mazija. Po danu su ti ljudi držani u jednoj kućici kod mostova, a po noći su morali biti na samim mostovima. U zoru 9. avgusta 1914. dođe jedna vojnička patrola pred prvi most i postrelja sva tri taoca bez ikakva povoda, a u isti mah napadnuta su i druga trojica. Jedan od vojnika zbode dva puta bajonetom Nikolu Maziju, koji na mestu ostade mrtav, a onda probode po dva puta i Kandića i Hadživukovića u prsi i u trbuh. Kad je primetio, da su još živi, pucao je još dva puta na njih, a da ga niko od kolega nije zadržao ili opomenuo. Komandantu poručniku Premužiću, kad je došao da pita šta je bilo, javiše, da su taoci hteli bežati. Na to su ubijene preneli u Foču i sahranili zabraniv̌si porodici, da ih obiđe i da učestvuje pri sprovodu. Oba teško ranjena, tek što su se bili pridigli, biše poslana u Arad i tamo internirani. Milana Hadživukovića optužiše još radi veleizdaje i pošto je proveo dve godine u istražnom zatvoru u Banjoj Luci i Sarajevu i tu bi oslobođen, uzeše ga u vojsku i jedva posle otpustiše kao teško bolesna.

Sveštenik Dimitrije Jevđević iz Prače doveden je 28. juna u tamošnji vojnički logor i tu bio zatvoren u jednoj kovačnici zajedno sa još 10 drugih građana i radnika. Drugi dan preveli su ga na stanicu Sjetline. Za tri dana nije mu niko ništa rekao, zašto se to sve s njim tako radi. U Sjetlinama mu bi zapoveđeno, da na pitanje: "ko je" ne odgovara, da je Srbin, nego Vlah ili Hrišćanin, i zabraniše mu svaku vezu sa porodicom. Sjutri dan ga izvedoše pred stanicu. Šest ljudi, pod zapovedništvom jednog zastavnika, opkoliše ga i na-

biše puške. Svezaše mu ruke i narediše, da s njima maršira, a kad je on išao dalje svojim korakom, dreknu na nj jedan vojnik, da će ga ubiti ne uhvati li korak sa njima. Kad ga je posle toga pratio jedan vojnik u Praču zapovedi mu, da stoji na jednoj nozi sa pretnjom, da će ga ubiti, ako drugu nogu spusti na tle. To je trajalo sve dotle, dok se Jevđević izmoren nije srušio na zemlju. Drugi mu je put taj isti vojnik bio toliko stegao lance, da ga je nesretnik bar desetak puta zaklinjao, da popusti, na što je onaj mirno odgovarao: "I bez toga ćeš ovih dana krepati, pa bolje za te, ako to bude prije!" Kad je voz dolazio na stanicu vukao je jedan vojnik Jevđevića za konopac, kao kakvu životinju, od kola do kola, a podivljali su mu vojnici pljuvali u lice. Vojnik, i koji je najviše tih nedela bez opomene činio na očigled svojih starijih, beše Suljo Kukavica iz Rogatice. Jednog dana strpali su Jevđevića u marvena kola od Sjetlina do Ustiprače, u kojima su bili smešteni samo konji, usplahireni i zatvoreni, koji su se gruvali i frkćali oko njega pretećи, da ga svaki čas udare ili ugrizu. Tako je bilo sve do 15. avgusta. Taj dan javi mu poručnik Šerif Kozmić, da je stigla naredba, prema kojoj se ima s taocima još strožije postupati. Isto veče, u ponoći, morao je Jevđević ustati, obući se brzo, pa je onda okovan odveden jedno tri kilometra u šumu i tamo bio svezan za jedno drvo i tu ostao čitavu hladnu noć do samog jutra. Dok je on tako privezan stajao dotrčao je jedan od vojnika i, u tom sistematskom mučenju ljudi strašeći ih smrću, stao da cilja na nj psujući i preteći najgrubljim načinom. Taj se prizor mučenja ponavljao iste noći i posle

za punih deset dana, jer su vojnici imali posebnog uživanja u toj preplašenoj brizi za život i u tom izbezumljavanju na dogled smrti. Jedne noći, pred zoru, on je slučajno čuo, kako su se vojnici prepirali o tom, ko će ga čuvati. Jedan govoraše: "Ako ja danas dođem, ubiću ga za sigurno"; drugi odgovori: "Tako i treba," a treći dodade: "Ako ga ubiješ nemoj na mjestu, đe je svezan, nego malo podalje, da možeš pošlje kazati, kako je šćeo bježati." Tek što je taj dan stigao do železničke kućice, svezaše ga, i to za obe ruke. Vojnik mu reče, da mora ići na stranu, a kako ga ne može ostaviti sama, mora i on ići s njim malo dalje od pruge. Videvši Jevđević, da stvar ovog puta može ne biti samo pretnja, učini se, da ga strašno bole stomak i noge i da uopšte ne može da se digne s mesta. Vojnik je do zore pokušavao nekoliko puta da ga odmami, a kad je video da je uzalud, zapreti mu ovako: "Danas će se ovđe prosuti tvoja pasja crijeva, a sjutra ćemo ti ovđe ubiti i sina, nek se i njegova crijeva š njima pomiješaju." U stvari bio je i Jevđevićev sin kod obližnje stražarske kuće kao taoc. U zoru nađe pop u svojoj sobi na klincu jedan konop, koji je visio do jastuka. Jedan vojnik reče: "Danas dolazi obrst, koji će povješati sve taoce na štreci!" I u tim tolikim mukama Jevđević nije smeo kome da se potuži, jer su mu svi pretili, da će, pokuša li prijaviti sigurno biti ubijen.

Od 15. avgusta išla je dnevno patrola sa konopima u selo i dovodila vezane seljake. Zastavnik Grič išao im je nekoliko puta u susret i tukao bednike volovskom žilom. Preslušavali su ih redovno ovako: od tri vojnika jedan je držao volovsku žilu, drugi pušku

naperenu na dotičnog seljaka, a treći je preslušavao. Kad bi seljak na neko pitanje odgovorio, da ne zna ništa, počeo bi ga onaj vojnik nemilosrdno tući, dok bi drugi s puškom pazio na seljakove pokrete. Jevđević je bio prisutan, kad su preslušavali Spasoja Balića. Tog su čoveka tukli tako nečovečno, da su ga posle morali držati čitavu nedelju zatvorena, dok se malo ne izgube modrice i otekline.

Sveštenik Simo Begović uhvaćen je pred crkvom u Sokocu. Žandari su naperili na nj puške, proglasili ga zatvorenim i nisu mu dali ni da se oprosti sa ženom i decom. Okovana odvukli su ga u Rogaticu. Od 2. avgusta upotrebljavali su ga u Mesićima kao taoca. Tu su teško izubijali rogatičkog paroha Atanasija Kosorića, odvukavši ga u podrum, i to s toga, što se pronio glas, da mu sluga u vreći nosi bombe, da digne stanicu u zrak, dok mu je on u stvari donosio od kuće jelo i karlsbadskom vodom zakuhane hlebove. Čoveka su zlostavljali životinjski ne xtejući sačekati ni da se lično uvere, šta je u vreći i da u povoljnom slučaju dobiju neposredan dokaz u ruke za još ljući progon. Aleksi Vučiniću iz Blažuja, pošto su ga vezali, spalili su žigicom brkove, ne davši mu ni da se makne tim, što su mu pod grlo stavili bajonet. Isto su to učinili i Savi Koprivici. Po naredbi jednog narednika isprebijali su sedamdesetogodišnjeg starca Ristu Eru, džemat-bašu iz Kasidola. U garnizonskom zatvoru u Sarajevu strpali su Begovića sa 37 drugih ljudi u jednu sobu. Behu to seljaci iz Rogatice, Višegrada, Foče i Čajniča. Svaki novodošli bio je sav krvav, jer bi ga već na dvorištu dočekali sa batinama. Čula se jasno

komanda: "Još, još, još jače!" i onda strašno zapomaganje. Većina bi ih bez svesti padala na tle, na što bi ih onda odnosili i kao vreću ubacivali u zatvor. Neki Jovica iz Gornje Prače beše sav obliven krvlju i modar i tako izubijan, da nije mogao ni ležati. On se potužio kod vojnog lečnika, da su ga izubijali vojnici po naredbi nadporučnika Kozmića; ovaj mu je dao hladne obloge i stvar, naravno, tim završio. Pri delenju takozvane kave ključari su redovno tukli zatvorenike. Vrelu čorbu i kavu morali su ljudi piti gotovo na dušak i pod udarcima, a kad bi ulazili u sobu svaki bi još dobivao po težak udarac. Limene zdele za jelo nisu nikad čišćene i po nekoliko bi puta na dan došle na razna usta. U dvorištu bile su barake, u kojima su se patili muški i ženske gotovo goli i bosi. Tu nije bilo ni slamnjače, ni pokrivača.

Sveštenika Dragu Uroševića iz Srebrenice zatvorili su kao taoca u jednu sobu, gde je proveo 15 dana sa još 40 ljudi u uskom i nezdravom prostoru, u kom se nužda vršila javno pred svima. Odatle morali su svi, pateći se strašno, pešice i bez prestanka ići u Tuzlu. Odmarati nije im se gotovo nikako dalo uz pretnju, da će, ostanu li, biti poubijani. U zatvoru u Tuzli, gde su stigli mrtvi umorni, nije se moglo spavati drukčije nego sedeći. Posle toga, na transportu u Arad, otvarali bi vojnici marvene vagone, u koje su ih bili potrpali i podjarivali bi masu na njih govoreći, da su to same komitadžije. Pljuvali su im u lise i zlostavljali ih najružnijim načinom. Više im dana nisu dali ni da jedu ni da piju. Svetina ih je dočekala u Aradu na stanici grdnjom, kamenjem i ciglama, dok je tobožnja bolja

publika pljuvala na njih sa prozora i balkona. U tvrđavi gurnuli su ih bez pokrivača i slamnjače u mračne tunele, gde započinje nova patnja.

Sa okružnim sarajevskim protom Kostom Božićem preveli su u marvenim vagonima 30 uglednih ljudi iz Višegrada u sarajevski garnizonski zatvor. Vojnici su ih zlostavljali javno na ulici; svešteniku Aleksi Đuroviću iz Dobruna čupali su kose i bradu; a radnike su iz reda tukli kundacima. U dvorištu sarajevskog garnizonskog zatvora stalno se čulo jaukanje tučenih. Jednog dana dovedeno je iz Foče i strpano u jednu jedinu sobu oko 70 ljudi, koji premoreni od tolikog puta i napora za puna dvadeset i četiri sata ne dobiše ni jednog jedinog zalogaja hleba ili druge hrane.

Stevo Nikolić, učitelj iz Bijeljine, zatvoren je 26. jula sa još 19 drugih kao taoca u jednu tamošnju kasarnu i to u jednu sobu, koja se mesecima nije otvarala ni vetrila i gde je prašine bilo na pregršti, ne davši im, naravno, da je očiste. Soba je ta bila u parteru, na domak vojnicima i sa dvorišta, pa su u gomilama dolazili, grdili taoce najsurovijim načinom, pljuvali na sveštenike i pretili golim bajonetima. Nisu ljudima davali ni da sede, ni da legnu. U sobi nije bilo suda za vršenje nužde, pa se morala naročito moliti dozvola od straže, da se može ići na stranu. A to je bila opasna stvar, jer su vojnici redovno napadali na njih, i to ponekad i sa oružjem. Tako je jedan podkaplar ("Gefreiter") hteo bajonetom ubiti Nikolića, a učitelja Jovu Vidakovića ranio je jedan stražar drugom prilikom. Oficiri su sve to videli i sami, ali službeno nisu hteli primiti nikakve pritužbe. 29. jula bili su već svi po-

legli kad iznenada uđe major Hugo Bolang, potpuno naoružan, sa jednim vojnikom, pa mašući štampom reče, da su komite prešle kod Popovaca i da će radi toga jedan od taoca biti streljan. Okrenuvši se onda vojniku kaza mu, da izabere koga će. Dok je ovaj odmeravao jednog po jednog javi se neko s polja sa primedbom: "Sjutra! Sjutra!" Može se već misliti, kakva je to sad bila noć za ove ljude! Sjutra dan dođe major s jednim kapetanom i izjavi, da se nije obistinila vest za komite, te da prema tom otpadaju i posledice. Ali one nisu smele biti uzete ni u obzir, sve da je vest bila i istinita. Jer po kom bi pravu bosanski taoci bili odgovorni za ono, što se događa na bojnom polju meću dve u ratu stojeće vlasti? Valjda samo za to, što su Srbi i što njihova osećanja nisu na austrijskoj strani?

Na 10. avgust otpremljeno je 10 taoca u Arad. Ostalo ih je 10, kojima se kroz nekoliko dana pridruži još Stjeran Grđić. Bilo je svega četiri sveštenika, dva učitelja, dva trgovca, dva seljaka i jedan poslanik. Ponašalo se, uopšte, prema njima kao da nisu ljudi. Kad ih je, prilikom jednog pregleda, pitao jedan general o njihovom položaju, rekao je sveštenicima, da su oni najveći lopovi ("die grosstcn Gauner "). Posle 18. avgusta došao je novi zapovednik mesta, neki pukovnik dragona, te im rekao da oni nisu taoci, nego proskribovani, i naredi, da ih svaki dan od tada gone po osam sati na posao. Od tog dana oni su morali sabirati konjsko đubre po dvorištu, vezati ga, tovariti i prenašati municiju i nositi suđe za vršenje nužde. Njima samim nisu dali ni da se peru, ni da se čiste. A da poruga bude viša dovodili su razne ljude iz grada da ih

gledaju u tom stanju i da ih slikaju. Straža im se sastojala iz sedam Mađara, koji su govorili samo kundakom. Učitelja Nikolića, kad je jednom pošao sam, da se napije vode, istukli su do krvi. Kad su srpske granate počele da padaju oko kasarne određen je po jedan taoc za električnu centralu i za parni mlin. Prvi je dan otpremljen na mlin Stjeran Grđić, a na Centralu Stevo Nikolić. Jedan poručnik zapovedi vojnicima, da odmah ubiju taoce, pogodi li ma jedna granata dotične objekte. Slučajem samo do toga ipak nije došlo.

Učitelj Kosta Krajšumović, taoc od 1. septembra do 20. novembra 1914., bio je u jednoj tesnoj sobi sa 19 drugih zatvoren na stanici u Visokom. Preko dana morali su taoci stajati dva koraka udaljeni od pruge pri prolasku svakog vlaka. Uvek su gotovo bili grđeni ili tučeni od prolaznika. Preko noći morali su redovno ići "patrolirati" Posle su ih preveli u obližnju franjevačku gimnaziju. Kad nisu "patrolirali" morali su vaditi pesak, čistiti nužnike i odnositi đubre. Premda je lekar kod Krajšumovića konstatovao tešku srčanu manu, morao je raditi, dok ga nisu teško bolesna preneli u sarajevsku bolnicu. Ali ga ubrzo zatražiše natrag i tu je opet morao raditi do 20. novembra 1914. odnosno do odlaska u vojsku. Podkaplar Rozenberger, u civilu drvarski agent iz Tuzle, izubijao je jednog starca sa preko 70 godina, nekog Jeftu iz Nišića, samo "da mu izleči bolest". Starca su odmah posle toga morali preneti u bolnicu. Na stanicu je svaki dan dovožena sila seljaka, teško okovanih, i tu bivala preslušavana, bijena i mučena. Jednog dana davali su im kašikama so bez vode, samo da ih prisile na izvesna priznanja, koja bi

mogla da kompromituju pojedine ljude, ustanove i zemlje. Pri mučenju su, na izmenu, učestvovali vojnici, železnički nameštenici i razdraženi muslimani iz Visokog. Jednog samo dana doveli su 30 seljaka iz Zavrha i Podlugova i onako vezane lancem ili konopima tukli su nemilosrdno tako, da je Rozenberger pri tom slomio svoju pušku. Kad su došli u Arad trojica su iz te grupe umrla odmah, dok su drugi vukli ozlede i posledice duže vremena.

Timotije Savić u Kladnju zatvoren je kao taoc 28. jula. U njegovoj otsutnosti došao je narednik Naglić sa 15-20 "šuckora" na njegovo imanje, doneo tri handžara i prijavio, da ih je našao u šumi i da po svoj prilici pripadaju Saviću. Ta sumnja bila je dovoljna, da se taj u čitavom kraju vrlo ugledni čovek zatvori i da u zatvoru odsedi od 28. avgusta do 27. septembra. Kad je bio oslobođen krenut je opet od kuće kao taoc, po najvećem pljusku, sa još 22 druga, peške od Kladnja do Tuzle. Ko nije mogao da ide bio je bijen, bez obzira na doba i zdravlje. Kad je Savić zamolio jednog činovnika tuzlanskog zatvora, da mu dozvoli, da za svoj novac dobije hrane, ovaj ga je odbio sa riječima: "Pocrkajte svi!"

Taoc Josif Simić iz Maglaja zamalo nije izgubio glavu. 10. avgusta dođe iznenada jedan musliman, Pašo Musaefendić, i javi, da su mu Srbi seljaci napali na kuću. Odmah straža ode tamo, poče pucati i tražiti, ali ne nađe ništa. međutim izjavi komandant, da taoc mora radi tog dela biti streljan za pola sata. Simić, u nevolji, da dobije vremena, primeti, da on samo odgovara za železničku prugu i da je s toga ta

odluka nezakonita, našto se razvi debata o tom pitanju. U to stiže jedan sused Musaefendićev i reče, da je čitava stvar prosto izmišljena. Pašini sinovi bili su taj dan pozvani od kotara u komoru, pa je stari sknadio ovu priču, da bi se prikazao ugroženim i da bi mu vlast s toga razloga poštedila sinove. To je bilo u stvari tako; Simića s toga ostave na miru, ali klevetniku, jer se stvar ticala Srba, ne bi ništa.

Gora je sudbina zadesila sveštenika Đorđu Petrovića iz Osječana (kot. Gračanica). O tom priča njegov sapatnik Luka Todorović iz Skupovca (kot. Gračanica). Kao taoce poveli su u avgustu Petrovića i njega zajedno na stanici Doboj, da prate vlak, što je imao ići u Brod. "Dok smo još stajali na stanici došao je k nama neki povisok austrijski časnik, te nam pretražio džepove i njedra, pa kad je kod mene našao hleb, koji je zajednički, t. j. i moj i popov rekao je:

"Šta će vam toliki hljeb, kad ga ne ćete imati kada jesti, vi ćete noćas biti poubijani." Zatim je metnuo ruku na moje rame, rekao straži: "Ovog vratite natrag, a g. pop neka ide sam, možda će imati druga u putu." Ja sam na to ponudio pok. popu Đorđu njegov hljeb, a on je brišući oči odvratio: "Ponesi ga sobom i pojedi ili kome drugom podaj, ja ga jesti ne mogu... Te noći je i poginuo." (Srpska Zora, br. 45,1919.) Izgovor je bio unapred poznat: taoc je ubijen pri pokušaju bega.

Teže muke morao je da podnese Trifko Maksimović, sveštenik sa Ilijaša, dok nije bio ubijen na najsvirepiji način. Njega su tukli s dana na dan. Jedan lekar, koji je jednom prilikom pregledao duž pruge, na-

redio je, da se taj čovek s mesta prenese u bolnicu, ali je komandant poništio taj zaključak i mesto u bolnicu preveli su nesrećnika u Semizovac. Spominjani Rozenberger mučio ga je na sve načine. Pre polaska u Semizovac svezao ga je sa seljacima Ilijom Radićem sa Vlahinje i Aleksom Kravljićem iz Mrakova tako čvrsto, da im se konop usekao u pomodrele ruke. U Semizovcu baciše ih u jedan podrum na stanici. Tu su ih tukli ponovo toliko, da su dugo vremena ležali bez svesti obliveni krvlju. Sjutra dan Maksimović nije više gotovo mogao ni da ide, kad su ga sa oba druga vodeći ga na neko preslušavanje o svešteniku Risti Erakoviću iz Nišića i učitelju Vojvodiću sa Ilijaša. Dali su mu neku motku, da sa njom poštapa, a kad je pored toga klecao i padao, tukli su ga vojnici bez ijedne reči suda ili objašnjenja. Ali tim bestijalnost nije bila zasićena. Kad je, nešto iza toga, došla popadija Maksimovićeva, nemajući ni pojma o ubistvu, i upitala za muža, odgovorio joj je žandarski narednik: "Tvoj pop ne prdi više; eto ti sve, što je iza njega ostalo" i baci joj par helera. Zna se, međutim, tačno, da je pop u Visokom imao uza se veću svotu novca. Osim Maksimovića streljano je 30. septembra još 18 drugih ljudi, jer "su se ogriješili o svoju državljansku dužnost", kako veli službeno saopštenje.

Isto je tako bez ikakva suda i krivice bio smaknut i sveštenik Timotije Popović iz Drinjače, otac šestero nezbrinute dece. Njega je uhvatila jedna vojnička četa u času, kad je nekim drugim vojnicima savetovao da vrući ne piju vode iz jednog grozničavog bunara, i odvela ga je jednom kapetanu, koji bez ičeg

daljeg naredi, da se čovek obesi. Sama kazna vršena je na najnečovečniji način. Nespretnošću ili možda hotimice, iz više pakosti, oni su čoveka dva puta dizali na vešala i on je dva puta padao s njih, dok ga nisu treći put obesili definitivno kod Suljina Hana. Oficiri su na popov račun pravili prostačke šale i svoju jednu kućicu na putu nazvaše, iz obesti, "die Hutte zum gehangten Popen".

Saborski poslanik, dr. Savo Ljubibratić, zatvoren je 26. jula kao taoc za istočnu prugu Sarajevo-Uvac. Tu su ga tako mučili, da je već 20. avgusta bacio krv, a tek početkom oktobra bio prenesen u tvrđavnu sarajevsku bolnicu i tu bio držan pod naročitom paskom. Lekari, među njima i bečki profesor Tirk, konstatovaše bolest (Hämoptoe) i propisaše mu apsolutan mir, jer bi svako uzbuđenje moglo imati teških posledica. Ipak, njega u takom stanju premestiše iz bolnice u jednu malu sobu, koja je imala po dva metra širine i dužine ni 1-80 metra visine, u kojoj je u dimu i studeni bilo još devet vojnika. Nekoliko dana docnije odvedoše ga pre zore jednog jezovito hladnog jutra, na stanicu Pale, gde je vagon, u kom je on bio, zastao pred jednim redom vešala. Jedan od vojnika pratilaca upozori Ljubibratića na ta vešala i reče mu, da je s toga doveden ovamo, da tu bude obešen. Malo iza toga dovedoše na njegove oči četiri muškarca i tri žene i ubiše ih upravo pokraj njegova vagona. Njemu je primećeno, da će i njega zadesiti ista sudbina, jer je i on to isto, što i ovi poginuli. Pošto je tu držan neko vreme izvedoše ga, uz zlostavljanje i pogrde, na ono mesto, gde su prenoćile maloprašnje žrtve. Tu mu nare-

diše da sedne i da se nipošto ne miče. Na tom mestu ostao je Ljubibratić od 10 sati pre podne, pa do 11 u veče i čim je pokušao, da makar malo promeni svoj položaj, pritrčavao bi vojnik i pretio mu, da ga probode. Tog dana prošlo je pored njega nekoliko hiljada vojnika, kojima je taoc pokazivan kao krivac i začetnik rata, na što su ga mnogi pljuvali, grdili i pretili ubistvom, dok ga je straža "spasavala" tim, što je izjavljivala, da će i tako biti do malo ubijen. Oko 11 sati noći spremljen je sa još 27 ljudi i dve žene u oklopljeni vagon i doveden do Korana, jer se dalje nije smelo iz straha od Crnogoraca i Srbijanaca, koji su se tuda javljali. Za vreme vožnje morali su čitavo vreme gledati preda se, a ko se usudio da digne glavu i pogleda na polje ili na koga druga, osetio je s mesta kundak na leđima. U Koranu su ih uveli u jednu drvenu baraku, pa im tu oduzeli novac s primedbom, da će sjutra biti streljani. A sjutra dan kazalo im se, da se već spremaju grobovi za njih i oni su doista mogli videti kroz pukotine dasaka, kako se kopa i izasipa zemlja. Tih 27 ljudi i dve žene, svi iz sela Graba trnovske opštine, biše doista i poubijani taj dan bez ikakva prethodnog suda i rasprave. Ljubobratića su opet doveli na Pale, ponovo sa napomenom, da će sad biti tamo ubijen. To je bilo jednog ponedeljka sredinom oktobra 1914. Na Palama je ostao na istom mestu, gde je bio i dan pre, do četvrtka, do 11 sati noći, odakle je opet vraćen u Koran. Za tih pet dana dobio je samo komad hleba i nešto cigareta od dva vojnika, od kojih je jedan zato bio kažnjen, i jedan čaj od jednog oficira. Pošto je u Koranu, u muci, proveo deset dana

bi upućen u Donju Praču. U tami, on je u Koranu bio upao u podrum i ozledio nogu, pa sad nije mogao da drži razmak od 200 koraka pred četom, kako mu je bilo zapoveđeno, pa je i radi toga bio tučen i grđen. U Prači je najzad zatvoren radi veleizdaje i posle nekog vremena preveden u Banju Luku. Po službenom saopštenju(Hrvatska br. 892) smaknuto je na Palama 20. i 21. oktobra 50 muških i dve žene; i to prvi dan 14, a drugi 38 osoba.

U četi šuckora Mujage Kapetanovića došao je Ivan Martinović 23. septembra 1914. u 21/2 sata posle ponoći u kuću svešteníka Riste Jokanovića, "digao ga iz kreveta, tukao ga pred njegovom ženom i djecom, psujući mu sve svetinje, poveo ga sa 4 naoružana šuckora i premetao ga s kundaka na kundak do rijeke Zujevine, zajedno sa Gavrom Krtolinom iz Ilidže, te ih utjerao u rijeku Zujevinu, gdje su morali stajati oko pola sata." Iliju Trklju sa Ilidže tukao je toliko "da je postao nesposoban za svaki teži posao." Karlo Šošić, zastavnik kod veterana, udario je dva puta po obrazu trgovca Peru Pamučinu u bivšoj Filipovića kasarni, a onda ga "ugurao u jednu sobu, gde su ga šuckor Lakatoš i još jedan musliman kundacima tako tukli, da je pocrnio kao gunj i na njegovo zapomaganje dotrčao jedan veteranski oficir i zabranio da ga dalje tuku." Vojislava Borića, školskog nadzornika, udario je u prisustvu istog Šošića šuckor Hefim Kukavica kundakom u slabinu. Šuckor Lakatoš tukao je u istoj kasarni Ristu Kebelju, koji je usled toga i umro. (Srpska Riječ, br. 90,1919.).

Internirani Zvorničani morali su u vojničkom za-

tvoru golim rukama čistiti ljudsku nečist, a sveštenicima u Lijevnu, koji su bili naterani na isti takav posao, nisu dali ni da ruke operu, nego su tako onečišćeni morali da jedu.

Savu Savića, sveštenika u Trnovu, svezala je straža za drvo, pa mu tako svezanom naredila da širom otvori usta, u koja su onda oni pljuvali. On je to morao progutati i zahvaliti se posebno i za to, kao i za primljene udarce. Ljubo Nikolić, sarajevski paroh, morao je po čitavo pola sata na stanici u Smiljevcu praviti velike čučnjeve sve dotle, dok ne bi od umora obnemogao i pao. Osim toga je morao, kad bi dolazio voz, stati uprav do njega, da bi ga vojnici što prolaze mogli dohvatiti i zlostavljati. Tako ga je jednog dana jedan vojnik udario po glavi golom sabljom i ranio teško. Popa Mitra Popovića iz Donjeg Vakufa naterali su vojnici, da o ilinskoj žezi čitav sat trči pored železničke pruge. Hafiza Džamhura, hodžu iz Konjica, mučena zato što je Srbin, prisilili su, da čisti nužnik, a kante sa nečisti da nosi kroz varoš. Ristu Vukovića iz Podlugova bili su šuckori kao taoca i tukli mu 22 minuta kamenom orahe na glavi, od čega se teško razboleo. Šuckor Ismet Mehanović upao je sa većom grupom šuckora u kuću Nike Ilića u Visokom, tukli ga i krhali mu stvari tako, da je Nikina kći od straha zanemogla i umrla. Napali na kuću Žarka Radivojevića, na koga je pucano iz puške, šuckori su bili toliko strašni, da je Žarkova žena, tučena od njih, još taj dan pobacila.

Naročit je bio sistem zastrašivanja taoca skorom smrću, kao kod Jevđevića, i uživanje u njihovom strahu od toga. Svešteniku Savi Škaljku iz Jezera kod

Jajca nekoliko su puta vezali oči s napomenom, da ga vode na streljanje, psovali ga, punili puške i onda komandovali paljbu ne izvodeći ništa, mučeći ga tom jezovitom neizvesnošću po nekoliko minuta. Siromah je čovek poludio zbog toga i bio odveden u sarajevsku ludnicu. Isto je tako radi zastrašivanja za vreme taoštva i radi drugih surovosti u tuzlanskom zatvoru poludio i posle umro i Jovo Dangić, sveštenik Bratunca. Trgovca Đoku Milakovića, taoca u Bos. Brodu, zlostavljali su sami oficiri, nadnosili mu revolver na čelo i čak mu jednog dana naticali konop na vrat sve u želji, da uživaju u patologiji straha. Isto su tako Milanu Grkoviću, trgovcu iz Konjica, šest puta zavezivali oči do Ivana govoreći mu svaki čas, da će sad odmah biti streljan.

Kako se pri svemu postupanju prema taocima vodilo malo obzira u pogledu istraživanja materijalne istine pokazaće najbolje ova dva tri slučaja. Na putu izmenu Doboja i Tuzle, prelazeći preko jednog mosta, otvorila su se vrata na jednim železničkim kolima, a kako je most bio uzak, vrata su se udarajući u gvozdene prečage sva iskomadala. To je primetio železnički stražar M. Cvijanović i dao znak, da voz stane. Vođa lokomotive nije to opazio i išao je dalje. Kad je kondukter video tu štetu, bojeći se odgovornosti i kazne za sebe, navede, da su to učinili Srbi iz obližnjeg sela Lipca. Bez dalje istrage naređena je odmah kontribucija od 3000 kruna i sva je sreća bila, da još niko nije radi toga platno glavom. Selo Taleža kod Trebinja sravnjeno je 12. avgusta svo sa zemljom jer je jedan musliman - kako su tek posle ustanovilo - ba-

cio na železničku prugu nekoliko kamenja, da izazove kaznu ili pokolj. U Bradini je slučaj ispao strašnije. Odmah od prvog dana uzeti su za taoce Milan Mrkajić i Bogoljub Damić, te su "vršili službu" između Bradine i Ivana. 25. avgusta 1914. naredi natporučnik Jakov Čik, da se obojica ubiju. On je od istih taoca kupovao za svoje odeljenje neke životne namirnice i uvodio ih u knjige znatno skuplje, nego ih je plaćao, što je posle utvrđeno žandarskim ispitivanjem. Po svoj prilici on je taoce dao smaknuti samo s toga, da se oslobodi eventualnih svedoka protiv sebe. Naredio je, da se najpre obesi Damić, a onda Mrkajić. Kad su Damića obesili o jedno drvo pukla je grana i on je još živ pao na tle. Onda je Čik pozvao osam vojnika i dao ubiti obojicu "vatrom iz pušaka". Kao razlog za ubistvo naveo je, da je neko po noći pucao na vlak, ne istražujući, naravno, ni ko je to učinio, ni zašto i da li se uopšte to i dogodilo.

Đuro Topolnik, učitelj iz Tuzle i rezervni poručnik, naročito se isticao u neljudskoj mržnji protiv taoca. Narodnog poslanika Dra Đorđu Lazarevića dao je sa celim vodom vojnika pešice vezana oterati iz Tuzle u Zvornik, da tamo bude taoc. Kad je Miloje Topalović iz Bos. Petrova Sela čuvao železničku ćupriju na Spreči u Mirčini kao taoc Topolnik ga u malo nije dao ubiti radi ove stvari. "Jedne noći, kad je voda nabujala, nosila je krševe, panjeve i grane, koje su udarale u brane i stijene ćuprije, od čega se je most tresao i nastajala velika buka. Topolnik premda je bio upozoren na prave uzroke tome, došao je Miloju i rekao mu, da srpske komite navaljuju na ćupriju, osudio ga za to na

smrt, dao mu dva sata roka da se spremi za onaj svet i odredi od straže one vojnike, koji će tu njegovu osudu izvršiti. Ujedno je zatražio pomoć iz Lukavca, da se tobože brani od komita. Kad je ova došla i pretražila teren, ustanovila je pravo stanje stvari i izvjestila ga. Na to je Topolnik opet došao Miloju Topaloviću i rekao mu, da je previšnjom odredbom pomilovan." (Oslobođenje, br. 2, 1918).

Ilija Babić, taoc u Pazariću, preveden je 6. aprila 1915. u sarajevsku bolnicu sa osamnaest rana na telu i dve na vratu. Oni, koji su ga predali u bolnicu govorili su, da se ranio on sam i to s toga, što mu je dodijao takav život. Ako je navod istinit, ta je argumentacija vrlo karakteristična za postupak, koji su taoci imali da podnose od svojih čuvara i drugih lica, s kojima su dolazili u dodir.

Tih je taoca bilo sve do 12. jula 1917. Zadnji su: pop Đorđe Trabež s Pala, taoc na Alipašinu Mostu; pop Nikola Kostić iz Banja Luke, taoc na mostu preko Une između Dobrljina i Volinje i proto Dušan Kecmanović, taoc na železničkom mostu u Doboju. Ovaj zadnji, okružni proto banjalučki, bio je interniran od 28. jula 1914. do 25. aprila 1916. u Banjoj Luci, Aradu, Nežderu i Šopronjeku 9. avgusta 1916., na zapoved zemaljskog poglavara Stjerana Sarkotića, bio je ponovo poslan u Doboj, da služi kao taoc. Kako se još tada postupalo s njima svedoči najbolje baš ovaj primer. U Doboju je Kecmanović predat jednom podoficiru i morao je spavati u jednoj tesnoj sobi sa svojom stražom od devet vojnika. Prljava, smrdljiva soba, puna insekata nije imala nijednog kreveta, nego se

moralo spavati na goloj dasci, malo odgurnutoj od tela, bez slame i bez ikakva pokrivača, hranu je dobivao najpre s vojnicima, a posle od 1. septembra 1916. sa srpskim internircima iz Doboja. Zabranjeno mu je bilo svako čitanje, dok se posle nisu prisetili, da bar to dozvole. Tek 12. jula 1917. bio je pušten kući, ali sa strogom zabranom da ne sme vršiti svojih dužnosti kao okružni proto.

O zdravlju taoca nije se, naravno, vodilo nikakva obzira. Čak bi se moglo reći protivno. Dra Živka Nježića, koji je bacao krv, hotimice su u Alipašinom Mostu smestili u jednom zagušljivom i vlažnom podrumu. Sarajevske taoce držali su prvih dana sve na stanici zbijene ujednom vagonu, ne davši im ni šetnje ni odmora, ni mogućnosti da ispruženi legnu. Posle 2. decembra 1914. ostalo je bilo u Mostaru samo šest taoca: Dr. Juroš Krulj, Svetozar Ćorović, Manojlo Jelić, pop Stevan Šiniković. Đorđo Labalo, i Vladimir Spahić. Ti su ljudi morali onda pratiti transporte svaki prekodan, često svaki dan uzastopce, od Huma pa do Konjica, ne mogući i nemajući gde po čitave noći sklopiti oka. A nezgoda je bilo svakovrsnih. "Krenemo li iz Mostara", piše S. Ćorović, "gurnu nas obično u pretopao vagon, te se čitavim putem neprestano znojimo. Ali čim dođemo do Huma, ture nas otuda u vagon koji kao da se još nikada naložio nije i u kome od studeni drhćemo sve do Mostara. Katkada dopremo i u otvorene vagone i tada nas izlože još jačoj studeni i promahama. Nikakve haljine ne mogu odbraniti od nazeba. Zato, naskoro, i počesmo poboljevati jedan za drugim. Odležimo po dva po tri dana, pa opet na

put. I opet ozebemo i ponovo legnemo".

Dok su naši ljudi, tako zatvoreni i nemoćni, bili čuvari državnog poretka i odgovarali za unutrašnji mir, dotle su u nekim mestima ponovljene junske demonstracije protiv Srba, bez ikakve kazne za one, koji su ih inscenirali. Naročito su bile surove te demonstracije u Mostaru za vreme mobilizacije, od 26. - 29. jula. One su, u vezi sa prijašnjima, bile toliko neljudske i bestidne, da je sam mostarski biskup, fra Alojzije Mišić izdao, 1. avgusta, jedno posebno pastirsko pismo i unio u nj ove reči: "Saznali smo, ojađeni u duši, da su neki između vjernoga stada minulih dana daleko zaboravili se svojih kršćanskih dužnosti, dali se zavesti od obiestne, bezglave i razvratne mlađarije, koji siju mržnju, nemir i nesklad, odvojili se od pravoga kršćanskoga stada i ubrojili se u četu, kojoj nije sveto poštivati tuđi imetak, te s kojim u društvu okolo po gradovima u raznim navratima revolucionarno obilazahu i na štetu bližnjem poganskim i upravo divljim načinom kuće razvaljivahu, kvar po trgovini i po zgradama veliki prouzrokovahu".

Kakva je bila stvarna unutrašnja potreba za uzimanje taoca pokazuje vrlo rečito ova afera. Prnjavorski predstojnik, Hrvat, Milan Blažeković, jamčio je za red i mir u svom od ratišta udaljenom kotaru i nije poduzimao ništa, da uzbuđuje svet. Kad je od vlade došla po drugi put naredba, da mora uzeti takođe, i to ljude od značaja, on je odgovorio, da to ne može učiniti. Jer nema povoda za to i jer se protiv toga buni njegova pravna svest. On je na to odmah opozvan, a na njegovo je mesto poslan zloglasni Rabatić, koji je

za par dana uveo strahovladu i za kratko vreme upropastio čitav niz srpskih eksistencija. Jasno je onda, zašto se tako pašovalo i po ostalim krajevima i koliko je za to bilo savesne opravdanosti.

III
Internirci u Aradu

Na 10. avgusta počelo se odašiljanjem prvih transporata "političkih sumnjivaca" u internaciju, u Arad. U Brodu su im se dale ranije drvene kolerične barake, u kojima se moralo čekati, da se iskupi izvestan broj ljudi, kako bi se formirao veći kontigenat. Nadzor i vlast nad tim barakama i internircima imao je neki kafedžija sa šuckorima, čiju je surovost donekle mogao ublažiti samo novac. On je jednog dana poslao jednog seljaka iz zvorničkog kotara, da donese vode sa Save, pa ga je onda ubio sa izgovorom, da mu je hteo pobeći. U tim nezdravim, tesnim barakama ljudi su, bez igde ičeg, provodili po 2-5 dana, nemajući ni gde ni na što da legnu, ni čim da se pokriju. 15. avgusta krenuo je prvi transport za Arad, i to, kao onaj dalmatinski, dalekim, zaobilaznim putem preko Novske i Našica. U novinama su se tih dana mogle čitati ovakve vesti: "17. avgust. U nedelju po podne dovedena su ovamo 274 politička zarobljenika ("politische Gefangene") iz Dubrovnika, Šibenika, Splita i Zadra, te su internirani u gradu." (Agramer Tagblatt, br. 192). Ili: "Prekjuče u 81/2 sati u veče stigli su na ovdašnju državnu stanicu srpski zarobljenici, Među njima i nekoliko komitadžija. Prevedeni su sve

dva po dva uz eskortu u garnizonski zatvor... S tim transportom prispeli su u Zagreb na internaciju i neki sumnjivci iz Bosne" (ibid., br. 214). Na stanicama su ih, prema tom, pokazivali kao zarobljenike, kao uhvaćene komitadžije i dr., na što ih je gradila i zlostavljala ne samo publika, nego i činovnici čak i u vršenju službe. To im se, na primer, desilo u Našicama, gde se neobično grubo poneo jedan natporučnik zapovednik stanice i u Aradu, u koji su stigli 17. avgusta, u 7 sati u veče. Tu se na mnoge transporte bacalo kamenje i ciglama, dok je psovanje i pljuvanje publike bila redovna pojava.

U Aradu su im najpre dali neke vojničke prostorije za prebivalište, ali tako, da su u sobe, gde je pre bilo 20-25 vojnika, trpali sada po 70 do 80 ljudi. U Londonovom odelenju bilo je preko dana i noći na površini od 1140 m2 ništa manje od 791 čoveka. Prvom transportu, u kom je bilo 360 osoba, dalo se 100 rđavih i slabo napunjenih slamnjača (jedna za trojicu!) i 120 ćebeta. Drugi uopšte nisu dobili ni to, nego su spavali na samoj retkoj slami, čak i tamo, gde je pod bio cimentiran. Kad su transporti učestali i broj interniranih dostigao 5500, davane su im najgore i najrđavije prostorije, bukvalno rečeno pravi kazamati. Ljude su smeštali u smrdljive i memljive, nikad od sunca ogrejane tunele, gde su često spavali na vlažnoj zemlji uđubretenoj slami.

Kazamati su se ti sastojali iz dva reda podzemnih galerija, otvorenih prema hodnicima, koji ih spajaju i od galerija, koje su pregrađene prema hodnicima. Prvi deo galerija dobiva svetlost kroz visoko po-

stavljene tvrđavske prozore, a hodnici posredno kroz galerije; u drugom delu nije bilo svetlosti niotkud, s toga su te zazidane galerije s punim pravom zvane tunelima. Sve su te prostorije bile pretrpane, čak i hodnici, koji su bili nepopođeni i čija je zemlja bila stalno mokra od vlage i memle. Stisnuti ti ljudi su se grčili bez vazduha i prostora i trpeli su sve, počevši od nesnosne vrućine i svakovrsnog isparavanja do fizičkih bolova najteže vrste. Moralo se, zbog teskobe, spavati na obe strane tunela, a kako je taj bio tesan, to se niko nije mogao ispružiti, a da ne smeta onom, što je ležao prema njemu. Nečistoća je u takom prostoru i zbijenosti bila užasna, tako da su insekti prosto gamizali na sve strane i doprinosili i svoj deo, da se ne ublaže patnje zatočenika. Osim toga, jer su bili zatvoreni i po noći potpuno prepušteni sami sebi, ljudi su u tom istom prostoru morali vršiti i svoju nuždu i tako i tim pojačavati užas toga vazduha. U tužbi, koju su internirci podneli Zemaljskoj Vladi u Sarajevu, veli se povodom toga: "Mi slobodni građani, kojima je zajamčena bila lična sloboda ustanovom, našli smo se kao preko noć lišeni sviju ljudskih prava, poniženi više nego životinje, u prahu, memli i mraku, koji nije bio namijenjen da daje skrovište ljudima, nego akrepima i zmijama."

Kad se znalo, da su prostorije tako strašne i neljudske, bila je prva dužnost vlasti, da se bar pobrinu za red i čistoću. Ljudi, međutim, ne samo da nisu dobili nikakvih umivaonika, leđena i bokala, nego nisu dobijali čak ni dovoljno vode. U odelenjima narednika Roznera i razvodnika Nedeljkova moralo se za nju

naročito plaćati. Kako su ljudi bili nenadno zatvoreni i poslati od kuća bez spreme, nisu imali, naravno, ni novog rublja, ni uopšte druge preobuke, čak ni dovoljno novca u prvi mah, da je nabave, i s toga nije čudo, da se kod ljudi razviše posebne kožne bolesti i sila insekata. Uslovi su bili prosto stvoreni, da se nepreporno morala pojaviti kakva zaraza.

Ljudi su s po četka dobivali samo po jedanput na dan jesti. Kakva je bila hrana može se prosuditi kad se zna, da je "meso" u mesnici lopatom grtato i tako deljeno sve do dolaska prve istražne komisije. "Meso" se sastojalo iz glava, creva, džigerica, grkljana, neočišćenih repova, i dosta puta iz metiljavog ovčjeg mesa. Izgladneli, ljudi su često kupili hranu sa smetlišta, jer su obroci bili apsolutno nedovoljni, da im nadoknade trošenje organizma. Svega je jednom premeravano meso, koje je bilo propisano za hranu i po službenom iskazu sa suda "našao se manjak od 165 kilogr. prema pravoj težini; protokol koji je o tome sastavio jedan oficir, poderao je i uništio Hegediš, komandant logora." (Narodno Jedinstvo, br. 163, 1919). I pri takvoj hrani i stanu oni su još morali raditi najteže poslove, premda to institucija taoca i interniraca nikako ne uvetuje. Morali su tako, primera radi, vući pesak iz Maroša, šest kilometara daleko, da naspu ulice, i to bez odmora i na najveće praznike, tako i na sam Božić. U mesecu januaru bila su 64 od interniranih zaposlena 45 dana u jednoj privatnoj fabrici, bez ikakve nadnice, a kakvo je postupanje bilo s njima vidi se najbolje potom, što su u kratko umrla četvorica od njih, i ako su za taj posao bili odabrani najzdraviji

ljudi u punoj snazi. Posledice svega toga osetile su se naskoro u najstrahovitijoj meri.

Pojaviše se ubrzo najpre srdobolja, pa crveni vetar, a onda tifus stomačni i pegavi, tuimelitis ternbilis, kako su ga zvali sami zatočenici. Ljudi počeše umirati najpre na dan po dva tri, a posle u masama, dok jednog dana broj ne stiže na 48! Često su, u pomračini, po čitave noći ležali mrtvi i bolesni i živi i zdravi zajedno. Grozničavi su se često, kad bi drhtali, uvlačili u slamu, gde su oslabeli i zaboravljeni i neopaženi umirali, te bi ih tek treći-četvrti dan nailazili po zadahu. Mrtvace bi onda na gomile trpali u kola i vukli u groblje. U takvim prilikama, u tunelima gde nije bilo ni pomisli o kakvom odelivanju bolesnih od zdravih, bolest se širila naglo i strahovito i žrtve su bile neverovatno velike. Alkohol se trošio prekomerno, jer ga je prodavao narednik Rozner i njima znatno ćario. A bednici su pili, da se zaborave i da se bar za čas "oslobode" nepodnošljive stvarnosti. Kad se najzad otvorila kao neka bolnica, u kojoj su bili zajedno i muški i ženske, moralo se najpre poskidati ljude, da se očiste, ali kako oni nisu imali druge preobuke, ležali bi obično uvijeni u ćebeta potpuno goli. Hrana se nije poboljšavala ništa i ostala je ista, kao i za zdrave. Kad su se ljudi, posle mnogo patnje i pomora, potužili na sve to, došla je jedna komisija, da pregleda tvrđavu. Tada je uprava, pred taj dolazak, dala ljudima rublja i pokrivača (znak, da ih je bilo u magazinu!), ali im ga je opet oduzela, čim je komisija otišla. I u toj bolnici ("lineta") bilo je ljudi, koji su ležali na samim slamnjačama, jedan pored drugog, po čitave mesece bez

uredovnog lekara i negovatelja. Tek, kad su se razbolela od tifusa dva internirana lekara, dr. Jovo Malić i dr. Jovo Bokonjić, upućeni su tamo vojnički lečnici. Lečnici ti, jedan štabni, drugi pukovski, dali su o zdravstvenom stanju među internircima veran i poražavajući izveštaj, i tražili su "da se čas prije poprave ishrana i stanovi tih bijednih ljudi. Jedan od tih izvještaja bio je upućen vojnome ministarstvu, a drugi vojnoj komandi u Temišvaru. Hegediš je riješio oba ta izvješća time što je na njih stavio bilješku "akta", te ih ostavio u svoj sto, gde su docnije nađena." (Narodno Jedinstvo, br. 163, 1919.).

Pijeteta prema mrtvima nije bilo nikako. Njih bi gole trpali u sanduke, a ako je koji bio prevelik, onda bi ga silom, uvijajući pojedine organe, sabijali u les. Premda je bilo 86 interniranih sveštenika nije im se nikako dozvoljavalo, da opoju mrtvaca. Svi su sahranjivani u opšti grob, koji bi im kopali drugovi iz patnje. Uprava nije dozvoljavala pregled umrlih, pa se zbog toga moglo dogoditi, da se za preko 500 osoba, koje su bile dovedene u Arad, ne zna sad tačno reći, gde su, kad i da li su umrle. Sanduke su kupovali internirci iz svojih sredstava, a kako je jedno vreme bilo vrlo mnogo smrtnih slučajeva, dobivali bi ih često bez nosilica, pa su s toga morali nositi lesove na ramenima, što sigurno nije doprinosilo umanjivanju zaraze. Događalo se čak ponekad, da su na rđavom i klizavom putu iz nesolidno, na brzu ruku pravljenog sanduka, ispadali mrtvaci na zemlju. Kad bi se ljudi s groblja vraćali kući, nisu dobivali ništa, da se dezinficiraju. Karakteristično je, da nekim internircima (proti Du-

šanu Kecmanoviću i T. Bajalici) nisu dozvolili, da pred polazak pohode grobove svojih rođaka i prijatelja i da tamo održe običajni pomen. Kad je u decembru 1914. umro Luka Džabić, sveštenik iz Vinske (kot. Prnjavor), otišao je njegov sin Dušan, također sveštenik, tvrđavnom komandantu Hegedišu, da ga zamoli za dozvolu, da oca sahrani u groblju u Aradu i da za to u varoši kupi pristojan les i ostalo, što je potrebno za sahranu. Hegediš je dočekao mladog sveštenika sa užasnim grdnjama i rekao mu za mrtvog oca: "Možda i u tom starom leži kakav šuft!"

Teško bolesnom tuberkuloznom Risti Raduloviću, uredniku naroda, koji je 18. februara 1915. doveden u Arad iz tuzlanskog zatvora, nije se uopšte nikako, ni pod kojim uvetima, dozvolilo, da bude prenesen u bolnicu, čak ni onda, kad se jasno videlo, da su mu dani izbrojani. Umro je tu posle nepun mesec dana, 15. marta. Sveštenika Luku Hadžića iz Turjaka (kot. Bos. Gradiška) preneli su u špitalj istom u potpunoj agoniji. Jednom starcu iz Kupinova skinuli su u bolnici okove tek onda, kad se videlo da je mrtav. A bilo je slučajeva, da su teško bolesni ljudi u bolnici tučeni.

Tek koncem novembra 1914., kad je zaraza već u velike harala, dozvolilo se, da ljudi mogu za svoj novac nabaviti krevete i rubeninu, ali i to ne neposredno u gradu, nego preko ključara i njihovih ortaka, koji su za to dobivali provizije. Tad su ključari, uz dobru naplatu, počeli da iznajmljuju i vojničke krevete i sve drugo, što je kome trebalo. Nastalo je prosto licitiranje. Internircima je, na primer, bilo dopušteno, da mo-

gu samo kod ključarskih žena kupovati životne namirnice. Tvrdi se, da je pri tom imala svog udela i žena komandanta tvrđave, potpukovnika Hegediša. Radi toga se nije ni moglo ni smelo tužiti na cene, koje su bile vrlo visoke. Kad su se, radi sve većeg širenja, bolesti, morale otvarati nove bolničke barake, išlo je i to jedino posredstvom novca, odnosno posredstvom ključara. Uprava se sama nije brinula nizašto. U bolnicama su internirci za svoj novac morali nabavljati lekarije (a i to se dozvolilo s teškom mukom), isto kao i gorivo preko zime. Tako je razvodnik London, koji je. imao čitavo jedno odelenje, zaradio kapital od 30.000 kruna. Bolje ne beše ni u odelenjima Roznerovom i Nedeljkova. Dosta je reći, da su oni, za svaki komad rublja, koji je iz njihova odelenja išao na pranje, - a pri tom sami nisu imali nikakva posla - uzimali po četiri helera provizije za nadzor. Tako se i može tumačiti, kako su od 17. avgusta 1910. do 25. novembra 1916. internirci, pored tajnih pošiljaka i onog što su poneli sobom, po zvaničnim knjigama potrošili u ondašnje doba 929.835 kruna.

Prema višoj naredbi, da se s njima postupa kao sa običnim zarobljenicima, postupalo se još i gore. Internirci su smatrani kao prosti zlikovci i kažnjenici. Ključari su ih zatvarali, kao u kaznioni, na podne i po noći, dok to radi bolesti, na intervenciju lekara, nije bilo zabranjeno. Pri šetnji i svakom izlaženju pratili su ih vojnici s nabijenim bajonetima, koji su vrlo često i pri najmanjem povodu puštali kundake da mesto njih govore. Pogrda je bilo svakodnevno i najrazličitije vrste. S početka su svi internirci bili gonjeni na teške po-

slove, a tek je kasnije uspelo nekima, da se pomoću novca toga oslobode, dok u februaru 1915. za sasvim teške poslove ne izabraše posebne ljude. Kad bi inače ljudi izlazeći iz tunela neispavani, klonuli, podbuhli i kostobolni javljali da su bolesni, bili su redovno tučeni sa napomenom da simuliraju, samo da ne moraju raditi. Takvo postupanje bilo je potpuno po intencijama komandanta Hegediša, koji je javno dovikivao vojnicima: "Ne govorite mnogo, nego odmah probodite nitkove!" On je sam dolazio uvek na pregledanje u pratnji vojnika s nabijenim bajonetima i stalno ih grdio nazivima kao "razbojnici", "nitkovi", "kraljoubice" i t. d. Dimitrija Zeca iz Mostara oštro je kaznio samo zato, što je bio nabavio Pester Lloyd i N. F. Presse. Jedan dan je, radi otpora nekog internirca iz Klenka, dao okovati u klešta svakog desetog internirca iz tog mesta, pa kako nije imao dosta okova, išlo je to sukcesivno bez razlike doba i staleža. Jednom je kroz sva odeljenja prošao jedan natporučnik sa napunjenim pištoljem u ruci. Pred njim su išla dva, a iza njega jedan vojnik sa punim puškama i nataknutim bodovima. Nekim je internircima nadnosio pištolj nad čelo, te ih pitao: šta su, odakle i zašto internirani. Sve ih je uzgred nazivao "izdajicama", "razbojnicima" i drugim epitetima. Ključar Volf u Londonovom odelenju tukao je sabljom Tomu Ilovca tako nemilosrdno, da je svu izlomio oda nj, a onda uzeo štap i slepo udarao njim po svakom, ko se god u taj mah zatekao u odelenju. A bilo je pri tom mnogo bolesnika, koji su ležali nemoćni i koji mu nisu mogli izbeći. U istom odelenju udario je kaplar Švajser Vasu Božovića tako sabljom preko

glave, da mu je rasekao uho i delove oko njega. Vodnik Nedeljkov izubijao je teško bolesnog Todora Budalića toliko, da je siromah umro još istog dana Isto je tako izudarao jednu trudnu ženu, koja je te noći pobacila i posle deset dana umrla. Mučena od ključara Milovana i do očajanja dovedena Danica Pajića skočila je u bunar i tu se udušila. U odelenju Nedeljkovom bili su Vaso Dželatović, Dimšo Jovićević, Radovan Stijačić, Jovo Luketa i Vukan Savić ovako svezani: ruke na leđa, glava savijena među kolena, konop prebačen preko ramena, pa onda svezan za noge tako, da su ljudi bili potpuno ukvrženi. Ovako vezane vukli bi ključari za mošnje i mučili toliko dok ne izgubi svest. Slično je bila mučena čak i jedna ženska, Stoja Kasavica. Jedan od tih bednika umro je pri tim mukama i ostao u kvrzi svezan tako, da je ukočeni leš jedva mogao biti položen u sanduk.

U oktobru 1914 izdana je naredba, da svi internirci, ne izuzimljući ni sveštenika, moraju vojnički vežbati. Stvorila su se tako jeftina vesela pozorišta za radoznalu aradsku publiku, pred kojom su se mađarski vojnici hteli isticati naročitom brutalnošću. Gavro Gavrić pao je tako kao žrtva besnila jednog odviše revnog vojnog instruktora.

Žene su imale isto tako da trpe vrlo mnogo. Prema naredbi morali su vojnici i ključari pratiti na kupanje ne samo sve muške, nego i sve ženske, gde su sirote morale da primaju sve primedbe, uvrede, poniženja i još gore stvari. Jelenu Markovića iz Šapca silovao je zapovednik ženskog odelenja tako surovo, da je nakon toga ubrzo umrla.

Tužiti se nije s početka pomagalo. Kad je 1. februara 1915. došao temišvarski zborni zapovednik u Arad, da pregleda tvrđavu, hteli su bivši poslanici bosanskog sabora proto Dušan Kecmanović i Pavle Kujundžić, da mu predaju jedan memorandum o čitavom ponašanju, ali ih on odbi ne htevši čuti ni reči. Hteli su ga upozoriti i na to, da su tek uoči njegova dolaska internirci dobili nekoliko pokrivača, da njima pokriju i sakriju bedne krevete i slamnjače i da su tek tad dobili po komad sapuna i nekoliko malih lečena. Tek na intervenciju aradskog poslanika u mađarskom parlamentu, Rumuna Stefana Čiče, koji je išao u Beč, Peštu i Sarajevo, poče da se vodi istraga o čitavom postupku i da se ponešto popravlja stanje interniraca. 20. marta 1915. došao je iz Sarajeva major Veseli, da vidi sve to, a 27. je primio od zatočenika memorandum, gde su oni izložili svoje patnje i način, kako da im se pomogne. Iza toga, 20. jula, počeše da se otpuštaju kućama, ali to je išlo tako sporo, da je do kraja godine bila poslata samo 1031 osoba.

Posledice pretrpljenih patnja behu užasne. Risto Pavlović, trgovac iz Brčke, i Špiro Starović, sveštenik iz Gacka, poludiše u internaciji. Trgovac Kondić iz Gradiške, Jovo Jeremić iz Foče i bajonetima izbodeni Mirko Popović iz Srebrenice imali su još uprav toliko snage, da stignu do kuće i tu da umru. Teško izmorenim ljudima nije se dozvolilo, da se za svoj novac vrate u vagonima trećeg razreda, nego su morali dugi i naporni put preći u otvorenim vagonima za robu i stoku. S toga slabi i isprozebali umreše odmah po povratku Marko Popović, paroh iz Podgraca i Jev-

rem Stanković, sveštenik iz Čečave.

Vojno sudski pukovnik Josif Čajka, koji je posle vodio istragu o svim nedelima u Aradu, veli u svom službenom izveštaju. "Kada sam posjetio logor izvedeno je preda me 30-40 male dječice: to je bio ostatak od više no 400 djece, koja su tamo bila zdrava dovedena i onda bijedno izginula. Pa i ovaj ostatak, kako mi reče ljekar, koji me je pratio, pokazivao je mahom na čelu znake skore smrti, tuberkulezu, koja se začela usljed loše hrane. Vidio sam oko 15 mladih dječaka između 10 i 20 godina kojima su bili amputirani udovi, koji bjehu promrzli; nekih su falile obje noge sve do bedara, drugima do koljena, a nekima podlaktica ili cijela ruka. Ovi mi mladići kazivahu, da su svi došli zdravi u logor i da su im udovi promrzli na kamenom podu u štalama". (Narodno Jedinstvo, br. 163, 1919.).

Kako je major Veseli pustio kući samo jedan deo interniraca, ostao je drugi i dalje izložen raznim tegobama. Mnoge od njih prisiliše, da rade po fabrikama i pustama ugarskih magnata, a dobivali su za to osim stana i rđave hrane samo po 50 helera nadnice na dan.

Naročitih je teškoća bilo i s dopisivanjem. Kad su ljudi stigli u Arad hteli su obavestiti svoje porodice gde su i kako im je. Davali su s toga ključarima, uz taksu za telegrame, po 1-5 kruna samo da telegrame predaju i da budu sigurni za vesti. Nekoliko dana iza toga našli su sve telegrame u nužniku, a redov Pap je priznavao sam, da je sve, što mu je predano, bacao u Maroš, dok su novac delili vojnici među se. S početka

se smelo pisati samo na kartama sa fotografijama ličnim i onim aradskih odelenja. Po naredbi ključara, koji su dobijali provizije od tvrđavnog liferanta i fotografa Koha, morali su se svi imućniji ljudi slikati i pisati samo na dopisnicama sa slikom. Malo iza toga naređeno je, da sve te karte smesta konfiskuju i unište, što se odmah i učinilo, naravno na štetu zatočenika. Pisati se moglo i iz Arada i u Arad samo nemački i mađarski, što je opet bilo dobro došlo ključarima, da ćape i tu udarajući taksu na svako napisano pismo. Osim toga, mnoge su pošiljke i iz nemarnosti i iz pakosti zadržavane po nekoliko nedelja, pa su mnogi ljudi, naročito trgovci i oni, kojima se radilo o hitnim privrednim stvarima, imali pored moralne i vrlo osetnu materijalnu štetu. Tek 9 aprila 1915. dozvolilo se, da se dopisivanje može obavljati i srpski.

Posle dolaska komisije stanje se interniraca nešto popravilo. Od 1. februara počeli su dobijati i večeru, a 3. marta primili su prvi sveži hleb mesto dotadanjem bajatog, buđavog i često uopšte nepodnošljivog. Dotad su se i ključari i podoficiri obilato hranili od one kvote, koja je bila određena za internirce, birajući, naravno, za sebe najbolje i najukusnije i određujući da im se dnevno dele po tri obroka. Od tada je i to nešto popustilo.

1. oktobra 1915. počeše da se uzimaju zatočenici u vojsku U Aradu ih je asentirano oko 1900, koje su odmah, ne davši im ni mali zamoljeni dopust, da odu kućama i tamo urede svoje porodične odnošaje, porazdelili u 28 raznih, ponajviše nemačkih i mađarskih, pukovnija. Među tim unovačenima nalazio se i

Mihajlo Pavić iz Mi slova (kot. Rogatica), koga su zajedno sa ženom i petoro dece ekspatrijirali i onda zatočili. Za vreme internacije umre mu četvero dece, a žena mu, duboko potresena, učini samoubistvo Premda ekspatriran on je ipak uzet u vojsku i poslat na frontu, dok mu je onda osmogodišnja kći Smiljka po tom zakonu kao tuđa podanica odvedena u Šopronjek i tamo držana čitavo vreme bivši lišena mogućnosti za ma čiju milost.

Arad je bio jedna velika živa kosturnica. Zbog svih tih nesavesnosti i zločinačkih namera uprave, zbog nezdravih uveta za život i zbog potpune prenebregnutosti, naši su ljudi tamo umirali u masama. Za prvih pet i po meseci internacije, odnosno do 30. januara 1915. umrlo je u njemu ništa manje nego 1195 osoba, a do 25. marta iste godine povisio se taj broj na 1772. Kako su tada učestala zatvaranja u Aradu radi velike veleizdajničke parnice i počele s tim u vezi premetačine, prestali su ljudi dalje voditi spisak pomrlih, ali se ipak može znati, da je njihov broj izišao na 2200. Jer od 5500 interniraca poslata je iz Arada kući 1031 osoba, 1900 je uzeto u vojsku, a 430 (44 žene i 37 dece među njima) prevedeno je 27. novembra 1915. iz Arada u Nežider. Ostatak je ostao u aradskom groblju za uvek. Austrijski vojnički ataše u Hagu, đeneralštabni potpukovnik Iškovski, demantujući poznati govori dra A. Tresića Pavičića u austrijskom parlamentu i u navodima o Aradu, kazao je, da je umrlo samo 709 osoba, što apsolutno ne odgovara istini. U isto vreme, po uputama koje je primio, on je i taj pomor kušao da objasni ovako: "Ovaj još uvek vi-

soki broj treba pripisati toj okolnosti, da su u toj tvrđavi s početka vladale doista rđave higijenske prilike i da je osim toga izvestan broj osoba već bio bolestan pri dolasku u tu tvrđavu." Mi smo imali prilike videti, da su se te "doista rđave higijenske prilike" dale delimično popraviti čistoćom, dobrom hranom i slobodnijim kretanjem i da je sve to bilo propušteno iz puste opačine pretpostavljenih i nesavesnosti onih, kojima bi bila dužnost, da vrše nadzor u tim stvarima. Kad se videlo da ima bolesnih ljudi među dovedenima, zašto se prema njima nisu imali posebni obziri i zašto im odmah nije data mogućnost lečenja? Zašto im se uopšte nisu nabavili lekovi? Zar su samo "doista rđave higijenske prilike" krive, da se o 5500 nevino progonjenih ljudi nije brinuo apsolutno niko od građanskih vlasti, koje su te progone uzele na svoju savest i što su toliki životi, bez mogućnosti zaštite, pušteni sudbini crne reke?

Naše navode potvrđuje i proces, koji se vodio protiv Hegediša. Temesvarer Zeitung donela je o tom izveštaj, koji mi prenosimo po Hrvatskoj Riječi, br. 89, 1917. "Potpukovnik Eduard Hegediš bio je zapovjednik u Aradu, pa je ujedno bio šef logora za internirane Srbe iz Ugarske i Bosne, koji su u početku rata tamo dovedeni. Internirani bili su strpani u uzane prostorije i dobivali su nedovoljnu opskrbu, jer su četiri podoficira, koji su vodili nadzor, vodili zločinačke poslove i pomagali svojim ženama, da za dobar novac obilno opskrbljuju bogate internirane, dok su naprotiv sa siromašnima vrlo nemilosrdno postupali. U logoru se pojavila epidemija, a oni, koji su imali nadzor, postupali

su s bolesnicima vrlo lakoumno. Potpukovniku Hegedišu su potpuno bile poznate ove prilike, no kad god se koji od interniranih potužio, dobio je odgovor, da će ga potpukovnik dati strijeljati. U logoru su bili ne samo ljudi, nego žene i djeca, koja su osobito trpjela radi ovakvog postupka." Na raspravi pred divizijskim sudom, koja je trajala više nedelja u Temišvaru, doznalo se, da je Hegediš "podnio vojnom ministarstvu prijavu, u kojoj je optužio predsjednika vojnog suda Čajku i auditora Sahtera sa raznih zloupotreba." I za sve što je učinio, "radi uvrede časti, zloupotrebe uredovne vlasti i radi prijetnje", on je osuđen samo na godinu dana tamnice i na degradaciju, dok su naše ljude u isto doba vešali na sve strane radi zločinstava daleko manjih, nevinijih i humanijih. To je trebala da bude zadovoljština za tolike naše grobove u Aradu" Ali i to nije bilo izvedeno. Hegediš je predao neku žalbu na osudu, pa je odmah, po telegrafskom naređenju najvišeg vojnog suda, bio pušten iz zatvora. "O samoj žalbi najviši vojni sud u Beču sve do političkog prevrata u oktobru 1918. nije ništa riješio, očevidno zbog toga, što je predsjednik najvišeg vojnog suda general Belmon bio Hegedišev šura." (Narodno Jedinstvo, br. 163,1919.)

IV
Nasilja i zločinstva vojske.

Od prvog dana posle atentata bilo je jasno, da su se vojničke vlasti potpuno opredelile protiv Srba i srpskih prijatelja i da će sa svoje strane pokušati sve,

da ih što više oštete i onemoguće U tom su pravcu računali odmah i na unutrašnje građanske borbe između Srba i Hrvata i preko frankovaca činili sve što se dalo, da se strasti što žešće raspale. Na muslimane su opet delovali drugim načinom. Podjarujući stare historijske opreke i napetost nastalu povodom balkanskih ratova oni su, povrh toga, ovim proglasom objavljenim u drugoj polovini avgusta 1914. nastojali, da izazovu potpuno svežu i kipeću mržnju na Srbe svesni onog silnog uticaja, koji kod naših muslimana stvaraju suverničke simpatije. Proglas taj glasi prema nemačkom originalu "Pošto su srpske i crnogorske čete, koje se nalaze u nekadašnjem turskom novopazarskom sandžaku, pucale na tamošnja muslimanska naselja i počele pravi rat uništavanja protiv nama prijateljski raspoloženog muslimanskog stanovništva, prodrle su naše čete U Sandžak do Pljevalja i zapreči-le, da se tamnošnji muslimani istrebe. Ali kako trajno zaposednuće Sandžaka sada još nije iz vojničkih razloga uzeto u izgled, i kako bi muslimani tih područja posle svakog odlaska naših trupa bili izvrgnuti novim razbojničkim napadajima, dobegli su ovi nesretnici na našu granicu i molili za dozvolu za prelaz. Prema svojoj tradiciji zauzela se monarhija i u ovim teškim vremenima za muslimane, koji su proterani s kuće i kućišta, te će pružiti beguncima za trajanja rata zajedničko zbežište, dok ne bude moguće, da se odvedu na svoja ognjišta i da se oslobode od njihovih sadašnjih razbojničkih nasilničkih gospodara."

Od vojničkih vlasti potiče dalje i naredba, koju navodimo, i na osnovu koje nijedan građanin nije si-

guran, da neće radi sumnje zbog svog mišljenja ili ma kakve, potpuno uzgredne, primedbe biti lišen slobode Njom se direktno izazivaju građani, da budu uhode svojih drugova i da postanu najobičniji denuncijanti. "Vlasti su doznale, da se u ovo ratno doba po monarhiji klate mnogi sumnjivi po državu i opšte opasni individui, kako inozemni tako i ovdašnji. Kako su ti individui u sadašnje vreme naročito opasni po delovanje vojnog i građanskog stanovništva, kao i sa stanovišta javnog mira i reda i sigurnosti osobe i imanja građana, to je sveta dužnost svih patriotskih krugova, da pomažu u toj oblasti svim silama i sredstvima, da se takve osobe nađu i učine bezopasnim. Radi toga se poziva sva publika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, čim opazi ma i najmanju sumnju u pogledu delovanja takvih po državu i javni red opasnih elemenata, da to odmah prijavi najbližoj oblasti dotično žandarmeriji i da pomaže vlastima što može bolje u njihovim merama protiv takvih osoba. Upozorava se na to, da je ne samo dozvoljeno, nego da je upravo sveta dužnost svakog patriotskog građanina, da takve elemente ličnim uplitanjem spreči u njihovim pokušajima i da uopšte u slučaju nužde ličnim zauzimanjem učini sve, da takvi elementi odmah budu učinjeni neštetnim." U doslovnom vršenju tih propisa ljudi bi često, bez dovoljno kritike, kako biva u takvim vremenima, mogli vrlo lako od denuncijanata postati i zločinci, jer ovaj poziv daje i suviše velike slobode za rad u stvarima, koje ne samo nisu učinjene, nego za koje dostaje ma i "najmanja sumnja". Trebao je da se stvori onaj poslovični mletački strah i da se građani snize do najni-

žeg stepena ličnog i građanskog ponosa.

Ubrzo je počelo denunciranje na sve strane, koje je mnoge ljude stalo glave ili zdravlja, zbog kog su upropaštene mnoge ekzistencije i koje se najzad i samim vlastima diglo iznad glave. S početka se u širenju glasina imao izvestan sistem, organizovan iz neke centrale, ali će, kad je stvar ušla u šire krugove i u južnjačkoj mašti uzela odviše maha, sve izvrglo u glupa maštanja, postalo posprdno i onda malo delotvorno za ciljeve, radi kojih se sve to spremalo. Glasine su te, na ime, posle prvih poraza više širile strah nego mržnju i s toga se s njima počelo da postupa opreznije i veštije. A dotle je bilo svašta. Jednog istog dana, 28. jula 1914., pronio se glas u Splitu, Zagrebu i Sarajevu, da su Srbi otrovali vodovod i tako ugrozili život svih građana. U Sarajevu je čak izišla obavest gradskog poglavarstva, da se voda ne sme piti pre nego se iskuva. Kosta Čanak, kobasičar, bio je zatvoren i zlostavljan jer se tvrdilo, da je bacio kilo otrova u rezervoar. Naskoro iza toga počeše denucijacije radi davanja signala pomoću svetlosti. U gradovima, gde su srpske čete u taj mah bile udaljene po 60-80 kilometara, bili su Srbi osumnjičeni i zatvarani radi toga, da su pomoću svetlosti davali znakove srpskoj vojsci. Čak se u Travniku, u sred Bosne, igralo sa takvim razlozima. Sava Droca iz Sarajeva bio je poslan u Arad u internaciju s toga, što mu je žena, po običaju u gradu, pred praznik Gospodine obelila kuću. To da je znak, da se kuća sprema na predaju! Koliko se u tim ludostima išlo daleko, vidi se najbolje iz ovog primera. Sat na srpskoj novoj crkvi u Sarajevu bilo je nešto po-

kvaren, a kazaljka je, zbog vetra ili rad kakva pritiska kog dela mašine, često puta jurila po ploči, ponekad u besnom tempu. To je odmah javljeno kao nesumnjiv znak "dogovora s neprijateljem" (tako očigledna!), pa je odmah počela duga i iscrpna istraga i savest vlasti nije umirila sve dotle, dok opasna kazaljka nije bila skinuta i provedena premetačina. "Hrvatska", br. 802, donela je o tom čak poseban dopis, u kom se sve dovodilo u vezu s Gligorijem Jeftanovićem! Srbi železničari, kao Danilo Škoro u Rami, imali su grdnih neprilika, čak i zatvora i zlostavljanja, jer se sumnjalo, da bi mogli pokušati ma što protiv vlakova i sigurnosti železničkog prometa, i jer se svaki njihov pokret smatrao kao nešto dogovoreno.

Vojska je bila unapred razdražena protiv Srba nešto novinskom kampanjom a nešto poukama oficira. Najviše su, međutim, mogli biti raspaljeni primerima, koje su videli od starijih onda, kad su došli u naše zemlje, gledali taoce, čuli tolike laži i primetili, da se Monarhijini podanici Srbi ne posmatraju samo kao neprijatelji, nego da se tako i postupa s njima, 25. avgusta 1914 izdao je ratni stan jedno saopštenje, da pobije "svesni lažan prikaz" srpske vlade o nedelima austrougarskih četa u Srbiji za vreme borbi u avgustu, sa cinizmom retke vrste: "Prosto su se tim hteli preteći prigovori, na koje, da ih podigne, ima pravo austrougarska vlada radi ponašanja Srba u ovom ratu". Dosta će sad biti videti, šta su austrijski i mađarski vojnici radili po Sremu, Bosni i Hercegovini, pa da onda, u ostalom dovoljno poznata verodostojnost ovakvih demantija, bude prikazana u pravoj svetlosti.

Na početku rata dobile su vojne komande ovu naredbu "Brza pravda, nužna ratna obrana! Sa ovim treba upozoriti komande kojih se tiče, da je stvar oficira za sudsku službu, da postupaju najstrožije u ratnim procesima i kod prekog suda u sporazumu sa nadležnim komandantom, ali da se izvršenje ratnog obranbenog prava pri neprijateljskom držanju mesnih stanovnika, koje se često čini hitno nužnim, oduzima iz delokruga oficira za sudsku službu, jer ih stavlja pred nemogućnost uticanja, i u tom pravcu mogu trupe postupati bez intervencije kog suca na osnovu prava nužne ratne obrane prema vojničkoj komandantskoj moći". Ovakva konstrukcija ratnog prava iz nužde znači neograničenu slobodnu volju za pojedine komandante i potpunu neodgovornost za počinjene zločine, jednom reči, prosto prepuštanje stanovništva na milost i nemilost soldateski. Naredba je išla od starijih komandanata mlađima, a šta je značila i s koliko je brutalnosti vršena, videće se najbolje iz ovih primera

Prve primene tog ratnog prava videle su se pri traženju oružja. Svaka je gotovo srpska kuća bila pod tim izgovorom prekopana, dok su pojedinci bili izloženi najgorim šikanama, naročito onda, ako bi se našao kakav, ma koliko star i bezvredan" neprijavljen" komad oružja, kao jatagani, starinske puške, seferdari i ostalo. Mnogi su radi toga bili zatvoreni i posebno kažnjeni. Žandarski narednik Perić ubio je prilikom takve pretrage Nikolu Čađu iz Gornjeg Jelovca, iz dubičkog kotara, do kog rat nije nikad ni blizu dopro. U Blagaju (kot. Kupres) žandari su sa šuckorima tražeći oružje skidali s ljudi odelo i obuću, te ih vezane ganja-

li po snegu i studeni. Na koga bi se posumnjalo da ima oružja, "taj ga je morao predati i ako ga nije imao, jer je bio prisiljen mukama, koje je podnosio u ledu i snegu a osim toga i tučnjavom koju su vršili u šumama sve dotle, dok im žrtva nije obećala, da će pušku kupiti pa gde bilo. Ovi su paćenici morali uistinu kupovati oružje po skupi novac davajući pri tome konja ili vola katolicima ili muslimanima, od kojih uopće nije zahtevano oružje. Kad bi pokazao oružje, pa makar bilo i kupljeno, morao je za njega odležati zatvor najmanje tri meseca pa do godine dana". (Srp. Zora, br. 93., 1919.). Mnogi su to životom platili kao Simo Milišić, Simo i Stevo Pjevači.

U Rudom opkolili su vojnici, Mađari, i šuckori kuću učitelja Manojla Ilića, u kojoj je bila sva porodica s decom, polili joj vrata i pod hodnika petrolejom i onda je zapalili. Na pisak dece dotrčale su komšije muslimani i, posle oštre prepirke s vojnicima i njihovim pratiocima, dodali su zatvorenim lestve i tako ih spasli od očite smrti. U istom mestu naterali su vojnici stanovnike mesta Sirče, da sami sebi iskopaju grobove, pa da legnu u njih. Zaglavljivalo je staro i mlado, čak i žene s nejakom decom na rukama. A nisu ih streljali sve odjednom, nego po redu, pri čemu su živi morali zakopčavati svoje sapatnike, da vojnicima uštede i taj napor.

Na Palama je, posle odlaska Crnogoraca, zaostalo stanovništvo bilo gotovo uništeno. Od "šuckora behu u Koranu pobijeni bez suda i istrage ovi ljudi: sveštenik Risto Čečar, Krsto Pavić, Stjeran Simić, Pero Karavdija, Pero Pantić, Risto Ćosić; na Palama:

Jovo Klačar, Risto Čukilo, Lazo Juruk, Pero Kuzmuk, Mile Kuzmuk sa dva sina i stari Đorđo Klačar, kome je bilo više od sto godina. Zadnja petorica izbodeni su bajonetama. U Koranu su, dalje streljane: Milka Čukilo, Ljubica Terzić, Milka Karavdija, Mara Simatović i Đuka Bjelorep. Spasoje Šibonja obešen je na stanici na Palama.

U zloglasnoj Prači ubila su dva šuckora odjednom sedam ljudi, i to: Milana Furtulu, Jovana Jokića, Krstu Vasilja, Miloša i Peru Gluhovića i ženu Stanu Puzić, naravno sve od obesti i s toga, što im nisu imali da plate otkupa. Mile Ninković, Jovo Gluhović, Spasoje Vuković i Krsto Jokić s Romanije spasli su glave samo tako, što su obadvojici platili po sto kruna. Pri svim tim ubistvima sudelovao je zapovednik na Palima Hasim Mušo Musa, dok je žandarmerijski narednik Martin Jelinić sve to gledao i puštao. U ostalom, zanimljivo je, da je on 1917. god. imao imetak od kakvih 100.000 K., dok je još 1913. za ženidbu morao da diže zajam od 300 kruna.

Antun Farčić, učitelj iz Vele Luke s otoka Korčule, saopštio nam je ovaj slučaj od verodostojna svedoka: U Praču je jednog dana dovedeno pet kljastih, staraca, koji više ne mogoše da idu. Tu su ih sve pet streljali. Jednog starca, koji se beše sakrio u seno, zapitaše vojnici: "Gdje su ti sinovi?" On odgovori: "U carskoj vojsci". Tad ga upitaše, gde je srpska vojska, a on reče, da ne zna. Na to mu svezaše ruke železnom žicom tako, da mu se žica usekla u meso. Starac je jaukao, a vojnici ga zlostavljahu udarcima, dok ga jedan ne ubode bajonetom u grlo. Posle njih stre-

ljane su i dve žene, pošto su jednoj silom otrgli decu od nje. A sve se to dogodilo po naredbi nadporučnika Hajdera. Pavao Gugić iz Blata, isto s Korčule i vojnik, dopunjuje to pričanje opisom, kako su mađarski vojnici užasno mučili starce, "sa kundakama, sa komadima drveća, s kamenjem, s nogama i čime god su mogli. Starci su padali onesviješćeni na zemlju". Jedan vojnik pucao je na nj i ranio ga najpre u mokraćni mehur. Ne osećajući valjda bola starac poče tražiti rukama, gde je tane udarilo. Na to vojnik opali po drugi put i rani ga u desno rame. Starac se strese, ali osta na nogama, na opšte čuđenje svetine, koja je posmatrala čitav prizor. Razljućen vojnik priđe mu tad bliže, naperi pušku na čelo i opali u času, kad je starac kliknuo na osvetu.

U Srebrenici su mađarski vojnici pljačkali srpske radnje i kuće često u po bela dana i ne bez znanja pretpostavljenih. Tako su porobili dva dućana Martijana Vujadinovića: radnje Jovana Ilića, Koje Urošević, Gruje Vidakovića, Laze Lazarevića; radnje i kuće Vase Krzmanovića i Cvijetina Jovanovića; kuću Marije Tomića; dvokatnu kuću Mihajla Stefanovića su opljačkali pa zapalili, kao i kuću i radnju Vasilija Ristića, Milošu Tomiću opančaru odnesena je roba, a alat popaljen. Aleksi Jovanoviću srušili su kuću, a razgrabili četiri sena, saš i strnjik. Kuća Milke Jovanovića znatno je oštećena, isto kao bivša srpska škola, gde je bilo pevačko društvo, čiji je sav nameštaj raznesen i opljačkan. Gaši Jovanoviću splenili su radnju, a njega sama jedne noći ubili bez ikakva razloga.

Kad je izbio rat digli su u srebreničkom kotaru

svo stanovništvo, da vrši pomoćne poslove za vojsku, pa nisu bile pošteđene ni trudne žene, a sve su uzimali onako, kako su ih gde zaticali, ne davši im ni da se obuku i opreme kako treba. Radi toga su mnogo propadali mučeni neimaštinom hrane i odela, a gonjeni teškim i napornim poslovima. Mnogi su od njih stradali i od vojnika, koji su ih često ubijali bez ikakva povoda, a naročito onda, kad bi se čulo za kakav uspeh srpske vojske. Tako su izginuli Ilija Spasojević i Jovo Nikolić iz Pobrđa, Sredoje Bajić s Obadi, Gligor Obrenović iz Pobrđa, Mihajlo Milanović iz Brađevine, Milić Petrović iz Magudovića, Krsto i Drago Andrić iz Vraneševića, Niko Jovanović iz Grujičića, Miloš Trišić s Borovca, Jefto Arsenović iz Dvorišta, Milivoje Milivojević iz Dučića, Stojko Bogićević iz Ratkovića, Marinko Ješić iz Grabovice.

Na Brežanima došli su mađarski vojnici, podjareni od šuckora i sinova Hasana Dizdarevića iz Srebrenice, pred kuću Krste Petrovića i njegova strica Manojla, da ištu novac, za koji im se reklo, da ga oni imaju. Kad su im ovi kazali da nemaju ništa prodreše vojnici u kuće i ubiše obojicu, a da nađu novce trgali su haljine na Krstinoj ženi i razgolitili je. Srebrenički hodža Klančević, sam šuckor, došao je sa još jednim šuckorom, nekim Mušanom s Budaka, na Vitlovce, da otme ovce Mitra Markovića, Miće Rončevića i nekog Cvjetka iz Gline. Ubili su svu trojicu i ugrabili plen.

U selu Siročama ubiše vojnici i šuckori Mitra Petrovića, starog Petra Lalića i njegovog sina Iliju. Drugi pobegoše, ali ih potera stiže kod Pašina Brda i tamo pobi ove ljude: Petra i Milu Lalića, Milka Petrovića i

njegova sina Mihajla i Vasilija Lalića. Kad su počeli klati Vasilija zapomaže njegova snaha Mara, žena Đukana Lalića, na što vojnici ubiše i nju.

Đoku Maksića i Radovana Nikačevića, koji su u Srebrenici stanovali u jednoj kući, odvedoše vojnici jedne noći iz stana tobože, da im pokazuju put, i ubiše ih oba, ne zna se na koji način. Mrtva telesa nalažahu se vrlo često, a da se ne može tačno ustanoviti kojom su prilikom ubijeni. U jednom potoku nađeni su pobijeni Kosta Mitrović, Risto Ostojić, njegova žena i sin, svi iz Vitkovića. Mrtvu sa detetom našli su na putu Gospavu Nedeljković iz Ilikirišća. Janja Budova s Bjelovca nađena je zaklana. Jakov Šarac je streljan u Džilama.

Krajem avgusta 1914. zapališe žandari i šuckori (a među njima beše najgori Alija Bektić) potpuno selo Podravanje, pošto su ga pre opljačkali. Tom prilikom izgiboše: Mitar Marinković, Stevan Krunić i braća Sreten i Jovan Krunić. Đukana Lalića naterali su, da i on puca na njih. Svetili su se čak i na mrtvima pucajući na njihove lešine i gazeći ih krvoločki. Kad su se spremali na nova krvoprolića i već povezali Miloša, Peru i Milovana Marinkovića i Jovana Šarca, stiže glasnik iz Srebrenice s vešću, da ne treba uništiti sve ljude, nego samo primerno kazniti najopasnije, i to Simu i Đuku Novakovića, Filipa Akšamovića i Peru Jovanovića, jer da su komite pucale iz njihovih kuća. Ta četvorica, pa Gligor Andrić, Rade Miladinović, Pero Ranković i njegova dva brata biše iza tog obešeni u Srebrenici. Vešanje su vršili nevešti ljudi svirepo i nespretno; Simo Novaković pao je s vešala, jer se konopac pretr-

gao, pa su ga zato pustili i kad je došao sebi uputili u zatvor u Sarajevo i posle u Arad.

Na Pašinom Brdu streljana su braća Ignjat, Pero i Živan Milošević, a njihov otac poslat u Arad, gde je naskoro svisno od tuge. Kad su Danila Filipovića hteli voditi na Pašino Brdo, on se ispreči i reče zapovedniku, da ga ubiju tu u selu, kad već mora ginuti; on odavde neće ići, jer želi da bude sahranjen među svojima. Ta mu je želja, naravno, na mestu ispunjena. Srećka Miloševića i sina mu Janka iz Postelje nađoše vojnici na gumnu, gde denu seno, i ubiše obojicu. Drugoga sina Srećkova Vladimira odvedoše vojnici na Pašino Brdo, gde bi ubijen zajedno s drugima. Na Culića Brdu postreljani su Ilija Mićić, Rade Đurić i Mitar Đokić s Crnog Vrha (srebrenički kotar). U Ljeskoviku su pobijeni Sreten Perišić, Marko Veselinović i jedan njegov rođak. Žandari su odveli Milića Jakovljevića iz Toplice u seosko groblje i tu ga ubili.

Aleksu Eru su ubili na Pribićevcu Gospava Beatović sa Bratunca obešena je u Tuzli, što je "izdala skrovište kolonijalne robe srpskim komitadžijama i čuvala predmete, što su ovima pripadali". U Bratuncu je ubijen Milan Durmić po naredbi carinara Žubrinića, "jer se isticao kao Srbin." Na Krstašu su streljani ovi ljudi iz Loznice, kotara srebreničkog: Cvjetko Stojanović, braća Risto, Tano i Mitar Nikolić, iz Pribićevca Jefto Vukadinović; iz Tegara Filip i Miloš Lukić, iz Obadi Krsto Babić. U Rskavicama su streljani: Todor i Marko Jovanović, Radoslav, Aleksa, Srećko i Živan Simić i Živojin Dragićević, svi iz Sikirića. Na Brežanima su pobijeni Stanoje Živković iz Jelovca i Neđo

Milošević iz Pećišta. Srećko i Sredoje Koštanovičanin behu obešeni. Diku Jovanovića iz Vraneševića streljali su u Zapolju; tu je ubijen i Aleksa Stamenić iz Dubravice U Bjelovcu je "mušketan" Todor Jovanović i s njim šestero dece iz Sikirića. Tri brata Jovanovića (Daničića) streljana su u Zalužju, a Milovan Matić iz Postelje na Pašinom Brdu. U kafani Jove Račića javno su se hvalila dva vojnika, da su samo jednog dana na svoju ruku ubili šest težaka.

Cvijetina Živanovića iz Zagona odveli su po noći vojnici sa dva njegova unuka Marinkom i Vidojem na Kik i tu ih ubili. Bednog starca, kome je bilo preko devedeset godina, tako su divljački bacili iz rođene kuće, da je preko Praga pao i slomio ruku. Šezdesetogodišnju neuku i neveštu Janju Dragićevića iz Jelaha doveli su na Kik kao sumnjivu radi uhođenja i tu je ubili. Ovde su, dalje, postreljani Milan Ilić, Antonije Ilić, Pero Dudić i Janko Ivanović, svi iz Repovca. Janko Ivanović, koji je bio samo ranjen, napravi se da je mrtav, pa kad su šuckori otišli, odvuče se do kuće. Kad se posle doznalo za to, došli su mu šuckori i u glavu zapretili, ako ma šta od tog bude pričao ili se tužio kome.

U Bratuncu su kod srpske crkve mađarski vojnici streljali Stojana, Radu, Milka i Simeona Ilića, Stanoja Mitrovića, Neđu Miloševića, sve iz Zagona, i Miloša Karića iz Jelovca. Od te sedmorice bio je Rade Ilić ranjen teško, a Stojan samo lako, pa čim su vojnici otišli, uzme Stojan Radu na leđa, te ga preko bara, njiva i kroza šumu, preko jedno sedam kilometara, donese kući.

U Kiku su postreljali ove ljude bez ikakvih bližih navoda i razloga: Maleška Zečevića iz Ratkovića; Jefta Prodanovića iz Jelaha, Dimitrija Nikolića iz Ranče, Miloša Lazarevića iz Srebrenice (uhvaćen, kad je išao svojoj pecari rakije), Jaku Karića iz Jelovca, Božu Ilića i Ristu Rakića iz Podčauša, Nikolu Radića iz Borića, Dragu Bjelkina i Antonija Lazića iz Repovca; sina Živana Todorovića iz Buznice, Nikola Veselinović je obešen na Rada-Vodama.

U Foči je 14. avgusta 1914. streljano i povešano 126 osoba; među njima Gligorije Jolović iz Mirića, starac sa preko osamdeset godina, Vasilj Prodanović i Obrad Radonjić iz Rude Glavice behu ispod dvadeset godina, a Trivun Arsenić iz Sječeništa (Podgrab, Velenica) i Krsto Kalajdžić iz Falića (Zarajt) čak ispod osamnaest. Trojica su se iz grupe osuđenih spasla begom, a jedan od streljanih izmakao je teško ranjen. Kad su uhvaćeni poslani su u sarajevski divizijski sud s uverenjem, da će se tamo za njih naći još strašnija kazna. U Sarajevu su, međutim, sva četvorica bila oslobođena, jer nije bilo ni dovoljno sumnje, da se podigne optužnica.

Simo Zrnić, narednik 12. kompanije trećeg bataljona druge b. h. regimente, koji je sa svojom četom krenuo prvih dana iz Vlasenica prema istočnoj granici, kazuje, da su ih oficiri, naročito kapetan Ružičić, direktno navađali na zločinstva govoreći im, da su bosanski Srbi braća srbijanskih, da su neprijatelji monarhije i da i njih, kao i one preko, treba uništiti, ako čovek hoće da bude siguran. Treba ih uništiti potpuno, ne poštediti ni žene, ni dece, ni blaga, jer će, ostane li

ma što od njih, ostati otrovno seme. Vojnici su i radili tako. On je svojim očima gledao, kako se pale čitavi stogovi sena i žita, nailazio je na staje, u kojima su bile pečene lešine konja i stoke naročito zatvorene, video je čak, gde mađarski vojnici na bajonete nabadaju malu decu. Iz jedne kuće, koja je bila potpaljena, bežali su jedan starac i jedna žena, koja je bila sva u plamenu, ali ih vojnici na izlazu dočekaše puškama i ubiše obadvoje. To sve bilo je onda tako malo zazorno, da jedan dopis iz Bosne u "Hrvatskoj", br. 892., završavao čak ovakvim rečima i prošao i vojničku cenzuru Bosne i onu u Hrvatskoj: "Kod nas je u Sarajevu sve u redu, a hrabre naše čete čiste sada naš pogranični teritorij od ove pogane srpske i crnogorske gamadi, koja se mogla sa svojim komitadžijama uvući u Bosnu samo zato, jer ju vode i podpomažu naši po svojoj lojalnosti razvikani i proslavljeni domaći "Srbi". Taj se korov sada mlati i treba ga posve umlatiti". Dostaje znati, da je samo jedan mađarski bataljon pri polasku iz Sarajeva na granicu poneo sobom hiljadu metara konopa. Otud i onaj drugi izveštaj prijatelja "Hrvatske", koji s ponosom javlja: "Kuda idemo nosimo smrt i zator". (Hrvatska, br. 862.).

Salik Zejnilović, vođa jedne šuckorske patrole, dao je ubiti Janka Petrovića kod Buloga (kot. Sarajevo). jer su mu tri oficira, koja su se tuda provezla u automobilu, to naredila, pošto im se Petrović samo učinio sumnjiv kao špijun. Sud je rešio Zejnilovića. svake krivnje, sa motivacijom dostojnom da se zabeleži za osobenost bosanskog suda toga vremena, "da je bio u bludnji, kad je upute oficira shvatio kao nared-

bu da ustreli Janka Petrovića". (Osuda od 4. maja 1916.).

Mustafa Vučić ubio je Đorđa Loncu, Spasoja i Peru Obradovića i ranio Vasiliju Lonco, pa ih opljačkao. Alija Hadžović, isto tako, ubio je i opljačkao Pavla Delića. I Vučić i Hadžović bili su šuckori i vršili ta zločinstva u službi, i to u samoj sarajevskoj okolini.

Šuckori Velija Karahmet, Mehmed i Ferhat Alagići i Alija Dragulj, došli su u oktobru 1914. jedne noći Triši Gladancu u Zovik (kot. Rogatica) i ranivši i izudaravši njegovu ženu Petru doznadoše od nje gde se Triša sakrio i ubiše ga. Onda skidoše ubijenom sat i cipele, a ženi povezaču i zamakoše u noć. Isti Velija Karahmet ubio je u Gojkuši starca Mališu Delića i mrtvu mu otkinuo jedno uvo. Alija Kragulj i Alija Dobrača ubili su starca od 75 godina, Milana Vukojčića, u Sočicama. Na sudu su se branili tim, da su to učinili po naredbi svog oficira, koji im je rekao da mu pohvataju i dovedu svu mušku čeljad porodice Vukojčića. Starac da je, s puškom u ruci, pokušao da beži i da je ubijen na begu. Oficir ih je, vele, radi toga i pohvalio.

Rasto Pustoslemšek, poznati slovenački publicista, navodi ovaj slučaj. U Milićima (kot. Vlasenice) obešeni su ovi ljudi: Maksim Vasiljević, Jovan Obradović, Milorad Milinković, Pero Žugić Nešić, svi iz Dervente; Gajo, Pavle i Petar Mađerović, Simeon Petrović iz Vasila; Vaso Milić iz Milića. Streljani su Marko Kovačević iz Dervente, Pero Grkić, Miladin i Đoko Mišić, svi iz Milića. Svi su bili pred vojnim sudom optuženi kao komite i svi kao nedužni rešeni. Ali kapetan Svetek nezadovoljan tom odlukom suda da-

de ih ponovo sve pohvatiti i naredi svojim ljudima, koje je iznenadila ta oštrina, da naprave s njima "kratak proces". Čak se jedan žandar, neki Heršak, usudio da upozori kapetana, kako je nedozvoljeno ubijati nevine, ali je dobio odgovor: "Zapovednik sam ja i niko drugi. Naređujem, da se moja zapoved odmah izvrši". Vojnici i žandari su se morali pokoriti. Drugi put, kad se radilo o jednom dečku i nekoj ženi, podređeni su ga prevarili, da su izvršili njegovu zapoved, a u stvari su žrtve sakrili kod Vase i Triše Zalovića u Pilama. (Slovenski Narod, br 93, 1919.).

Muslimanski šuckori naveli su na početku rata austrijske vojnike na kuću Staniše Stanišića iz Džimrija (kot. Rogatica) i ubili ga. U Šehovićima streljano je 28 Srba sa Glasinca i Sokolovića, a u Knežini 10. Selim Hodžić, šumar na Košutice, ubio je na Igrištu kod Han Pijeska 5 Srba: tri Melozovića i dva Lekovića. Zajko Dadić iz Nepravdića (kod. Rogatica) ubio je Jovana Grčića iz istog sela. Šuckori Muharem i Bećir Vražalica u obližnju šumu i tu ga zaklali i zaklana još dalje boli noževima.

Pod vodstvom zloglasnog Mustafe Vučića došlo je u selo Bjelogorce (kot. Sarajevo) oko 400 šuckora i oko 40 vojnika Banaćana, koji su tu povezali 44 stanovnika i poveli ih put Sarajeva. Uz put su pucali na njih, te 4 ubili (Mihajla Jokića, Kostu, Tomu i Milana Gavrilovića), a 4 ranili u Kadinu Selu. Istoga dana popalili su selo i pobili Ristu i Simu Lizdeka, a Aleksu i Maksima Lizdeka i Božanu ženu Lazara Lizdeka zapalili su s kućom zajedno.

Adžo Omanović iz Kramer Sela (kot. Rogatica)

ubio je 1. novembra 1914. Mariška Bajića iz Burata, a u kući Neđe Perovića u Grivcima, "skinuo je sa zida ikonu Sv Đorđa i kandilo, oboje zgazio nogama i opljačkao kuću" Prodro je, dalje, u kuću, Vasilja Vojnovića u Sočicama i zaklao ga. (Srpska Zora, br. 64, 1919.). Mahmud Karić iz Vrhlazja (kot. Ragočica) doveo je pred kuću Đorđa Šivalije u Sočicama više austrijskih vojnika i onda izveo Đorđa i petoro njegove braće i sve su ih postreljali. Meho Feriz iz Vragolova (kot. Rogatica) ubio je u Sočicama Jeftu Kneževića u njegovoj kući. Šuckori su Neđi Borovini iz Vjetrenika živom ogulili glavu. Alija Dobrača iz Vragolova ubio je Danila Perovića iz Potkoma "odsjekavši mu prethodno nos i izvadivši oči". (Srpska Zora, br. 66, 1919.). Pokraj žandarske kasarne u Žljebovima ubijeni su od žandara Lazar Tošić iz Žljebova i Đoko Borovica iz Vjetrenika.

Žandarski narednik Kalčić je "radi toga, što je Đuro Elez iz Dobropolja (kot. Sarajevo) utekao s fronte g. 1914., ubio njegova dva brata Marka i Vasilja kod njihove kuće u Dobropolju, također i Mitru ženu četvrtog brata Milete koji je onda bio u vojništvu. Mitra i Marko podlegli su udarcima nakon malo dana, dok je Vasilj živio i uzalud se liječio još godinu dana". (Srpska Zora, br. 79,1919.).

Tri brata Tešovića iz Gornje Prače obešena su od muslimanskih šuckora u Baolju o orahovu drvetu. Murat Muslić i Zajko Hadžić iz Ustikoline "uzeli su Nikolu Pejovića iz Ligata i oćerali su ga pokraj vode Kalune, i tamo su ga živa oderali i nijesu ga dali ukopati za mjesec dana. Onda su ga pojele zvijeri i tako se

nije nikako ukopao". (Srpska Zora, br. 85,1919.).

U Knežini (kot. Vlasenica) ubijeno je ovih 11 Srba: Triša i Periša Batinić, Janko Vuković, Jovan Maričić, Vukan Vujičić Vukašin Savić, Danilo Radović, Vaso Koprivica, Neđo Šutan, Niko i Jovo Višnjić. Pobijeni su svi na zapoved oružničkog zapovednika Franca Vidasa.

Avdija Grbić i Mujo Harić šuckori ubili su seljaka Iliju Čizmića i njegova oba sina, Lazara i Milkana, vodeći ih kroz šumu Lisinu. Hasan Bahta i Ferhat Alagić ubili su 20. oktobra 1914. bolesnog Milana Purkovića otevši najpre njegovoj snahi nešto novca i jednu kobilu.

Da se vidi kako je to bila sistematska hajka protiv Srba na svima stranama, a ne samo slučajni ispadi pojedinaca, dovoljno je, primera radi, navesti strahovita nedela iz Kupinova u Sremu. Tamo su, posle povlačenja srpske vojske, došli mađarski "štrajfkori", zašli po kućama i dovukli svu mušku čeljad pred opštinsku kuću i žandarsku stanicu. Tu su ljudi mučeni na sve moguće načine, od kojih je ovaj bio nov i zlikovački rafiniran: dok su gorele kuće po selu svi su ti ljudi bili zatvoreni u jednoj školskoj sobi, u kojoj je na sredini bila gomila slame, a oni postavljeni uza zidove. Izgledalo je potpuno i to se davalo osetiti, kao da će svi biti živi spaljeni. U tom strahu držali su jadnike selu noć. Sjutra dan strpali su ljude u kola i poveli put Brčke. Kad su došli do raskrsnice zaustavi komandant prva kola i uputi ih prema groblju. Tu su bili preko noći spremljeni grobovi i sirotim ljudima, Miši Radosavljeviću, bivšem načelniku, Ljupku Vlašiću, Ni-

koli Raliću, Živanu Mazinjaninu i Ivanu Grmuši, kad su došli tamo, beše zavezane oči i određeno užasno mučenje. Boli su ih bajonetama i još žive bacali u grob i zasipali zemljom. Grmušu su još u grobu dotucali lopatom. Ostali su se u taj dan spasli, ali su posle desetak dana bili ponovo izloženi udarcima mađarske soldateske, od kojih je Ivan Radosavljević umro neposredno, a drugi bolovali po više meseci. U Klenku su, da navedemo još jedan slučaj, oko 15. avgusta 1914. sabrali vojnici svo srpsko stanovništvo iznad 15 godina, oko 280 ljudi, u tamošnju pravoslavnu crkvu, gde su proveli čitavu noć i kasno do u idući dan i gde su čak morali i nuždu vršiti. Onda su izabrali desetoricu od najuglednijih građana i dali im, da vuku na sreću cedulje. Petorica su izvadili crne, (to behu Voja Rajčević, Obrad Vitomirović, Sreten Sinđelić, Jovan Devečerski i Miša Markuš), te bili u dvorištu opštinske zgrade odmah streljani i zakopani. Ostali su odvedeni u Arad u internaciju. Osim toga ubili su vojnici u Klenku još devet osoba, a među njima i tri žene. Naravno, da im je svima bilo imanje opljačkano, stoka razgrabljena i kuće popaljene. Za sva ta nedela veoma je karakterističan ovaj slučaj, što ga je u svom poznatom govoru naveo dr. A. Tresić-Pavičić. Nadporučnik u pričuvi Marijo Minah, policijski činovnik na Rijeci, odgovarao je pred vojničkim sudom u Temišvaru, što je ubio tri Srbina u Pločicama na Dunavu. Optužba nije glasila na smrt, nego samo na zloupotrebu uredovne vlasti. Optuženik je na sudu izjavio (svedoči službeni spis 1293/15.), da nije dao ubiti tri, nego bar najmanje 303 Srbina, ali "iz čistog patriotskog osećanja". Bio je,

posle toga, oslobođen i službeno dodeljen etapnoj službi, a iza nekoliko meseci dobio je krunski orden.

Trebinjski tvrđavni zapovednik general Braun napunio je odmah iza objave rata sve trebinjske zatvore najboljim ljudima iz grada i okolice, pa je, na svoju ruku, radi zastrašivanja, dao vešati taoce na očigled svemu svetu. Posle je sklopio jedan strahovit sud, koji je izricao smrtne osude kao obične dnevne zapovedi. Pred srpskom crkvom i školom, da bude postupak dovoljno karakterisan za druge konfesije, beše podignuto šest vešala. Iz zatvora bi izvodili s oka, bez naročitog izbora, po dva-tri čoveka pa bi ih onda u povorci vukli kroz čitav grad do vešala. Napred bi išli bubnjari lupajući u bubnjeve, da svrate pažnju, za njima proto Stevan Pravica, iza njega žrtve, a onda trubači; sve, naravno, u pratnji bajoneta. Kao krvnike uzimali su ponekad obične Cigane, čak i živodera, koji su nevešti tako strašno vršili svoj posao, da je jednom prilikom trebalo 25 minuta, da jedan nesretnik izdahne. Onda bi ih tovarili na kratka kola za smeće tako, da su im noge stalno langarale, pa ih potom vukli na groblje. Kopali su ih brzo i nemarno i toliko plitko, da je naskoro voda odnela zemlju i oni bili u najužasnijem stanju izloženi pred stoku i prolaznike. Kotarski prestojnik Potučko, koji se zauzimao za nevine ljude i nastojao da nevolju ublaži na čovekoljubiviji način, bio je odmah na zahtev vojnih oblasti premešten iz Trebinja.

Odmah sjutri dan po objavi rata zatvoreno je oko četrdeset Srba Korjenića zajedno sa njihovim sveštenikom Vidom Parežaninom, pa su u Lastvi

strpani na dvoja kola i poslati u Trebinje sa jakom pratnjom. Da zadovolje prostačkom instinktu korjenićkih muslimana strpana su u kola, zajedno s taocima, i dva utovljena krmka. Na ulasku u Trebinje, gde su ih predali sve dva po dva, dočekala ih je gomila svetine, među njima naročito mnogo oficira i njihovih žena i grdila ih i pljuvala i blatila najgnusnijim načinom. U Trebinju su bili odmah zatvoreni najpre u garnizonski, pa posle u kotarski zatvor. Već 28. jula počelo se sa vešanjem. Taj dan platiše glavom Obren Grubač, Marko Deretić i Trifko Šakotić. Sjutri dan obešen je mladić Gajo Gudelj iz Pokrajčića, jer da je davao signale Crnogorcima. On je, međutim, čuvao rekviriranu stoku, pa kako je za svaki komad odgovarao glavom, brižno je pazio, da li mu je sve na broju. Po noći je obilazio stoku sa svećom u ruci i to mu je donelo smrt. Osudom vojnog suda obešena je 7. decembra 1914. Janjica Vukalović iz Ulica i 12. aprila 1915. Cvijeta Pažin iz Orašja. Od 40 Korjenića ostao je na životu samo popov sin Radoslav, spašen mladim godinama i jedna budala spašena ludošću. Jedna žena bila je obešena na osnovu samo ovog slučaja. Ona je došla da kupuje nešto u dućan jednog muslimana i po običaju, koji je s dozvolom vlasti održavan duž čitave granice, htela je da plati u crnogorskim perperima. Trgovac joj nije hteo da primi novce naglašavajući, da toj novac više ne vredi. Ona je na to odgovorila: "Vala Bogu, dako nekad valjadne" i pošla je na polje. Radi tih reči, koje su imale da označuju "veleizdajničku nakanu" ona je izgubila život. Nikola Dabović, Krsto i Špiro Sredanović obešeni su radi toga, što je, posle

crnogorskog uzmaka, neko od njihovih muslimanskih komšija ustvrdio, da je u njihovim kućama, eksplodirala municija, za koju niko nije znao, kako je tamo mogla dospeti. Inače, smrtne su osude objašnjavane prosto ovako: "Danas biće obješen taj i taj zato, što su njegovi susjedi potpomagali nama neprijateljsku vojsku". Što su se "u sporazumu s neprijateljem istom pridružili te ga poduprli" kažnjeni su smrću: Joko Vučković, Đurica, Lazar i Tomo Čurić; Tomica, Vuko, Luka, Krsto i Vido Ratković, Nikola i Miloš Mijović. Na smrt su bile osuđene čak i četiri žene: Milica, Ruža, Mara i Jovana Čurić, pa im je onda kazna promenuta u robiju od 15 godina. Iz istog razloga na smrt osuđeni Petar i Mitar Čurić "pomilovani" su na 15 i 10 godina teške tamnice, a Stevo Mijović na 13 godina.

U Zupcima napali su pogranični "jeteri" Vasu Đurića, ranili ga i porobili otevši mu sat i 300 kruna gotovine. Pošto su ga lečili po bolnicama poslaše ga na oporavak - u Arad! Tom su mu prilikom oterali i svu stoku ispred kuće, i to kako izjaviše svedoci pred sudom, na izričnu zapoved kapetana Špicnera (Festungsgericht Trebinje, 374/15:10), gde se doslovno veli: Auf Befehl des Herrn Hptm. Spitzner haben wir dieses Vieh ohne jedwede Empfangsbestatigung, einfach abgetrieben.

Ahmed Čevro, podlovac šeste lovačke čete, priznao je sam na sudu u Trebinju 29. novembra 1915. (K 374/15:11), da je u selu Bogojevićima, u trebinjskom kotaru, na zapoved kapetana Radovana Stankova ubio i dao ubiti 17 seljaka, "koji su po svoj prilici hteli pobeći u Crnu Goru i poterati svoju stoku". Zapis-

nik, koji je vođen nemački, izrično veli: "Im Dorfe Bogojević habe ich auf Befehl des Hptm. Stankov 17 Baueren welcheanscheinend nach Montenegro fluchten und ihr Vieh mitreiben wollten, teils ich selbst niedergemacht, teils durch meine Leute niedermachen lasse". Sam Stankov, na žalost Srbin, objašnjava to ovako: "Zupci su tada skrivali Crnogorce i kad su naše trupe napredovale padoše iz sela Konjskog i Bogojevića hici na nas, tako, da su vojnici opravdano napali to mesto, zapalili kuće i ljude pobili". Čevro o tim hicima iz kuća ne navodi ni reči. Hice ne spominje ni drugi svedok lovac Mahmut Ćerinagić, koji navodi da je tom prilikom ubijeno 18 ljudi i to na zapoved kapetana Stankova i Obrada Vlaha, koji su naredili "da se pobiju svi ljudi i zapale sve kuće".

Na jednoj sudskoj raspravi u Trebinju (K 71/14 4) vođenoj 30. septembra 1914. izjavio je kapetan Rudolf Špicner, da je vojska na početku rata u tom kotaru dobila upute, "da odmah pobije sve domaće seljake, ako ih sretne s puškom u ruci. Neoružane stanovnike treba zatvoriti".

U Konjskom su tada, 14. avgusta 1914., pobijeni oni ljudi: Milutin, Krsto, Obren, Šćepan i Vido Ratković; Vuko, Tomo, Jokan, Marko, Vaso, Lazo, Pajo, Jovan, Anto i Obren Đurić i žena Anđa Đurić od 86 godina; Marko, Savo, Aleksa i Jovan Tica. Osakaćeni su taj dan Vaso M. Zurić i Nikola Božov. U Željevu su ubijeni Nikola Ratković od 65 godina i tri žene Stoja, Krstinja Perkova i Krstinja Đurova Ratković. Od tih je bila Stoja starica sa 80 godina.

19. avgusta 1914. obešeni su Jovo i Nikola Sre-

danović iz Vučije (kot. Trebinje) na pismenu zapoved generala Brauna upućenu tvrđavnom sudu u Trebinju pod br. 361 radi toga, što se "dokazalo" "durch vier Augen und Ohrenzeigen", da su se stanovnici Vučije pridružili Crnogorcima i palili "vlastita susedstva na korist Crnogoraca". Oba ta čoveka nisu tad bila u Vučijoj, nego u trebinjskom zatvoru, gde su odmah s početka rata bili dovedeni kao taoci. Tako su 27. avgusta povešani iz Konjskog i Bogojević Sela: Pero Zurić, Obren Sredanović, Vujoš Vukalović, Mato i Rade Vukalović, Rade Vučković i Vidak Simović, svi stoga, što su stanovnici njihovih sela, bez njihova prisustva, pomagali Crnogorcima, s njima pljačkali žandarsku kasarnu i pošli s njima u Crnu Goru. Iz istih razloga obešeni su bili 23. avgusta iz Vučije Damjan Sredanović, a iz Arhanđelova Ćetko, Nikola i Vidak Šegrt i Jakša Gobović. 21. avgusta obešeni su iz Zagrađa Dikan Rutešić, Nikola i Jovan Kujačić i Đoko Benderać, jer da su Crnogorci "bili primljeni i ugošćeni u kneževoj kući u Zagrađu". (K. u. k FEstungskommando in Trebinje, Nr. 378). Osim toga su obešeni: Petar Radoman, Ilija Kovačević, Jovan Trklja, Luka Grubač, Luka, Stevan i Gavrilo Begenešić, Todor Mileusnić, Petar Đajić, Rade Burlica, Pajo i Rade Šakotić, Luka i Rade Bakoč, Spasoje Stijačić, Trifko Kujačić, Lazar Rutešić, Krsto Vidak, Đorđo, Todor Stijačić, Petar Žigić, Ilija Skorupan, Nikola Barać, Isto Korelija, Đuro Kujačić, Petar Gobović, Jovo Tojaga, Gojko Deretić, Jovan Stijačić, Sava Inić, Božo Labuš. 21. novembra 1914. obešen je Blagoje Lizdek, iz Udrežnja (kot. Nevesinje), jer da je u krčmi jednoj kazao, kako se prija-

vio bolestan samo za to, da ne ide pucati na braću. Dalje su obešeni: Simo Bendarać iz Klobuka, Đoko Babić iz Klobuka, Simo Grubač iz Orahovca.

U Avtovcu su 1914. povešani ovi ljudi: Panto Hadžić, Andrija i Novica Škiljević, Simo i Mrka Mastilović, Vidak Anteljević iz Izgora; Mirko i Maksim Dubljević iz Jabuke; Ljubiša Supić, Jefto Sudžum i Jovo Grković iz Vrbe; Nikola Savić iz Žanjevice; Petar Okiljević iz Platice; Simo Šojić i Lazar Kapetanović iz Jesenika; Obren Supić sa Čemerna; Janko Kurdilija iz Korita.

U oktobru 1915. uvaćena su u crnogorskoj vojsci na Kosmašu dva srpska prebega iz Orahovca. Fejzo Salković, zloglasni vođa šuckora, doveo ih je u Lastvu, "i tu im sam izrekao smrtnu osudu i naredio svome društvu te su doneli krampu i lopatu, te prisilio oba zarobljenika da sami sebi grobnicu iskopaju... Kad su iskopali jamu rekao je Fejzo svome bratu Mehu i Šaćiru Salkoviću da ih zakolju. Odma su svi priskočili te uvalili u jamu i Šaćir Salković zaklao je bajunetom Milovana Vidakova Deretića, a Meho drugoga koji se zvao Petar" (izgleda da je to bio Petar Mrdić), (Srpska Zora, br. 99, 1919.).

Na Buni kod Mostara ubili su šuckori nekoliko seljaka i trgovca Jovu Komlenovića iz Mostara. Ubio ga je jedan šuckor, koji mu je bio konkurent.

Kod manastira Žitomišljića ubio je neki čovek, sudskom istragom se ustanovilo, da to nije učinio Srbin jednog šuckora. Bez pitanja sumnja je pala na Srbe. Odmah je skleptano i povezano tridesetak seljaka i među njima i arhimandrit manastirski, Hristifor Mihaj-

lović, i uz tučnjavu povedeno u mostarski garnizonski zatvor. Jedan je finans hvatao arhimandrita za bradu i pakosno ga pitao: "Hristofore, đe ti je sad kralj Petar?" Drugi su ga, u isto vreme, psovali i udarali. U mostarskom garnizonu seljaci su, potpuno nedužni, bili tučeni na najsuroviji način. "Profoz, zloglasni Šolijer, uvukao se među seljake, pa svojim teškim, gvozdenim korbačom udara gde koga stigne, gura ih, razdvaja. Arhimandrita naziva starim lopovom i preti mu. Zatim se poodmakne u stranu, kao da bi da odabere koga će napasti, pa se zatrči i udari ga nogom". Tako opisuje stvar jedan veran očevidac. A posle osam dana, kad je provedena istraga i utvrđeno, da ti ljudi nisu ništa krivi, pušteni su kući bez obzira na sve ono, što se s njima dogodilo.

Ne znam otkuda je došla u francuske novine ova vrlo precizovana vest, koju navodi N. Stojanović u svojoj knjizi Bosnie-Herzegovine[2], Geneve 1917., str. 82-3, i koja treba da se naročito zabeleži. Student socijologije na lozanskom univerzitetu Jovan Živanović, rodom iz Brčkog, otišao je u srpske dobrovoljce i u jednoj bici bio ranjen i zarobljen. Njega su živa spalili u Srebrenici.

Spaljivanja je kod Austrijanaca bilo i inače. Ubijenog Joku Ćeranića iz gatačkog kotara bacili su na vatru. Dva brata, Tomo i Ilija Joković, sa majkom, bili su isto tako spaljeni. Ludi Petar Kovačević, mladić, bio je u Kotarima živ spaljen posle užasnih mučenja (sl. d., str. 83).

Žandari i šuckori zatvoriše u oktobru 1914. na Bulozima Aćima Papricu sa ženom i decom u kuću i

tu ih zapališe. To isto učiniše i sa Simom Kovačevićem i njegovom porodicom, "samo jedan sin njegov kroz vatru iskoči, ali i njega uhvate i živa ga u zemlju zakopaju". Uz to se navode i ova nečoveštva: Iliji Marinkoviću, starcu od 80 godina, odsekli živom ruke do lakata, "ženi mu proterali jezik kroz vilice, a snahu mu i njeno troje dece onde poklaše". Za stogodišnjeg starca Stjerana Lazarevića se kazuje, da su ga ubili i dali krmcima, "koji su ga više dana jeli". Đorđa Mitrovića kneza sa još 16 ljudi i žena "ubiše i razneše na bajonetima". (Srpska Zora, br. 37,1919.).

Stojanović iznosi i ove slučajeve. U gatačkom kotaru ubijena je žena Maksima Perovića zajedno sa detetom i majka Jevte Markovića. Đurđa Popovića bila je obešena u Avtovcu i tri dana ostala na vešalima. Masakriran je starac Periša Glogovac i njegova žena. U Fatnici su obešeni Stjeran Šarenac, Ilija Boljanić, Nikola Popara i neki Čubrilo. Đorđo Gaćina s Meke Grude bio je streljan. (str. 83.).

Za ponašanje austrijske vojske najstrahovitiju optužbu dižu ova dva slučaja. U Foči, kad su Crnogorci počeli da navaljuju, izvele su vojničke vlasti taoce i druge Srbe i postavili ih u svoje prve redove. Isto su to učinili i na Pašinom Brdu prema Srbijancima, gde su čak doveli i žene i pucali iza njih, pri čemu ih je mnogo stradalo i bilo ranjeno. U Brežanima još i sad ima ženskih invalida iz te borbe.

Austrijske vlasti, koje su sve ove strahote delom potakle i organizovale, a delom za njih znale i trpele ih, kušale su na sve načine, da ih ili prećute i na taj način izbrišu ili da ih s njima svojstvenim cinizmom

omalovaže i obrane. Ministar spoljašnjih poslova i dugogodišnji zajednički ministar finansija i za Bosnu i Hercegovinu, baron Burijan, održao je 6. decembra 1917. svoj ekspoze u odboru austrijskih delegacija i kazao za sve te surovosti ovo: "Krivci su morali biti kažnjeni, a zavedeni sa uspehom oduzeti od agitatorskih uticaja, kojima su bili podlegali. Ne treba ulepšavati, da je pri tom u pojedinim slučajevima dolazilo do oporih mera, ali to ne sme da začuđava s obzirom na ogorčenje, koje je silno izbilo radi izdajničkog delovanja izvesnih elemenata i radi opipljive opasnosti, u koju su ti isti gurnuli zemlju". Pod utiscima optužaba govora dra A. Tresića-Pavičića strana je štampa donela nekoliko oštrih osuda austrijskog režima u Bosni, našto je austrijski vojni ataše u Amsterdamu, podpukovnik Iškovski, po naredbi svoje vlade požurio sa ispravkom. On navodi, da je od početka rata bilo osuđeno u Bosni i Hercegovini 210 osoba radi smetanja javnog mira i rada protiv oružane državne snage, a 250 radi veleizdaje i uhođenja. "Broj nikako nije visok s obzirom na to, da je velik deo stanovništva u Istočnoj Bosni svim sredstvima nastojao, da nanese štete austrougarskim četama i s obzirom na to, da su se mnogi ljudi pridružili neprijatelju". Ne navodeći ove ubijene bez osude priznaje sam 460 "redovnih" smrtnih osuda. U Čelebiću "nije nemoguće", da su vojnici ubili nekoliko ljudi, koje su uhvatili na izdaji". A "izmišljena" je, vele, vest, da je u sarajevskom zatvoru bilo preko 1000 osoba i da su mnoge od njih bile obešene. Najzad, vlada konstatuje "da su se na početku rata među stanovništvom dogodila mnoga ubistva ali

iz verskih razloga i da vlasti to nisu mogle zapreći u udaljenim i gotovo neprohodnim predelima". (Bosnische Post, br. 23,1918.)

V
Nasilja vojske prema Srbima vojnicima.

Ta brutalnost vojske vidi se isto tako i u merama i u ponašanju prema onima, koji su imali da služe u njenim redovima. U Bosni i Hercegovini oni su s početka digli, naročito kod Srba, gotovo sve ljude ne samo od 18.-50. godine, nego i decu sa 14 godina* i starce sa 60 i 65, na nekim mestima čak i žene. Upotrebljavali su ih, uz najteže oskudice i poniženja, za pravljenje šančeva i kao goniče u komori. Najveći deo tih bednika propao je za uvek, jer za njih dugo vremena nije uopšte važio razlog da su bolesni ili da se mogu premoriti. Kako se postupalo pri tom vidi se najbolje odatle, što su neki akademski obrazovani za vojsku, bili ipak uvršteni u komoru, u kojoj su u ratnoj zoni služili kao obični kočijaši. Takav je slučaj bio sa d-rom Jovom Zubovićem, koga su digli 6. decembra 1914. u Banjoj Luci i sa cand. phil. Milanom Budimirom, koji je služio četiri meseca kao kočijaš. Vrativši se kući bolestan Budimir nije ostavljen namiru, nego je, čim se oporavio, uzet u vojsku, te sa svršenim realcem Ahmetom Kulenovićem odmah poslat u Zenicu, bez obzira na to, što su, kao i drugi asentovani s njima zajedno, mogli po zakonu čekati do oktobra 1915. godine. U Zenici su kao politički sumnjivi bili držani u zatvoru u jednoj stražarnici, a onda, kad ih se

iza par dana skupilo desetak, poslani su sa pratnjom u Orkenji u Mađarsku. Kad su stigli tamo posle tri dana vrlo napornog puta negde ujutro, naredi im jedan poručnik Nemac, da bez odmora odmah idu na posebno "vežbanje za kaznu" (Strafexerzieren). Sutra dan dodeliše ih radničkim odelenjima, br. 304 i 305, gde su bedno odeveni i hranjeni, pored vojničkih vežbi morali i ulice čistiti. Izrično im je bilo zabranjeno, da ma što nabave za vlastiti novac, naročito hrane. U novembru premestiše ih u Erc. Falfu trećoj popunidbenoj kompaniji. Tamo su ih primili i čuvali direktno kao zločince. Imali su sobu, pred kojom je uvek stražario po jedan vojnik sa nataknutom bajonetom, koja ih je onda redovno pratio na vežbu, na ručak, čak i u zahod. Na umivanje, iz jutra, išli su uvek samo jedan po jedan i tad, naravno, polugoli sa pratnjom stražara. Ni njima, kao ni mnogim drugim inteligentima, kao na primer, dru Božidaru Vukotiću, poslaniku na Carevinskom veću i dru B. G. Anđelinoviću, nije se dozvolilo da nose "znak inteligencije" (Intelligenzabzeichen), niti da imaju ikakvih povlastica, koje im daju znanje i diplome. Kad ne bi hteli da psuju na Srbe i da vređaju srpske dinastije nagonili su ih (naročito je to činio narednik Ivo Mađim), da prave najteže vežbe i ne bi ih se okanili, dok ne bi umorni i iznemogli klonuli i popadali.

---

* Za Ivicu Dragićevića (kot. Ključ), koji je 1914. odveden u komoru, tvrdi njegov župnik, gotovo neverovatno, da je rođen 1908. godine. Dečko je ostao u vojsci (Feldpost 220, Staffel Nr. 1554) sve do 1918.

U Komoranu je bilo od novembra 1914. oko 600 vojnika iz gatačkog i bilećkog kotara, sa nekoliko neizvežbanih novaka. To su najvećim delom bili oni vojnici, kojima iza mobilizacije nisu hteli dati oružje, nego ih upotrebljavali kao radnike za šančeve. Poručnik Štern, koji je hteo te ljude učiniti bezopasnim, naredi da bosonogi u decembru stoje u Dunavu i tamo po čitave sate vade pesak za nasipe. Kaplar Todor Popović iz Doboja upozori poručnika, da bi to moglo imati rđavih posledica za ljude i da već neki pate s toga. Na to dođe potpukovnik sam i obesno reče: "Moraju u vodu, pa makar svi pokrepali! Da im je kralj Nikita dao puške oni bi i bosonogi pucali na nas!" Posle nekoliko dana već su mnogi bednici morali biti predani u bolnicu sa zamrznutim nogama.

U vojničkom logoru u Lebringu beše gotova grobnica zadrugu bosansku pukovniju, koja je tu bila smeštena. Jedan savremeni izveštaj kazuje, da tu ljudi leže pri temperaturi ispod ništice na golim daskama i da vetar probija kroz sve pukotine; da se ljudima ne mogu podeliti slamnjače, jer vojnička uprava ne da slame, i ako pred logorom stoje tri plasta sena. Ljudi nemaju cipela, nego nose odrtine; mesto deka imaju iskrzana i izlinjala ćebeta, a rublje po više meseci nose neoprano, jer nemaju preobuke. Niko se ne kupa, jer nema ugljena i otud u barakama strahovita gamad. Početkom decembra 1917. umro je tu jedan Tuzlak od pegavog tifusa; dezinfekcija je bila naređena, ali je radi oskudice ogreva i drugih sredstava ostala neizvršena. 51 od naših ljudi beše određen za razne službe za bolničare, na primer, gde je razumevanje

jezika od preke potrebe. Jednom bataljonskom naredbom, po uputi vojničke komande, bi naređeno da se taj 51 Bosanac smeni i zameni sa toliko Nemaca. Taj izveštaj, koji su izneli kao interpelaciju na Carevinskom Veću poslanici Fon i drugovi, dobi odgovor od jedne komisije koju je poslalo ratno ministarstvo (K M Erl Abt 5 Nr. 34573), da ispita te navode. Kako se kušalo prikazati stvar neka posluže ova dva primera: "Slamnjača ima, one su najvećim delom i napunjene, ali pri velikoj navali moraju po tri čoveka ležati na dve slamnjače. Radi oskudice slame ne menja se sadržina slamnjača. Ona tri stožića slame što su pred logorom svojina je logorskog vlastitog kućanstva i morala bi se po naredbi odvesti. Oni su od komisije stavljeni na raspoloženie komandi logora da napuni slamnjače". Ili: "Otpuštanje b. h. bolničara i njihova izmena nemačkim ljudima izvedeno je po naredbi vojničke oblasti Pras. Nr. 29799 Exr d Ers W. Sadašnji bolničari su imperativno dodeljeni ljudi lake službe, čija je zavičajnost u najbližoj okolici. B. h. trupama je neprijatno, da se ne mogu sporazumeti sa bolničarima. U logorskoj bolnici za bolesne muslimane nalaze se muslimani kao bolničari". Ovaj zadnji primer neka karakteriše i postupak sa našim ljudima! Kod te bosanske regimente bilo je 75% pravoslavnih, pa se o njima nije htelo voditi nikakva posebna obzira, dok se za 15% muslimana, kao što dokumenat svedoči, brinula naročita briga.

Svi naši ljudi u vojsci gonjeni silnim naporima, kao najnesvesniji iskorišćavani i zloupotrebljavani svakom prilikom, rđavo hranjeni i odevani, vođeni u

nezdrava i za njih klimatski nepodnošljiva mesta, a i sami donekle telesnim sastavom predisponirani za tu bolest, gotovo su redom propadali od sušice. Naročito naši ljudi, koji su pre toga imali da podnesu stotine najgorih nevolja i koji su bili uzeti u vojsku, ne što su sposobni, nego što se držalo da su tamo manje opasni. Tako su nastradali, da navedemo samo dva-tri poznatija primera, naši književnici Svetozar Ćorović i Ivo Andrić. Prvi je, pre nego su ga uzeli u vojsku, proveo godinu dana kao taoc u Mostaru i u taboru interniranih u Žegaru; dok je drugi posle godinu dana tamnice u Mariboru i Granu i kućnog zatvora u Travniku zapao da služi u Zenici. Glišu Kovačevića iz Nevesinja, koji je bio interniran u Žegaru, doveli su teško bolesne u Đur, u vojsku, gde je umro za nepuna dva meseca. A i kad ih, neizlečivo bolesne, treba osloboditi i poslati kući, to se čini sa svim mogućim ogradama i preprekama tako, da često smrt nije dalja od superarbitracije. 16 novembra 1917. došla su na dobojsku stanicu tri stara bosanska vojnika, koje su kao nesposobne za službu pustili kućama. U četiri sata izjutra stigao je s njima voz u Doboj, a nekoliko minuta iza toga bila su dvojica od njih mrtva, dok je treći morao biti predan u bolnicu u Usori. Jedan od umrlih zvao se Mehmed Salkić i bio je poslat u Doboj iz Nađi Haršanjija sa putnicom br 1025, a drugi Emil Halilović, poslat od odeljenja tranzena iz Šikloša, sa putnicom br. 1042. Sjutri dan predata je staničnoj komandi u Doboju lešina vojnika Salke Delića Husičića, koga su kao nesposobna i bolesna, bez ikakve pratnje, otpustili iz Nađi Haršanjija kući. Umro je već na putu iz-

među Dervente i Doboja. A koliko je tek onih, što nisu ni poslati kućama i onih, koji su umirali u svom krevetu, u koji bi jedva dospeli da se spuste!

General-major Hefer izdao je 19. septembra 1914. jedan zanimljiv službeni kominike, u kom je energično odbio sve tvrdnje, kao da "trupe u našoj vojsci ove ili one narodnosti nisu u ratu potpuno odgovorile dužnosti... Prema tim tendencioznim izvrtanjima, koja na mnogo mesta računaju sa postojećim nepoznavanjem prilika u monarhiji, mora se izjaviti sa svom odlučnošću, da i sada, kao u prvašnja vremena, jednodušno stoje, takmičeći se u hrabrosti, svi narodi naše časne monarhije u borbi, koja nam je nametnuta, kao što kaže naša vojnička zakletva: protiv svakog neprijatelja, ma ko to bio". Te su reči vrlo karakteristične za istinoljubivost zvaničnih austrijskih saopštenja, kao i za način, kako se ona iznose. Jer dok se tako trubilo pred stranim svetom o jednodušnosti austrijske vojske, pravdali su se, na drugoj strani, svi progoni i nasilja u zemlji tim, da su svoju dužnost zaboravili ne samo, obični stanovnici, nego i sami vojnici. I to ne samo u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Sremu, nego i po Galiciji i po Češkoj! Iz dopisa upućenih sudovima od vrhovnog komandanta nadvojvode Fridriha i domobranskog ministra Georgija vidi se autentično, kako je stvar bila mnogo drukčija nego se želelo pokazati i kako se naivni razlozi, kad čitav nacionalni pokret svode na akciju kod društva i koje ličnosti. Ali zašto se odmah nije priznavala prava istina i pred sobom i pred svetom? Zašto se samo u rezervatnim aktima navodilo, kako su češki vojnici demon-

strirajući s mukom odvođeni na frontu; kako su, kao 1. decembra 1914. u Pragu, bacali puške ili nosili češke zastave sa natpisom: "Červenu prapore, toč se jen, toč, muslime do Ruska, nevime, proč", kako je 28. puk premešten u Segedin. (Dr. Z. V. Tobolka: Prameny současnych dejin českych I, 43-4, 48). Iz dopisa operativne vojske Nr. 2916 od 5. febr. 1915. zna se, da su odeli 32. domobranskog puka prebegli Rusima; u dopisu Nr. 9274 od 20. aprila javlja se, da se praški 28. puk sa 1850 ljudi predao u Karpatima i da je s toga, carskom odlukom, ta regimenta bila brisana iz vojničke liste. Nadvojvoda Josif Ferdinand javlja naredbom od 15. juna br. 4049, sve iz iste godine, da je veoma nepouzdana češka momčad u pukovima br. 21, 36 i u domobranskom br. 8 i 12 i da je s Rusima u izvesnom sporazumu (Prameny, II, 176-9). Zašto se sve to nije odmah reklo? Prosto zato, da se svet i dalje obmanjuje, da se ne da povoda drugima i glavno, da se ne pokažu i priznaju pravi povodi i uzroci, radi kojih je sve to nastalo. Jer to je ono, što bi za Austriju i njen režim bilo najporaznije; jer to je ono, što je i dovelo do rasula.

Našim se ljudima nije verovalo od prvog početka. Posle proglašenja mobilizacije, kad su u velikom logoru prema novom muzeju u Sarajevu počeli da se okupljaju ljudi iz okolnih sela, ja sam 27. jula svojim očima gledao, kako mrcvare Srbe seljake. Tukli su ih pod ma kakvim izgovorima. Pijane barabe iz varoši i drugi vojnički elementi, neretko i oficiri, nagonili su ove, koji bi dolazili, da psuju Srbe, Srbiju, kralja Petra i sve drugo iz reda, i ako bi se koji ustručavao, a če-

sto i bez toga, bio je udaran onim, šta je kome došlo pod ruku. Trojica su ubijena na mestu, dva pred logorom, a jedan prema duvanskoj fabrici. Ovome je kamen potpuno razbio temenjaču i ja sam, došavši nada nj, video strahovito izmešane mozak i krv. Imena im nikad ne mogoh doznati.

Kod četvrte bosanske regimente, koja je imala svoj kader najpre u Karlovcu i Zagrebu, a kasnije u Đuru, bili su isprva odeljeni svi Srbi od ostalih vojnika, oduzeto im oružje i onda kao radnici poslati u Beč, da kopaju šančeve. Kasnije, kad su se zbog velikih gubitaka imale popuniti osetne praznine u austrijskoj vojsci, dovedeni su natrag i određeni na frontu, ali uvek tako, da bi uz jednog pravoslavnog bila dva inoverca. Odeljivanje i to mešanje vršilo se javno na vežbalištu, pri čem, naravno, nisu izostajale pogrde na Srbe ni od oficira, ni od vojničkih drugova. Ljudi su uopšte vređani na sve moguće načine. Naređivalo se, na primer, izrično, da se najtežim vežbama preko čitavog dana, na pravoslavni Božić i na druge svece, zaposle pravoslavci i da to osete kao kaznu, jer pripadaju tom elementu. U "dobrovoljačkoj" školi kaznio je na pravoslavni Božić poručnik Zvonimir Prašnicki naročito i sve Srbe zato, što jednom katoliku nisu bile cipele, koje je neobučene ostavio pod krevetom, u stavu "mirno". Do 1. marta 1915. srpskim inteligentima nije bilo dozvoljeno, da pohađaju oficirske škole, a Srbe oficire su porazdelili po raznim mađarskim pukovnijama, dok su nama dovodili Bečlije i Nemce. Ovi su bili unapred preparirani protiv Srba i s naročitom su strogošću postupali protiv svih, a osobito protiv onih,

koji bi iz internacije, zatvora ili inače došli sa oznakom g. v., to jest, "politički sumnjivi". Ti su imali ponovo da podnesu silu muka i poniženja svake vrste.

U sednici Carevinskog veća od 14. jula 1917. predali su zastupnici Tusar, Bašćinski, Stanjek i dr. Konči četiri istovetna pitanja povodom jedne rezervatne naredbe ratnog ministarstva. "Po toj se naredbi imade na frontu otpremiti ona momčad godišta 1870. do 1867. češke, rusinske, rumunjske, srpske i talijanske narodnosti, koja je u zaleđu na raspolaganju, a određena je za stražarsku službu", a ima se zameniti Nemcima i Mađarima. Htelo se, dakle, spasavati svoj elemenat sistematski, bez obzira, kako će se to shvatiti kod ostalih plemena države. To je ujedno i jedan dokaz ravnopravnosti, koja je vladala u svima vrstama austrijske uprave.

U ostalom, kakva se čovečnost i pravda mogla tražiti od jedne vojske, čija je Vrhovna Komanda mogla da izda ovakav proglas: "23.1. 1916. br. III. A. F. K. Zapovednik od A. O. K. Nr. 2918 od 13. I. 1916. Mnoge izjave zaprisegnutih austrougarskih časnika i momčadi koji su se oslobodili iz srpskog zarobljeništva daju jasnu sliku o nečovječnom i nehumanom postupku sa našim ratnim zarobljenicima u Srbiji. Vojnici i časnici bili su najsurovije psovani i bezrazložno udarani sa šakama i kundacima. Kod transporta zarobljenika u Albaniji bila je izdana zapovjed da se ubije svaki časnik i momak koji dalje ne bi mogao i na putu bi zaostao; vrijednosti kao i rublje i obuća bile su našim ljudima oduzete, pošiljke za njih sa odijelima, cipelama, gunjevima itd. bile su im većim dijelom od

srpskih časnika i činovnika zatajivane i prodane. Briga za njihovu opskrbu bila je minimalna, zarobljenici nisu često po više dana dobivali ništa da jedu, nalazili su se u najjadnijem položaju a mnogi su umrli od gladi. Sa bolesnicima se postupalo sa nemarnom surovošću. 26.000 ljudi poginulo je od tifusa, od gladi. A. O. K. vidi se prema svemu ovome prinuždenom izdati naredbu da se sa srpskim zarobljenicima koji su upotrebljeni za službu u polja ima u okviru postojećih zakona postupati s drakonskom strogošću ne obazirući se pri tom ni najmanje na humanitet. Ljude se mora tjerati na posao najžešćim sredstvima eventualno tjelesnom kaznom. Ova zapovijed ima se primjeniti na sve srpske zarobljenike". (Glas Naroda, br. 15, 1919.).

VI
Vojni sudovi.

U 53. sednici XXII sesije austrijskog parlamenta od 22. januara 1918. izneo je dr. A. Korošec u svojoj interpelaciji važnu naredbu vrhovne vojne komande iz prvih meseci rata, koja mu je došla do ruka. Ta se naredba tiče "Formalnog uprošćavanja u bojnom sudskom postupku" i glasi doslovce u prevodu ovako:

"Izvršavajući objavu c. i kr. ministarstva rata stvorenu u sporazumu sa c. kr. ministarstvom za zemaljsku obranu, odelenje 4/2 od 5. septembra 1914., Res br. 273., upozoravaju se svi organi vojnog sudstva, koji vrše dužnost prema bojnom postupku u Austriji, onda u Bosni i Hercegovini, kao i u području

okupiranom od vojske, da nije nikakva smetnja da se odmah provede preki sud, što bi se morala dobiti naredba nadležnog komandanta za taj postupak, a osobito u onim slučajevima ne, kad je nadležni zapovednik daleko od ureda, koji zastupa, i kad se čini, da je uvedenje preko suda odmah nužno kao zastrašavajući primer". A § 438 vojničkog kaznenog postupka izrično veli:

"Naredba za preki sud izdaje se u nužnom slučaju pismenim nalogom upravljenim na vojničkog tužitelja od strane nadležnog zapovednika, u kom se imaju tačno naznačiti i okrivljenik kao i delo, koje ga tereti". Dalje se veli u naredbi, koju je izdala vrhovna komanda: "Stoga se upućuju nadležni zapovednici u području vojske na bojnom polju, da mogu izdati općenitu pismenu naredbu, ne okrnjujući svoje pravo da potvrđuju osude prekog suda, svima sudskim referentima, koji su im dodeljeni, kao i svima odaslanim ili eksponiranim oficirima za sudsku službu, da u svima slučajevima zgodnim za postupak prekog suda po zakonu počnu i provedu taj postupak bez ikakve dalje naročite naredbe nadležnog zapovednika". Prema tački drugoj § 438 vojnog kazn. postupka upravo je dužnost nadležnog zapovednika da ispita, da li je slučaj za postupak prekog suda prema zakonu dopustiv.

Vrhovna komanda u sporazumu sa oba ministarstva sama, dakle, upućuje svoje podređene sudske organe da obilaze zakon i da postupak učine što bržim i površnijim. Rad na svoju ruku svih tih "eksponiranih" oficira i manjih komandanata izazivao je kod ovih nepreporno akte samovolje, pojačavane naročito

svešću o neodgovornosti za njih, i zavisio je u najviše slučajeva o njihovoj manje ili više razvijenoj pravnoj svesti i raspoloženju. A mi smo imali dovoljno prilike da poznamo jasno, kako su visoki bili etički principi austrijske soldateske i koliko je čovek smeo s njima računati. Karakteristično je u toj stvari još i ovo. Dok se, i ako su u pitanju ljudski životi, nastojalo svom snagom, da se tobože uprosti postupak prekog suda, pa da se čitav proces izvodi bez ikakvih posebnih istraživanja i iščekivanja, moglo bi se misliti, da je nastojanje vojne uprave išlo za tim, da vojsku poštedi od svih tih nevojničkih poslova. Ali, kad vidimo, da se u isto vreme stvaraju posebni odseci u ministarstvu za ratni nadzor odnosno za unutrašnju špijunažu; da je vojska uzela na se pola agenada građanskih sudova u Sremu, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji; da su se sastavljale čitave komisije i štabovi za označavanje i evidenciju politički sumnjivih lica onda je više nego jasno, da je uprošćavanje preko suda učinjeno baš namerno, da bi se moglo strahovitije delovati zastrašivanjem svih redova neograničenim samovoljstvom pojedinaca. Nije se, dakle, štedila vojska od nevojničkih poslova, nego je po unapred spremljenom planu ona uzela na se sve dužnosti, čak i policijske, a prividno pojednostavljivanje postupaka, koje je propisivao zakon, išlo je samo za tim, da obiđe te zakone i da ih učini iluzornim. Važno je dalje i ovo. Dok se uprošćavanje sudskog bojnog postupka i osim prekog suda (izrično se tražilo, da se o svemu vode samo "sumarni protokoli"!) provodilo na području austrijske polovine, Bosne i Hercegovine i zaposednutih kraje-

va, dotle je zakonom bilo isključeno, da se tako postupa i na području krune sv. Stefana. Zašto to? je li stoga, što su Mađari, zazirući s razlogom od vojničke judikature, smatrali za svoju potrebu, da se zakonski obezbede protiv nje ili je Austrija stvorila tu naredbu radi svojih ranijih namera prema slovenskom stanovništvu svojih užih područja i Bosne i Hercegovine?

Kakvo je sve bilo vojno suđenje u Bosni i Hercegovini neka pokažu ovi primeri. Sveštenik Nikola Prokopić pošao je 30. jula 1914. na vašar u Kozarac, da tamo proda dva vola. Volove mu je gonio sluga, a on je sam dojahao do kamenog mosta u Jakupovićima, gde je onda s jednim prijateljem seo u kola i odvezao se u Kozarac. Tu je ostao do večeri i vratio se odatle rano kući ne mogavši prodati volova. 1. avgusta po podne dođe mu sedam žandara, pretraži mu svu kuću, a njega povedoše u zatvor. Još isti dan bi odveden u Kozarac, gde mu jedan narednik saopšti da je zatvoren s toga, što je cestar Dmitar Jačišin, Galicijan, koga Prokopić nije uopšte poznavao, podneo prijavu, kako je Prokopić 30. jula dojahao do njega između Jakupovića i Kozarca i doviknuo mu: "Hej cestaru, Austrija je objavila Srbiji rat, a ja evo idem u Kozarac, da dignem ustanak. Ja ću imati više vojske, nego je u Prijedoru i Kozarcu, biću joj vojvoda i ratovaću protiv Austrije" Ozbiljnom čoveku, koji pozna ma i malo ljudsku dušu i naše prilike u Bosni, bila bi od prvog časa neobično sumnjiva takva jedna prijava je li moguće da na početku rata tako govori jedan trezven čovek i to da tako govori jednom inovercu, tuđinu, državnom plaćeniku? Ne bi li svakom sucu bila i duž-

nost i potreba, da stvar prouči izbliže i opreznije? Jer, da je Prokopić čak i naumio tako što, može li se verovati da bi on, tako s noga, bez imalo ustručavanja, išao da to javlja prvom koga sretne i naročito jednom čoveku, za koga je mogao znati (bar po odelu!), da je jedan od "službouljudnih" i da će tu stvar prijaviti i tako smesti sve njegove planove? I kako to, da o tom nije Prokopić ništa govorio u Kozarcu, kad je tamo pošao da diže ustanak? Vojnički sudovi uzeše ipak stvar za istinitu i odbiše Prokopićev zahtev, da se dokaže, da on na tom delu puta nije uopšte jaxao, nego se povezao u kolima. 2. avgusta bio je predan u banjalučki garnizonski zatvor, a 8. avgusta je bila glavna rasprava. Svedoci Prokopićevi, kočijaš i saputnik, nisu nikako bili prepušteni raspravi, niti se hteo čuti njihov iskaz, te Prokopić, na osnovu Jačišinove prijave, bi osuđen na smrt na vešalima. S teškom mukom i posle duge debate bi mu dozvoljeno da apelira na višu instanciju. Posle dvanaest dana stiže odgovor, da se njegova stvar preda građanskom sudu. Kad je taj ispitao čitavu stvar nađe se u velikoj neprilici. Da ne briskira vojni sud u stvari, koja je bila javna, banjalučki građanski sud osudi 15. Januara 1915. Prokopića po § 142. (smetanje javnog mira i reda) na 3 1/2 godine teške tamnice. I ako je i ta osuda nepravedna, kolika ipak razlika između nje i one vojničke: 22. januara odveden je Prokopić u Osijek, a posle četiri meseca u Arad. Tamo je ostao do 25. oktobra 1917., kad je bio amnestiran.

U Foči, na početku rata, pošto su na granici odmah počela neprijateljstva i bezglavost vlasti, mnogi

ljudi nisu dospeli da predaju oružje, a mnogi nisu znali kome da ga predaju. Žandari su revnosno javljali sve te slučajeve, pa čak i one, gde u kućama nije bilo drugog oružja osim historijskog. Mesni zapovednik u Foči zamoli iz Sarajeva jednog auditora, da ispita prijavljene slučajeve, a dok taj stigne prijavi se kotarski sudac Mate Boškić, da on preuzme taj posao. Odmah se organizovao vojni sud u barakama strelišta, gde su osuđenici odmah mogli biti i pobjeni. Kako je izgledalo način tog sudovanja vidi se najbolje po tom, što je Boškić u isto vreme bio tumač jezika (jer oficiri fočanskog bataljona nisu znali srpski), istražni sudac, državni odvetnik i pravni savetnik! On je, najzad, i osude pisao. U tri dana osudio je taj sud i dao streljati na 70 ljudi, radi čega su Crnogorci posle ucenili Boškićevu glavu. Savo Vujičić, koji je bio osuđen i utekao, priča, da je Boškić naterao osuđenike, da jedan drugom kopaju jamu. Pri tom kopanju Vujičić se spasao. Isti taj Boškić, koji je za svoje uspehe bio dekorisan, bio je istražni sudac u banjalučkom veleizdajničkom procesu, a koliko je bio čovek od dužne objektivnosti, svesne hladnokrvnosti i uopšte od finije čovečanske kulture pokazuje najbolje to, što je Stevanu Žakuli, upravitelju sarajevske trgovačke akademije i vođi bos. herc. sokolske župe, rekao sam, da bi dra Lazu Popovića, intelektualnog vođu srpskog sokolstva, on lično svojim rukama obesio bez imalo ustručavanja. Za njegovu etičku karakteristiku neka posluži najzad ovaj slučaj. Premetačinu kuće obavio je kod Gligorija Jeftanovića Boškić i kapetan Pfajfer i pregledane spise ustupili su sarajevskom okružnom sudu. Da učini ne-

mogućim svog protivnika barona Kolasa, upravitelja administrativnog odelenja zemaljske vlade, inače jednog mađarskog arivistu bez mnogo skrupula, šef bosanskog pravosuđa, Poljak Hmeljevski, upotrebi tu priliku i dade, preko Boškića, podmetnuti, da je u tim spisima bila i jedna menica Kolasova od 5.000 kruna sa Jeftanovića žirom. Izišlo bi, onda, da je Jeftanović imao svojih posebnih računa, da drži u svojim rukama šefa administrativnog odelenja, a da je Kolas, ne pazeći interese svoje službe, dolazio do novaca gde je mogao i možda ma pod koju bilo senu. Kolas radi toga bude penzionisan. Iznenađen i posle uzbešnjen on potera čitavu stvar do kraja i dobi potpunu zadovoljštinu. Na sudski provedenoj raspravi 3. juna 1918. ustanovilo se, da Pfajfer te menice nije našao pri premetačini Jeftanovića stvari i da je to prosta podvala. Na osnovu toga bio je Boškić doveden u tesnac i, premda se od strane njegova šefa, koga je ovaj iz lako pojmljivih razloga, štedeo, kušalo svim mogućim načinima, da se njegov položaj olakša, on je ipak bio osuđen na novčanu globu ili na 10 dana zatvora. Eto, u rukama takvih elemenata bili su životi tolikih naših ljudi i njima se, na osnovu navedene naredbe vrhovne vojne komande, bilo prepustilo da samostalno mogu "deliti pravdu" i prestavljati stubove monarhijske svesti i vlasti!

Sudskih vojnih osuda u prve dve godine rata bilo je vrlo mnogo. Mi ćemo ovde, prema zvaničnim obrazloženjima u javnosti, - jer do službenih spisa i čitavog toka istrage ne možemo doći, a mrtva usta ne govore, - izneti sve, šta smo o tom saznali. Pojedine

kazne sa oduzimanjem slobode naveščemo kumulativno i izdvojiti samo posebno karakteristične slučajeve. Osim toga, treba još navesti da justificiranja vršena po manjim mestima. (Gacko, Bileća, Foča, Višegrad) nisu objavljivana i da su tu sve do danas nije mogao potpuno utvrditi broj osuđenih na smrt, ni razlozi zbog kojih je to učinjeno.

Osudom tvrđavnog suda u Bileći od 13. septembra 1914. osuđeni su na smrt Pero Parežanin za zločin "neovlaštenog vrbovanja" i Milan Glogovac, za zločin sukrivnje u toj stvari, jer su nagovarali neke ljude da idu u Dobrićevo, "gde će svaki muškarac od 15-60 godina dobiti od Crnogoraca oružje". U Džilama su na smrt osuđeni Maksim Vasiljević i Milorad Milinković "radi sporazumka i pripomoći neprijatelju". U Sarajevu su obešeni: Mijat Petrović, "jer je od srbijanskih četa primio pušku, provodio ih, te im dojavljivao vijesti o našoj vojsci", Nedo Orašanin "jer je podupirao neprijatelja", Stevan, Mladen i Marko Čizmić i Maksim Čurić, "jer su podupirali neprijatelja i jer su osim toga primili od neprijatelja oružja", Milan Krsmanović, "jer je podupirao neprijatelja, služio mu kao provodič, dobavljao mu hranu i zajedno s njim pucao na naš aeroplan", Pero Vukašinović, Stevan Ristanović, Lazo Andžić, Mitar Vuković i Janko Spahić, "jer su neprijatelja podupirali". U Tuzli su suđeni na smrt: Milivoj Mađarević, "jer se pridružio neprijatelju te ga podupirao", Cvjetko Vujadinović i Jakov Drmonjić, "jer su primili od neprijatelja oružja, te mu bili na ruci", Cvijetin Filipović, "jer je nagovarao svijet da primi oružje od neprijatelja, a sam se istom pridružio", Radovan

Mijatović, "jer se 16. septembra 1914. kod Srebrenice borio protiv nas u redovima neprijatelja i bacao na oružničku patrolu postaje Skelani bombe". Sve su te osude, čije pojedinačne datume nismo mogli ustanoviti, izvršene pre 4. marta 1916., jer su citirane u banjalučkoj veleizdajničkoj osudi, br. 868/15., str. 8990.

Do tog vremena palo je kod vojnog suda u Banja Luci 449 osuda radi političkih krivica sa različitim kaznama zatvora. A radi čega se sve tamo osuđivalo pokazuju ovi primeri. Osudom br. 252/14 kažnjen je Nikola Ćosić, trg. pomoćnik iz Prijedora, radi ovih reči: "Ja sam Srbin i ostajem Srbin i ne bojim se nikoga, ja svoga kralja Petra štujem, i ja ga ne dam vrijeđati, ja ga volim, kao što i vi vašega kralja Franju Josipa". Ili, osudom br. 342/14 suđen je trgovac i težak Milan Ilić iz Čatrnje (kot. Bos. Gradiška), radi toga što je ovo rekao: "Ja sam Srbin, ova zemlja srpska i ostat će srpska". U mnogo slučajeva, gde se navode izvesne reči, čovek se ne može tačno obavestiti o njihovom značenju, ali nema sumnje da dobar deo otpada na uveličavanja, na denuncijacije i na provociranja. Jer u ono doba bilo je svakom slobodno vređati Srbima sve što se htelo, a i najmanje reagovanje u tom tonu za srpske strane bilo je dovoljno, da se dođe u zatvor i pod najteže progone. Nema sumnje, da su oba gornja primera nastala u takvoj prilici, da su bila nimalo agresivna, i da je ipak osuda pala samo protiv Srba.

Veoma je karakterističan za vojno sudovanje slučaj sveštenika Vida Parežanina iz Lastve. 31. jula 1914. prijavila je žandarska patrola, da je prilikom premetačine Popove kuće našla u njoj kilo baruta. 26.

jula odredila je vlada, da svak mora u roku od 24 sata prijaviti sve što ima kod sebe od oružja i municije, inače će doći pod tešku vojnu kaznu. Naredba ta objavljena je, prema službenoj prijavi 18, 14, 27. jula u Lastvi i za predavanje oružja i municije određen rok od tri dana. Parežanin je izjavio prilikom istrage, da je barut nabavio htijući praviti ribnjak, a delomično ga upotrebljavao i za utišavanje čela. 28. jula doznao je, da treba barut prijaviti i predati; međutim, on je tog istog dana zatvoren. Razloga za sudski progon i osudu, prema tom, nije bilo. Ali je kazna morala pasti. General Braun odredio je kratko i bez ustručavanja, da se 12. avgusta Parežanin "obesi kao taoc", što je odmah i izvršeno. Potpuno nevin sveštenik je uzbesneo radi osude i doveden pred vešala kliknuo je srpskom narodu i slobodi. Kad je, dugo iza osude, udovica pokojnikova, koja je ostala sa osmero nezbrinute dece, zatražila od eparhijskog saveta svoju penziju, vlasti su zabranile da joj se izda, "što joj se muž u zadnjem času pod vješalima nelojalno ponio".

U Trebinju je osudom vojničkog suda od 4. januara 1915. (K 127/14), osuđena na četiri meseca tamnice, radi uvrede veličanstva, Simana Lojović, kojoj nije bilo na punih 11 godina (rođena 22. jula 1903. godine). Kaznu je odležala u trebinjskom kotarskom zatvoru.

Mitar Barzut osuđen je 7. septembra 1914. (K 25/14.) na četiri godine teške tamnice, jer je sud bez ikakvih daljih istraga uzeo kao "dokazano", da je on izgovorio neke reči, radi kojih ga je prijavio Vidak Ćosić, jedini svedok, i ako je Barzut tvrdio ne samo da

dotičnih reči nije upotrebio, nego da taj dan nije ni izlazio iz kuće. U izjavi protiv izjave sudu je bilo dosta samo to, da je prijavitelj katolik, a prijavljeni pravoslavni, pa da njegova odluka bude odmah donesena na štetu tuženog. U prizivnoj sudskoj odluci izrično se veli: "Das Urteil stutzt sich zwar auf die Aussagen des einzigen Zeugen Vidak Ćosić, es ist aber eine ganz freie richterliche Uberzeugung ob man dem Zeugen Glauben schanken kann oder nicht"

25. novembra 1914. osušen je Stojan Herceg (os. br. 99/ 14.) na smrt samo radi toga, što je malo pripit kazao, da "austrijski vojnici nisu dorasli srpskim i crnogorskim". Posle je pomilovan na 15 godina robije. 26. februara 1915. osuđen je na smrt na vešalima Joko Bujanović (K 152/16), starac od 97 godina, radi nekih pogrda Austrije, i ako su ga sudski lekari kao veštaci proglasili senilnim i prema tom ne potpuno uračunljivim. Posle je i on pomilovan na 15 godina robije i poslan u Petrovaradin.

U Tuzli su povešani ovi ljudi: 24. avgusta 1914. sveštenik iz Kozluka Petar Lazarević; Vasilije Zečić, knez iz Ratkovića (kot. Srebrenica); iz kladanjskog kotara Miloš Vitorović i Jovo Kovačević. 20. oktobra obesiše iz kladanjskog kotara "radi zločina protiv vojske" učinjena "dijelom time, što su hotimice propustili, da podnesu prijavu o približavanju neprijateljskih četa, a dijelom što su ugostili srpske čete i hranili ih, činili im službu kao vođe, i dijelom na njihovoj strani se zajedno s njima borili i učestvovali u pljačkanju neprijatelja i napokon zbog ugrožavanja muslimanskog žiteljstva, da će im zapaliti stanove, ako ih dragovoljno

ne isprazne": Božu Savića, Milkana i Miću Zugu, Stjerana Begu, Matiju Gorčinovića, Jovu Jovanovića, Todu Višnju, Savu Bogdanovića, Jovu Tadića, Simu Ćurića, Mitra, Peru, Nikolu, Danku Žugića, Jovicu Brklju, Niku Ponjarca, Marka Brklju i Spaseniju Bego. 30. septembra bio je obešen sadžija Marko Pavlićević iz Tuzle; 10. oktobra Simo Petrović iz Višnjice (kot. Vlasenice), posle Pajo i Drago Matići i Vidak Pecović iz Tegara kod Srebrenice (13. oktobra). Iz rogatičkog kotara obešeni su: Milija Vuksanović, Miloš Sredojević i Petar Konjokrat. Svima je suđeno radi suviše opšte uzetog pojma "zločina protiv vojne sile".

U Bijeljini su obešeni: Pero Simić iz Crnjeljeva 9. avgusta i 8. septembra Mihajlo i Dušan Marinković iz Balatuna, jer da su signalima obaveštavali srpsku vojsku o austrijskim kretanjima. P. Simića, koji se bio slučajno vratio kući iz Srbije, prijavio je kao srpskog špijuna knez Đoko Jovanović iz Velike Obarske.

U Sarajevu su, po osudi vojnog suda, 24. septembra bili obešeni Jošo Skakavac, knez iz Jabuke (fočanski kotar) i Nikola Simović iz istog mesta i to radi veleizdaje "počinjene izdajstvom Crnogorcima kretanja naših četa". 2. oktobra obešeni su Jovo Kosmuk (seoski sarajevski kotar) i Ilija Čudo iz Gornje Bioske (kot. Sarajevo) radi "zločina protiv vojske".

U Mostaru je obešen Janko Ivezić iz Nevesinja, jer da je pokušao dizati ustanak.

Vaso Milišić iz Trebinja streljan je 10. aprila 1915. u Dubrovniku sa ovim obrazloženjem, koje je bilo javno plakatirano. On da je "pokušao dne 3. travnja o g. u razgovoru s drugim osobama da pobudi

mržnju i prezir proti jedinstvenoj državnoj svezi monarhije i vojnoj sili, te bijaše toga radi po priekom sudu domobranskog suda c. i kr. zapovjedništva tvrđave i ratne luke u Ercegnovome dne 9. travnja 1915. osuđen na smrt strijeljanjem!" Za tu krivicu, po našem § 142. k. z, on bi inače mogao biti suđen najviše između 3-5 godina.

22. januara 1916. obešen je u Sarajevu Mališa Savić iz Bulatova kod Čajniča, "radi zločina protivu vojne sile". 17. februara obesio je Vidak Šošić, živoder, 11 ljudi, a dželat Alojz Sajfrid 23. februara 9 ljudi u Trebinju, koji su bili nađeni u Crnoj Gori, gde su bili prebegli prvih dana. Stari crnogorski kapetan Petar Radoman, koji je preko dvadeset godina živeo u Lastvi kao emigrant, bio je najpre obešen, a kako za dugo nije umro, bi ponovo na vešalima streljan. Aćim Bjelogrlić iz fočanskog kotara bi 21. februara 1916. streljan u Sarajevu. "On se svojedobno priključio neprijatelju te je za njega obavljao oružničku službu". 27. marta streljan je Pero Topalović iz Oskoruše (višegradski kotar), "jer se kao komitadžija priključio neprijatelju". 18. maja streljan je Anđelko Stanić, seljak iz Margitića (rogatički kotar), "koji je za vrieme neprijateljske invazije hodao preobučen kao Crnogorac, oboružan puškom i obavljao špijunašku službu u korist neprijatelja. Nadalje je s ostalima pucao na jedan c. i kr. aeroplan, koji je kružio nad Rogaticom". 4. septembra 1916. obešen je u Sarajevu Andrija Ćuškić iz Čelebića (kot. fočanski), što se pridružio Crnogorcima i učestvovao u borbama protiv Austrijanaca.

Uhvaćen pri povlačenju srpske i crnogorske voj-

ske bio je obešen u Trebinju 2. juna 1916. Mihajlo Radović s Pala.

U Gracu vožena je 15. novembra 1916. rasprava protiv Alekse Zekića, kneza iz Vidova (tuzlanski kotar). "Bio je optužen, da je u jeseni god. 1914., za jedne provale srpske vojske, kao provodič jednoj srpskoj bandi komitadžija pokazivao put u različita mjesta po Bosni te dao povoda, da je bilo uhvaćeno 27 austrijskih vojnika muslimana, kao i potaknuo, da su bili na barbarski način smaknuti". Obešen je 23. decembra 1916. Nije li se u tom slučaju radilo o osveti za ranija zverstva tih vojnika?

U junu 1915. ušlo se u Stocu u trag jednoj organizovanoj ustaškoj akciji. 5. juna uhvaćeni su u Hrgulu četnici Đorđo Vulić i Radoje Dragović. Ostale ustaše bili su sakriveni u čuvenoj Bršljan pećini. Austrijske vlasti upotrebiše sva sredstva da prisile Vulića i Dragovića na izdaju svojih drugova i cijele akcije. Poznato je kakva su sredstva austrijske vlasti u ovakvim slučajevima upotrebljavale i koliko je trebalo samopregora, svijesti i veličine duha da im se moglo s uspjehom - pa ma i pod cijenu života oprijeti. Kad su svezanog Đorđa Vulića doveli žandari više pećine da kaže i otkrije svoje drugove, - on se upravo nadnaravnom odlučnošću sa jedne strahovite, vrtoglave visine sunovratio sa pećine sa poklikom: "Spasavajte se, braćo, ja ginem!" i razletio se negdje u dubinama klisura na komadiće". (Narodno Jedinstvo, br. 97, 1919.). Radoje Dragović je streljan 24. juna 1915. u Stonu.

U Biljezima kod Bajine Bašte streljani su u pri-

sustvu jednog majora i jednog kapetana, valjda po nekoj osudi, Srbi seljaci Rade Đurić, Mitar Jeftović i jedan brat Obrada Jovanovića, svi iz srebreničkog kotara. Svi su oni od bosanskih "štrafuna" bili dignuti iz kuće i odvedeni tamo na gubilište, a da se do danas ne zna pravi razlog za to.

Vojnički politički osuđenici, izmešani kao i kod građanskih sudova sa najobičnijim zlikovcima, nalažahu se u većem broju u Novoj Gradišci. Tu su prosti zlikovci Mađari i Nemci izigravali patriote prema našim ljudima i bilo im je potpuno slobodno, da te "veleizdajnike" vređaju na najsramotniji način. U Melersdorf, u Češku, slati su, osim atentatora, i druga vojnički osuđenici iz naših krajeva kao sveštenik Jovo Davidović i dr. Đoko Bogojević. Kako im je bilo tu i u Terezijenštatu vidi se najbolje po tom, što od svih atentatora nije niko iznio žive glave osim Vase Čubrilovića i Cvetka Popovića "Sve do saziva parlamenta", veli jedan izveštaj "nije im bilo nikada dozvoljeno primati posjete, pa ni od najbližih rođaka. Jednom je brat jednoga osuđenika došao iz Bosne, ali se je morao vratiti ne vidjevši brata. To je u očitom protuslovlju sa propisima, jer naredba za vojničke kaznione određuje posve jasno, da svaki uhapšenik ima pravo na posjete i to u prvoj trećini kazne jedanput u osam tjedana, u drugoj trećini jedanput u šest tjedana, a u trećem svaka četiri tjedna". (Hrvatska Riječ, 1917, br. 203.).

VII
Internirci u Doboju.

Kad je austrijska vojska, zajedno s Nemcima i Bugarima, prodrla u jesen 1915. godine u Srbiju, a srpska vojska morala pred njima naglo da se povlači, ostalo je u zemlji vrlo mnogo begunaca iz Bosne, koji su se za bojeva u 1914. godini sklonili u Srbiju i sad ne mogli da se spasu. Isto je tako posle bilo i u Crnoj Gori. Najveći deo tih porodica bio je tokom 1914.-1915. ekspatriran i imanje im zaplenjeno, čim su austrijske vlasti saznale za njih, odmah ih počeše tražiti, progoniti i slati u Bosnu, gde su imali biti, premda ekspatrirani, posebno suđeni. Skupljane porodice slate su ponajviše u Plevlje, gde im je bilo određeno sabiralište, a odatle su onda otpremani u veliki dobojski logor.

Put od Plevalja do bosanske granice bio je strašno naporan. Ceste su bile oštećene i mestimice jedva prolazne, put dug, a svi zatvorenici, ponajviše žene i deca, izmoreni ratnim nevoljama, bežanjem i mnogim pretrpljenim mukama. Vojnicima od pratnje beše naređeno, da ne smeju imati nikakvih posebnih obzira prema njima i nipošto dozvoliti, da koga nestane. S toga su oni, kad bi ko obnemogao i zastao na putu, ubijali dotičnog, da proces bude najlakše uprošćen. Sa Uvca se, onda, trebalo ići železnicom, ali kako je i tu pruga bila oštećena, vozilo se bez prekida istom od Ustiprače. Svi, žene, starci, deca, prevoženi su u otvorenim vagonima, pri čem su mnogo patili od gladi, žeđi i zime i posebno od stida, da žene, pred ljudima, vrše nuždu u istom vagonu. Prvi transport, oko 600 osoba, najviše žena i dece i nešto srbijanskih vojnika, stigao je u Doboj 27. decembra

1915.

U Doboju su bili smešteni u drvene barake, koje su pre služile kao konjske bolnice i bile zaražene od konjskih bolesti, naročito od sakagije, i nikad nedezinficirane, niti uopšte čišćene. Đubreta je bilo na tovare. Nepopođene i bez peći barake su imale da u to doba godine prime izmorene i oslabele ljude, kojima nisu dali ni kreveta, ni pokrivača, niti išta uopšte, čim bi mogli da odole zimi. Kad su transporti učestali smešteno je u pojedine barake 800-1000 ljudi, koji su tamo spavali u jaslima i po đubretu, čak i bez slame. Tu u barakama, iz kojih se nipošto nisu smeli udaljavati, morali su ljudi vršiti i nuždu, da okuženi vazduh učine još nesnosnijim. Tek posle dugog vremena napravljene su im nekolike latrine u blizini baraka. One su bile pod vedrim nebom i sirote žene morale su vršiti nuždu na očigled drugih i biti izražene najgnusnijim primedbama mađarskih vojnika, koji su čuvali stražu. U barakama sve je vrvilo od insekata svih vrsta. Ljudi nisu imali dovoljno vode ni za umivanje, a kamo li za pranje, i ako je Bosna tekla 10-15 metara ispod baraka. Prosto im nisu dopuštali da dođu do vode. Posle, kad je naređeno neko radikalno čišćenje, vršeno je bez ikakvih obzira i bez imalo osećajnosti. Vojnici su skidali žene i devojke do kože, strigli im kosu na glavi i po telu, ne zazirući pri tom ni od najbestidnijih čina oko genitalija, tobože da posao bude definitivan.

Iz sarajevske vojničke komande bila je stigla rezervatna naredba, da se s tim internircima mora postupati najstrožije. To se osetilo najpre na hrani. Prvih šest nedelja, u najvećoj januarskoj i februarskoj stu-

deni, morali su ovi jadnici ići iz baraka, (kao da se u njima nije dala improvizirati kuhinja!) po tri puta na dan, po kiši, snegu i blatu, po kilometar i po, do dobojske železničke stanice, da tu prime svoj bedni obrok. Ići su morali svi, čak i starci i nejaka deca, bez ikakva izuzetka. Hranu je davao dobojski gostioničar Štrajc, jedan besavestan čovek, koji je sebi stavio za program, da na račun života ovih beskućnika steče što veći kapital. Vlasti mu pri tom iđahu na ruku u svakom pogledu. Odrasli su imali da dobivaju svaki dan po komis i po, ali je često prolazilo bez hleba i po nedelju i više dana. Deca su dobivala znatno manje. Za ma kakvu sitnicu internirci su bili kažnjavani time, da im se oduzimao hleb, što je išlo samo u prilog nadzorniku naredniku, koji je taj zaplenjeni hleb prodavao vojnicima u svojoj kantini i imao puno razloga, da te kazne budu što češće i što mnogobrojnije. Za jelo ljudi nisu dobili ni drvenih ni limenih čančića, nego su morali uzimati čorbu u prljave kutije od konzervi. I to kakvu čorbu! Kad je lekar, dr. Geber, video tu čorbu i dao prosuti tri kutije, da im vidi sadržaj, kazao je, da on u takvoj vodi ne bi dao ni da se peru njegove čizme! Da tu užasnu hranu čim bilo poprave, jer je glad bila strahovita, - događalo se čak, da je majka bila mrtva, a dete još uvek kušalo da je razbudi ištući u plaču hleba! - prodavali su ljudi, naročito internirci iz Srbije, sve što su kod sebe imali, a ponajviše svoje zlato, koje su im za bagatelu oduzimali. Osobito se isticao "tri tom upravitelj kuhinje Hofbauer, penzionisani železnički činovnik iz Doboja, koji je znao mnogo toga dobiti i besplatno od neveštih, namučenih i ispre-

padanih ljudi i žena. Trgovinu sa zlatnim novcem vodili su s naročitom strašću i oficiri, koji su imali posla sa logorom. Internircima je oduzeto, bez ikakve oštete, i sve, što su sa sobom imali od bakra (16.000 kila). Otimane su im, isto tako, i srpske banke; sam natporučnik Artur Lanser oduzeo je srbijanskim ženama i deci 20.000 dinara u bankama. Naravno, da se onda tim nije moglo mnogo pomoći ni kod prehrane, bar za najveći deo patnika ne. Treba uz to znati, da je od propisane mesne kvote za internirce zaustavljao sebi svaki dan natporučnik Lanser četiri, a spominjani Hofbauer po dva kila mesa. Osim toga, premda su imali svoju vojničku hranu, sudelovali su podoficiri i vojnici iz kancelarije na hrani interniraca, prirodno svi na njenom boljem delu. Na račun interniraca hranjene su čak i svinje (20-30 komada) zapovednika logora!

Jedan natporučnik i zastavnik od komande logora često su puta, po danu i po noći, odvodili sebi u stan devojke i neveste i mučili ih i bili tamo vrlo brutalno, kad ne bi htele da im se podaju. To se dogodilo, među drugima, i Stani i Vasiliji Cvijetića iz okoline Glasinca. Jedan lečnik, Mađar, koji je imao po zapovedi dra Houčoka da vodi nadzor nad kupanjem interniraca (iza pojave bolesti, u doba "reforama"!), upotrebljavao je često tu priliku, da siluje koju žensku. Tako je, među drugima, obeščastio i jedno nedoraslo dete, Ljubicu Koprivicu iz Gacka, devojčicu od nepunih 12-14 godina.

Kroz dobojski logor prošlo je od 27. decembra 1915. do 5. jula 1917. godine 16.673 muških i 16.996 ženskih osoba i dece iz Bosne i Hercegovine; 9172

srbijanska i 2950 Crnogorskih vojnika, građana, žena i dece. Svega dakle 45.791 osoba. Odatle su, delomično već u februaru 1916., počeli slati neke u druge koncentracione tabore, neke kućama, a mnoge u tamnice. Srbe iz Bosne i Hercegovine slali su obično u Šopronjek u Mađarsku. U samom Doboju vođene su mnoge istrage protiv njih, najviše od žandara, koji su se, po svom običaju, vrlo često služili okivanjem, "privezivanjem" o grane i nemilosrdnim udarcima. Karakterističan je postupak i pri odašiljanju transporata. Kad je koja partija imala da ode, udešavalo se obično tako, da je po noći stizala naredba, da se sastavi konskripcija. Kad bi ta bila gotova, često oko ponoći, izgonili bi sve ljude, staro i mlado, veliko i malo, na polje iz baraka, u studenu noć, gde bi onda, pošto bi po 2-3 sata čekali oficire, počinjali sa prozivanjem, pretraživanjem i razlučivanjem. Sam transport nikad nije otišao iz Doboja pre 6-8 sati u veče. Siroti ljudi morali su tako, bez ikakve stvarne potrebe, čekati po čitav dan i noć na studeni, da samo gospoda iz kancelarije nemaju ni čas žurnijeg posla. To se nije izmenilo čak ni onda, kad se videlo, da pri svakom transportu budu po 1-3 osobe mrtve. A što je bilo još tužnije, obično bi tad rastavljali denu od roditelja, s namerom, razume se; pa bi ludu, bespomoćnu decu slali u Mađarsku, majke ostavljali u Doboju (ili obratno), a očeve vodili ili u vojsku ili u zatvor. Zadnji transport iz Doboja otišao je 4. februara 1917. godine.

Sasvim je prirodno, da je u takvim prilikama mortalitet morao biti u logoru užasan. Bolnice su bile vrlo primitivne i malene tako, da velik deo bolesnika

nije u njima uopšte mogao dobiti mesta. Umiralo se najpre pojedinačno, pa posle sve više i više, po 10,15, 20 na dan, dok jednog dana, 5. aprila 1916., nisu umrle 92 osobe. Mrtvace su sahranjivali s početka u pojedinačnim mrtvačkim kovčezima, posle u velikim zajedničkim sanducima, a najposle, kad je broj bivao sve veći, trpali su ih u gomilama na otvorena kola i vozili ih onda tako, na užas građana, kroz čitavu varoš. Prema navodima u protokolu prijavljenih umrlih, koje je sveštenik opojao (ali nije sigurno, da su tu navedeni svi slučajevi), umrla je u Dobru u tim barakama od 27. HII. 1915. do 1. V 1917. godine 2901 osoba. Samo jednog meseca, od 2. IV do 1. V. 1916. umrlo je 643.

Ljudima je bilo zabranjeno, da se ma kome tuže na svoj položaj. Za taj se, u ostalim, nije niko ni brinuo, čak ne ni oni, koji su tobože dolazili, da pregledaju logor. Tek, kad je epidemija tifusa uzela strahovite razmere i smrt progovorila i odviše glasno, nastale su neke male promene na bolje i učestalo je sa odašiljanjem interniraca kućama ili na druga mesta. A koliko se i posle mnogo pazilo na zdravlje i živote njihove vidi se iz ovog fakta: 4. februara 1917. otišlo je u Šopronjek 14 dece, 10 žena i 5 ljudi. I ako je među njima bilo i dece sa jedva četiri godine, ipak su svi, u to doba godine; poslati iz Doboja u otvorenom vagonu, kao da baš za njih nije bilo nigde drugog mesta.

VIII
Internacije u drugim mestima.

Osim Arada i Doboja, gde je bio interniran velik broj Srba, muških i ženskih, bilo je još i drugih mesta za internacije u Ugarskoj, Austriji i samoj Bosni. Mi ćemo ih navesti redom sa podacima, koje imamo o njima.

Žegar kod Bihaća. Tu su s početka rata dovođeni najpre ljudi iz najbliže okoline, posle iz zapadne Bosne, a najzad početkom 1915., kad se osetila opasnost od Talijana, ljudi i iz drugih krajeva, ponajviše iz Bijeljine, Zvornika, Sarajeva, Mostara, Nevesinja i Trebinja. 18. avgusta 1915 poslata su ovamo iz Arada 394 čoveka. Tu su internirci bili podeljeni u dve grupe, u one, koji su hranu, veoma oskudnu uostalom, plaćali iz vlastitih sredstava i bili pošteđeni od prisilnog rada i u one, koji su jeli iz "državnog" kazana i vršili sve poslove. Iskorišćavani su bili i jedni i drugi; prvi od privilegisanog i jedinog kantinera, koji je imao svojih računa sa nadzornim osobljem, a drugi od bezdušnih stražara i poslodavaca. Barake za spavanje bile su prepune, a mesto kreveta služili su unaokolo u sobama ispod zidova postavljeni i malo od zemlje odignuti ćepanjci, zastrti tankim ćebetima, bez slamnjača. Kretanje je bilo ograničeno i nije se, na primer, dozvoljavalo ići iz jedne barake u drugu, ili sesti gde na travu, u hlad, ili pod kakvo drvo. Postupanje s ljudima bilo je s početka vrlo surovo. Nekog Borozana iz Ilića kod Mostara, koji je bio tu doveden, isprebijali su žandari toliko, da mu je između rebara nastalo gnojenje i da je, posle, morao biti operisan. Sveštenik Đorđo Umićević iz Svodne (kot. Bos. Novi), koji je najpre

mnogo pretrpeo kao taoc na železnici, bio je ovde interniran od 4. decembra 1914. do 7. februara 1916., sve dok nisu potpuno postali jasni znaci njegove paralize. Izmučeni čovek, često dovođen do očajanja, pomerio je potpuno svešću i umro 22. avgusta 1917. U Žegaru je umrlo do kraja 1915. godine 16 ljudi, ponajviše iz istočnih kotareva.

Talersdorf. U "Hrvatskoj" br. 857. od 1914. prevedena je jedna beleška iz lista "Grazer Volksblatt", koju vredi ovde preneti: "U nedjelju je (6. septembra) šta vlakom, a šta pješice do deset tisuća ljudi došlo na strieljanu u Talersdorf da ondje vide internirane političke zločince i veleizdajnike Ova svjetina je te zlikovce gledala s najvećim ogorčenjem, te je svom ogorčenju dala oduška i glasnim prosvjedima protiv izdajica domovine Među uhapšenicima pojavilo se vise slučajeva ozbiljnih bolesti Jedan arhimandrita je preminuo, te je na mjestu pokopan. Svi internirani ostaju na mjestu, gdje sada borave, jer ih se iz sanitarnih obzira ne može razdijeliti u grupe i porazdijeliti u razne krajeve Odaslano je službeno povjerenstvo, da izvidi bolest i poduzme sve sanitarne mjere"

Turonj. U jednoj interpelaciji dra A. Korošca i drugova podnesenoj u 60. sednici XXII. sesije austrijskog parlamenta (19. februara 1918.) ovako se opisuje to mesto: "Jedna grupa ovih (interniranih) nesrećnika - 450 osoba - zatvorena je u staru, davno napuštenu kasarnu ili bolje karaulu bivše Granice, u Turonj. Osim te kasarne nema tamo više nikakve zgrade. Na kuli nije bilo nikakvih prozora i po tom se može misliti, u kakvom se stanju nalazila ta zgrada.

Tu su oni proveli 125 dana - dakle preko četiri meseca - i dobivali su kao hranu iz dana u dan 20 kila starog graha i ništa više. Od gladi, studeni, prljavštine i oskudice umrlo je u toj pustinji 30 osoba".

Šopronjek. Tamo je iz same Srebrenice i naj bliže okoline odvedeno 36 osoba, među njima 20 žena. Jednog od njih, Cvjetka Tomića, nateralo je svakodnevno zlostavljanje da skonča život. Otišao je u jednu staju i tu se počeo nožem klati. Glađu i prekomernim prisilnim radom iznuren beše toliko oslabio, da je pre pao u nesvest, no što se mogao zaklati. 1916. godine bi oslobođen, ali je na putu kući umro u Brodu, kad se pregladneo najeo hleba. U Šopronjek su, u glavnom, upućivane žene i deca iz istočnih krajeva Bosne i Hercegovine, i tu je velik deo zaglavio od iznurenosti i patnje. Jedno vreme bilo je naših interniraca tamo oko 8000.

Nežider. U Nežideru su bili internirci iz Srbije. Njihove patnje tamo opisao je dosta živo, i ako ne s mnogo ukusa, Mil. K. N. Rasinski u knjizi Nežiderska epopeja, Novi Sad 1919. Krajem 1915. godine tamo je prevedeno iz Arada i 430 interniraca iz Bosne i Hercegovine. Ovi su dobili posebne barake i nisu dolazili u nešto bliži dodir sa Srbijancima. Stanje bosanskih interniraca, sravnjeno sa onim prvašnjim u Aradu, bilo je znatno bolje, i ako ni sad dovoljno čovečansko. U vlažnim, na samoj podvodnoj zemlji podignutim barakama, sa izlupanim prozorima, koje niko nije opravljao, oni su proveli čitavu zimu mrznući se bez ogreva. Hrana je bila nedostatna i neukusna, isto kao i kod Srbijanaca, i postupak s ljudima ne mnogo

obazriviji. Iz Nežidera je jedan deo interniraca pušten kućama, a drugi, oko 120, sa protom Dušanom Kecmanovićem i Đorđom Pejanovićem, upućen u Šopronjek, gde su higijenske prilike bile najpovoljnije. To je bilo u aprilu 1916. godine.

IX
Progonstva građanskih vlasti. Ratno sudstvo.

U oči onog dela, kad je predan ultimatum Srbiji (22. jula) počele su premetačine u mnogim sokolskim društvima Dalmacije i Bosne, a na dan ultimatuma i sama zatvaranja pojedinih ličnosti, ne samo funkcionera raznih nacionalnih ustanova, nego i nekih novinara. U Splitu je raspušten "Hrvatski Soko", a njegov tajnik dr. B. G. Anđelinović zatvoren, isto kao i Niko Bartulović, urednik Slobode i Oskar Tartalja, urednik Zastave. U Banjoj Luci biše zatvoreni Mića Baslać, Drago Dakić i malo posle Stevo Moljević, odbornici "Srpskog Sokola". Kad je objavljena mobilizacija, kao za vreme skadarske krize 1913. godine, raspuštena su sva srpska društva u Bosni i Hercegovini ili im je, u blažim slučajevima, obustavljeno svako delovanje. Kako su bile razrušene štamparije opozicionih listova za vreme demonstracija bili su već onda stali Srpska Riječ, Narod i Otadžbina, a posle 25. jula zabranjeni su i prestali i svi drugi srpski listovi U Bosni i Hercegovini osim Istine, srpskog organa vladine stranke. Naskoro je, međutim, sprečavana da kaže izvesne preko nužne stvari u obranu narodnih interesa, prestala i ona. U Hrvatskoj je isto tako neko vreme tavorio i

Novi Srbobran, pa morao stati, dok su mnogi drugi listovi bili izrično zabranjeni 27. jula, kao Srpsko Kolo, Privrednik, Slobodna Riječ (socijalistička), Narodno Jedinstvo, Oslobođenje, Vihor, svi u Zagrebu; Pravo Naroda u Šidu, Sloboda u Varadinu; Svjetlost u Vinkovcima, Hrvatski Branik u Mitrovici, Podravska hrvatska straža (posle dozvoljena) i Napred u Koprivici Na 10. jula zatvorena je već sesija bosanskog sabora, tobože da se dobiju slobodne ruke prema nekim Srbima poslanicima. Svi su opozicionalci, bez razlike stranaka, bili zatvoreni kao taoci. Isto se dogodilo i sa Srbima poslanicima u hrvatskom, ugarskom i austriskom saboru (predsednik hrvatskog sabora dr. Bogdan Medaković vezan je iz Opatije doveden u Zagreb) i sa mnogim Hrvatima, koji su bili, radi svoga uverenja o narodnom jedinstvu, nepoćudni režimu. Od dra A. Tresića-Pavičića čuli smo, kako se pri tom s njima postupalo, i ako je njih sve još štitio imunitet. Nastalo je vreme, kad su vlasti mogle činiti sve, što su htele.

S naročitom energijom pošlo se zatim, da se istru sve osobenosti srpske kulture i srpskog nacionalizma. Odmah su, s danom mobilizacije, zatvorene sve srpske škole u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Slavoniji, a srpski učitelji gotovo bačeni na ulicu. Zgrade su delomično razrušene, delomično uzete za vojsku, a jedan deo je preuzela vlada za narodne opšte škole. Još pre zabranjena je srpska zastava. Naredbom od 26. jula izrično su ukinute i krene slave u dotadašnjoj tradiciji. Čak je objavom vladinog poverenika u Sarajevu od 6. avgusta 1915 zabranjeno i no-

šenje "srbijanske" šubare, što ima motive "bez dvojbe političke naravi".

3. oktobra 1914. br. 25826 zabranila je hrvatska vlada ćirilicu u osnovnim školama. Ostala je obligatna samo za pravoslavne od drugog razreda unapred, "poradi obuke u nauku vjere". 13. oktobra ukinuta je ćirilica i u srednjim školama. U Bosni i Hercegovini izdata je ta naredba tek 11. novembra 1915.; njom je ćirilica bila potpuno isključena iz službenog saobraćaja. Naredbom hrvatske vlade od 5. novembra 1914., br. 28428, zamenjen je dotadašnji naziv maternjeg jezika "hrvatski ili srpski" u samo "hrvatski". Najzad je 3. januara 1915. banskom naredbom, br. 8422, ukinuta ćirilica kod svih zemaljskih oblasti i ureda.

U Bosni i Hercegovini počelo se i sa zatvaranjem državnih škola, koje vlastima radi đačkog duha u njima, behu nepoćudne. Zaključkom zajedničkog ministarstva finansija od 3. septembra 1914., br. 968, zatvorene su na godinu dana gimnazije u Mostaru i u Tuzli, i to "radi neprestanih đačkih nemira i izgreda, pa čak i žalostnih pojava antidinastičkih i antimonarhijskih, koje su osobito u zadnjoj godini izbile na javu". "Svaki će pravi prijatelj svoga naroda i svoje države" veli se tamo "odobriti ove mjere, jer je kudikamo bolje, da i nemamo srednjih škola, nego da nam iz njih izlaze beznačajnici, dušmani javnoga reda i mira, zlo i nesreća po svoje roditelje i po svoju zemlju".

Sa sličnim obrazloženjem raspušten je 6. februara 1915. i bosanski sabor. Jednom naredbom zaj, ministarstva finansija od 22. oktobra 1915., br. 1102, bosanskoj vladi beše, istina, stavljeno u dužnost, da

obrazuje neko "savjetovno povjerenstvo", "koje, sastavljeno od iskusnih, u prilike zemlje upućenih ljudi, stoji uz zemaljskog poglavara kao savjetovni organ za važna pitanja uprave", ali je bosanska vlada tu naredbu prenebregla i ostavila neispunjenu sve do 1917. godine. Nije htela, da ima u tim vremenima nikakve, ma i uzgredne, kontrole uza se. Kad je 1917. pitanje bosanskog sabora postalo vrlo aktuelno vlada se setila te naredbe i nudila je to poverenstvo kao zamenu za sabor, što je bilo jednoglasno odbijeno, jer niko nije želio da se smatra pomagačem u izigravanju i izlučivanju ustava u zemlji.

Vlasti su se bile osobito okomile na narodnu inteligenciju, posebno na sveštenike i učitelje. Malo je bilo i drugih, koji su bili pošteđeni od taoštva i internacije, kao i kasnije od zatvora. Sam poglavar zemlje, Stjeran Sarkotić, rekao je u svom javnom govoru 12. februara 1915. banjalučkom mitropolitu Vasiliju Popoviću: "Sveštenstvo, pozvano da neguje dušu naroda, otrovalo je tu dušu, a učiteljstvo, kome je bilo povereno vaspitanje duha, taj duh. Ja pozdravljam narod, i ako istina i na taj narod pada sad odgovornost za ono, što se dogodilo, ali su ipak glavni krivci oni, koji su narod zaveli, sveštenici i učitelja". (Bosn. Post, br. 40.). U 251. br. poluzvanična Bosnische Post, povodom banjalučkog procesa, razvila je tu misao još šire. "Veliki deo srpske inteligencije sedi danas na optuženičkoj klupi. Ljudi, koji su za svoju domovinu mogli učiniti neizmerno mnogo, da su svoje sposobnosti upotrebili zato da zidaju mesto da razaraju. Oni su tražili spas i napredak svog naroda u njegovu revolu-

cioniranju mesto da privedu pozitivnom poslu snage što u njemu dremaju. Oni su teški zločinci kao veleizdajnici prema monarhiji, kojoj pripadaju, a još teži zločinci prema vlastitom narodu... Sveštenici i učitelji, lekari i advokata, pa čak mladi suci i činovnici behu, koji svoj uticaj na narod staviše u službu svojim veleizdajničkim ciljevima. Pod maskom narodnih prijatelja i kulturnog podizanja svojih sunarodnika oni su sistematski trovali narod i napravili ga veleizdajnicima i beskućnicima".

Protiv svih srpskih organizacija većeg značaja počeli su odmah politički i sudski progoni. Htelo se pod svaku senu dokazati, da je srpski nacionalizam u Austro-Ugarskoj importiran iz Srbije, da je nastao svesnom agitacijom i da ga, prema tom, kao opasna po državu treba sprečavati svima sredstvima. U optužnici državnog odvetništva u Banjoj Luci u velikoj veleizdajničkoj parnici protiv Vasilja Grđića i drugova naročito se ustalo protiv svih onih, koji su sebi stavljali u dužnost, da u narodu jačaju narodnu svest, i to se obrazlaže prosto ovako: "Srpska narodna svijest! Riječ, koja veliku ulogu igra u srpskoj propagandi, jer se ovdje i u raznim drugim zgodama toliko ističe, i dobila je takav sadržaj i opseg, da se s njom moramo potanje zabaviti, kako bi se ispravno svatile neke pojave u velikosrpskoj propagandi. U pojmu te riječi leži sav program. Srpska narodna svijest, koju treba svakako jačati, ideja je zajednice svih Srba, koju treba ostvariti pomoću samostalne kraljevine Srbije, srpskog Pijemonta. Tom idejom mora biti prožet svaki Srbin i za nju uložiti sav svoj rad. To treba da bude cilj svakog

pojedinca, a i cijelog društva". (Str. 30.) Tako su se hotimice mešali pojmovi radikalnog nacionalizma sa čisto teoretskim pitanjem razvijanja narodne svesti, sa tvrdom namerom, da se ovo drugo osumnjiči prvim i tako onemogući svaki takav rad u narodu. To je bila stara metoda sumnjičenja u političkoj potrebi vrlo rado primenjivana iz Beča preko svojih ljudi. Ovog su je puta provodili frankovci. Zanimljivo je, u toj ideologiji, sravniti donji stav spomenute optužnice sa obrazloženjem ukidanja saveza srpskih Zemljoradničkih Zadruga u Hrvatskoj, koje je izdano od sudbenog stola 15. maja 1915. br. 13229. U njemu se veli: "Iz pisanja "Privrednika"jasno se razabire, da je savez srbskih zemljoradničkih zadruga već od prvog početka svog djelovanja razvijao svoju agitatornu djelatnost u pravcu velikosrbske propagande među svojim zadrugarima, prikrivenim načinom i raznim pravcima. Širi i goji među pučanstvom grčkoistočne vjere nastanjenim u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji putem raznih pjesama, koje su unešene iz Srbije u raznim člancima srbsku poviest, redovito i isključivo o svim događajima, koji govore o seobi Srba, o bivšem srbskom carstvu, o caru Dušanu, caru Lazaru, Devet Jugovića, o boju na Kosovu i u obće o junacima, koji su bili znameniti u radu za veliku Srbiju, te poziva narod, da se ugleda u primjer tih junaka, znamenitih Srba, kao svojih nacionalnih ideala, koji su radili na uskrišanju Dušanovog carstva, za veliku Srbiju. Ovim djelovanjem nastoji ta zadruga, da preko ovog svog organa "Privrednika", probuđuje među svojim zadrugarima svjest, te ih odgoji za misao, da se smatraju sastavnim dijelom je-

dinstvenog srbskog naroda, koji nazivaju "celokupno Srbstvo" i da se svaki pojedinac grčkoistočne vjeroispoviesti u ovim kraljevinama smatra istovjetnim sa onim u Srbiji". Na 1634 str. optužnice banjalučke nalaze se ove reči: "Donašanjem raznih pjesama kao i pisanjem članaka, koji se ističu svojom tendencioznošću, upoznavao se srpski živalj ovih zemalja (Bosne i Hercegovine) sa srpskom povjesti osobito sa onim događajima, koji govore o bivšem srpskom carstvu, o caru Dušanu, Lazaru, o srpskim junacima, Kraljeviću Marku, o boju na Kosovu kao i o drugim izrazitijim ličnostima, koje su se istakle u radu za veliku Srbiju, koje su se borile za jedinstvo srpskog naroda i za uskrisenje Dušanovog carstva, te se onda osobito naglašava, koje su zemlje pripadale Dušanovom carstvu, koje još nisu oslobođene, i u kojim zemljama živi srpski živalj. Time se je među srpskim življem širila i njegovala misao, da su i oni sastavni dio jedinstvenog srpskog naroda i da se svaki Srbin smatra istovetnim sa onim iz kraljevine Srbije".

Sud se u Bosni i Hercegovini dao potpuno u službu antisrpske politike i dug niz procesa jasno svedoči, u kom se duhu raspravljalo i kako se sudilo u njima. Mi ćemo jedan deo njih prikazati u ovom pregledu.

Kod okružnog suda u Sarajevu osušena je 26. juna 1915. dr Staka Bokonjić na dve nedelje zatvora bez priznanja olakšica za političke krivce s toga, što je pisala svom bratu Branku Čubriloviću u Banju Luku, da im je brat Veljko, koji je bio obešen radi sudeoništva u atentatu na Franca Ferdinanda, "bio junak i

mirno umro". Vrhovni sud povisio je odlukom od 1. oktobra 1915. tu kaznu na šest nedelja. U osudi se naime uzelo, da je ona tim rečima slavila i samo delo pokojnikovo: "Kad se uzme na um, da to piše sestra veleizdajnikova, koju svjedodžba o njezinom ponašanju u političkom pogledu prikazuje u vrlo nepovoljnom svjetlu i koja sama priznaje, da je bila predsjednica ženskog antialkoholnog društva "Pobratimstva", te potpomažući član "Srpskog Sokola", a političke tendencije ovih društava su i u javnosti iz dosad provedenih veleizdajničkih parnica dobro poznate, da nije teško ni motiva djelu, koje se optuženoj u grijeh upisuje". A ipak, u toj istoj osudi njoj se odriču prava za političke kažnjenike, i ako se tako izrično navode politički motivi za to delo i ako su njen brat i ostali atentatori bili suđeni radi veleizdaje, a ne radi umorstva. To odbijanje obrazlaže se tim, jer "nije hvalila koji politički zločin, već kako to prima i presudni sud zločin umorstva". (Otuda br. 1185.).

Petar Radaković suđen je na osnovu § 329 kod okružnog suda u Banjoj Luci 16. avgusta 1915. radi toga, "što je prigodom bakljade, koju je društvo "Fadilet" priredilo Njegovoj Preuzvišenosti poglavaru zemlje (O. Potjoreku), kada je publika klicala "Živio", više puta riječi izgovorio: "Dolje s njime, lane je kasap bio". 10. oktobra 1914. suđen je isto u Banjoj Luci Stevan Stijaković, težak, na osnovu § 141 (uvreda veličanstva), što je kazao: "Poginu vaš mali car i Spasoja Kosić, pa neće se zemlja prevrnuti, ako su poginuli". Jovan Samardžić suđen je po § 142 6. marta 1915. radi nekih svojih karata pisanih njegovu rođaku

Todoru Samardžiću povodom skadarske krize iz 1913. godine, dakle radi stvari koje su izgubile svaku aktuelnost i bile bez ikakve opasnosti za red u državi.

Zanimljive su u tom pogledu i neke osude štampanih dela i izvesnih pisaca srpskih i slovenskih. Radi veleizdaje zaplenjene su Pesme Vojislava Ilića, jer "u pjesmama upozoruje pisac na sjajnu prošlost Srbije i na njezinu propast, kao i na to, da se dijelovi srpskog naroda, što su pod upravom austrougarske monarhije, nalaze u ropstvu, pa da ih treba osloboditi i da će se to postići na taj način, što će se najprije širiti među narodom ideja slobode i mržnje na tirane t. j. protiv uprave austrougarske monarhije, a onda da se doći do toga, da se potlačeni narod sam prihvatiti za britki mač, osvetiti se tiranima i izvojevati slobodu, jer da sadašnjost doduše služi tiranima, ali da sudi samo budućnost, a ta da pripada narodima". Osuda je izrečena 3. aprila 1915. Presudom sarajevskog okružnog suda od 15. oktobra 1914. "proglašen je propalim". Tolstojev spis u prevodu J. Maksimovića O prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Austriji. Tu se Tolstoj bavi "isključivo aneksijom Bosne i Hercegovine austrougarskoj monarhiji, te tokom čitavog razlaganja, osobito pak na stranama 7, 8, 9, 13 i 14 ističe, da je prisvojenje tih zemalja podjarmljivanje, otimačina i grubo nasilje. Uz to neopisivim pogrdama i porugama nastoji razdražiti na prezir i mržnju protiv te aneksije, protiv pripadnosti Bosne i Hercegovine austrougarskoj monarhiji. U razlaganju, kako bi se takovom podjarmljivanju i nasilju moglo doskočiti, i kako bi se mogle uništiti sve smetnje i poteškoće u Bosni, poziva, potiče i na-

stoji zavesti na neposlušnost i otpor protiv zakona o obrani i protiv naredaba što važe na području Bosne i Hercegovine".

Koliko se vodilo obzira o ljudskom ponosu i o staleškom dostojanstvu pojedinih lica vidi se dobro iz ove beleške, koju je 6. novembra 1914. doneo Hrvatski Dnevnik: "Rišćanski popovi. Kako nam očevidci pripovijedaju, sinoć su brodskim vlakom dovedena ovamo tri rišćanska popa. Koji su to do ovaj čas nijesmo mogli saznati. No morali su nešto grubo počiniti, jer su im osim ruku bile svezane i noge". A kako se postupalo s ljudima "inače svedoči ovaj slučaj 9. avgusta 1914. zatvoreni su Ignjat i Đoko Gudelj u Pokrajčićima (kot. Trebinje), a u isti im je mah, prema sudskom spisu 30/14 Trebinje, zapaljena i kuća. Velimir Mandić priča da je sam video, kako su u sarajevskoj policiji tukli atentatora Nedeljka Čabrinovića. Sam šef policije Viktor Ivasiuk "nesretnom čoveku klekao na prsa, jednom ga rukom uhvatio za grlo, dok mu drugom slaže apaške boksere u slabine i dere odelo". ("Bosna u lancima", 27.). Za druge kazuje ovo: "Nas mučiše žeđu, a one u dvorištu gledanjem u zažareno letno sunce po ceo dan. Nekim opet praviše olovkom tačke u zidu, u koje moradoše jadni ljudi gledati sve dotle, dok ih ne bi vrtoglavica uhvatila, a tad bi ih dizali, tukli, i opet silili na gledanje u tačku ili sunce. U sobi, u kojoj sam bio ja, behu sami "veleizdajnici". Panduri bi dovodili među nas pjanu gradsku fakinažu da nas teroriše i izultira. I fakinaža bi nas uz psovku srpske majke, crkve, krene slave i t. d. zlostavljala pod zaštitom policijskih revolvera. Jednoga

dana ubaciše među nas pjana nekog muslimana. Čim uđe zaleti se među nas i psujući nam sve što je znao udari šofera nekog pesnicom u prsa takovom silom, da se ovaj na zemlju srušio. Kad je jedan od nas proti tome istupio trgoše "viteški" panduri sabljetine i zamalo te ne poprskaše tamnicu krvlju našom". (Sp. d., 38.).

Za način bosanskog sudovanja za vreme rata vrlo je karakterističan ovaj slučaj. Dva muslimanska momka, Miloš Vrabac i Mehmed Sokolović iz Kuta, sretu jednog dana, krajem 1914., seljaka Dimitriju Goljana iz Doline (kot. Rogatica). Zadrže ga, naravno, odmah i oglasivši ga za komitu tražahu od njega, da im se tobože legitimira. Čovek je taj doista bio u vojnoj službi u zaleđini i pokazao im o tom čak i pismenu potvrdu. Ta ovima nije trebala. Pošto su ga oborili na zemlju i isprebijali vežu mu ruke svojim šalom i zatraže, da njima dade sve pare što ima uza se. Oduzeše mu sav novac (20 kruna) i jedne opanke iz torbe i onda ga ostaviše na ledini. Goljan prijavi stvar žandarima i umre posle šest nedelja. Na sudu, u Sarajevu, 15. marta 1915., biše oba momka osuđena samo po četiri meseca zatvora i ta nepravedno blaga osuda motivisana je "opštom uzbuđenošću zbog rata". "Činjenica, da su komite doista upale u zemlju i u zavičaju optuženih vršili mnogobrojne grozote, opravdava njihovu uzbuđenost, u koju su došli, kad su ugledali njima sumnjivog Srbina gde se uputio u njihovo selo". Ta je "uzbuđenost" opravdanje za najobičniju pljačku, a, zanimljivo, nijednom se nije uzimala u obzir, kad se radilo o optuženim Srbima. Ovde je očita tendencija,

da se sudski zaštiti jedno podlo zločinstvo učinjeno protiv Srba kao građana apsolutno niže vrste. Raspravu je vodio sudski savetnik Dr. Majer Hofman.

Još je karakterističniji ovaj slučaj. 6. februara 1917. počela je u Sarajevu rasprava protiv Radomira Banjca iz Lešnice u Srbiji, srbijanskog podanika, radi - veleizdaje. Bio je tužen, da su kod njega noćili Princip i Grabež, da ih je on doveo do Drine, bio u sporazumu sa srpskim vlastima i radio po intencijama "Narodne Obrane". Sve kad bi to bilo tako, - a i tu se imalo mnogo izmeniti može li jedan tu!) podanik, za delo činjeno u svojoj zemlji i pod svojom vladom, biti suđen i osuđen radi veleizdaje?

A Banjac je tako osuđen, po § 112, na 12 godina teške tamnice.

Zemaljska Vlada svojom naredbom od 9. jula 1914. br. 5544., obavestila je sve političke vlasti u zemlji, da postoji izvesna nacionalističko-revolucionarna omladinska organizacija i da s toga treba provesti tačne izvide. 25. jula, naredbom br. 6558, saopštila je i imena nekih đaka iz te organizacije i tražila, da se izvedu kod njih kućne premetačine, da se pozatvaraju i predaju sudu. "Proti onima ispod 14 godina odstupila je vlada sudske spise travničkom kotarskom uredu pod brojem 144.314 dne 25. jula 1916. da se policajno kazne, što je kotarski ured i učinio, osudivši ih po 2 i 3 mjeseca policajnog zatvora". (Jugoslavija, br. 50,1919.)

12. maja 1915. vođena je u Sarajevu rasprava protiv mostarskih đaka gimnazista: Izmeta Sarića, Obrada Mastilovića, Radmila Grđića, Milosava Gr-

đića, Čedomira Mitrinovića, Bogoljuba Bratića, Vlajka Lalića i Alekse Misite i zanatlija Čedomira Dodera i Dejana Pavića. Optuženi su bili radi "velikosrpske propagande" vođene u svojoj organizaciji Srpske đačke omladine tim, "što će po svoj Bosni i Hercegovini priređivati s predavanjima spojene koncerte" u korist društva Prosvjete! Cilj tih predavanja je razvijati srpsku nacionalnu misao i "izazivati na mržnju i prezir protiv državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine prema Austro-Ugarskoj monarhiji". Sud, pod predsedništvom dra Majera Hofmana, osudio je na osnovu § 142 Mastilovića, Radmila Grđića i Lalića na godinu dana; Sarića, Milosava Grđića, Mitrinovića, Bratića i Misitu na 10 meseci, a Dodera i Pavića na mesec dana zatvora. 11. juna 1915. suđen je Alija Dračo iz Mostara radi sudeoništva u veleizdaji, § 114, što nije prijavio sudu jedan sastav Hasana Repca, u kom se teži za nacionaliziranjem muslimana u srpskom duhu i za stvaranjem Velike Srbije. Dračo je osuđen na dve i po godine teške tamnice. 14. juna iste godine počela je rasprava protiv sarajevskih đaka u Travniku isto radi njihove organizacije "srpsko-hrvatske nacionalističke omladine", koja da je težila za kulturnim i političkim ujedinjenjem svih Južnih Slovena ujednu samostalnu državu. Uzor im je bilo beogradsko "Narodno ujedinjenje". Kažnjeni su književnik Borivoj Jevtić sa tri godine; Branko Kebeljić sa dve i po godine, sa po dve godine Kameno Milošević, Sadulah Nikšić, Hamdija Nikšić, Viktor Rupčić i Mirko Kus; po jednu i po godinu Milan Prica, Maksim Protić, Đuro Banjac, Radoslav Semiz i Momčilo Mičetanović. Radi slične organi-

zacije bili su optuženi i đaci u Banjoj Luci ali savestan sud nije našao nikakve stvarne krivice u čitavoj akciji i rešio ih je optužbe. Vrhovni Sud poništio je tu osudu i naredio novu raspravu u Travniku. Na toj je, isto po § 142, osuđen direktor Dr Kosta Krzmanović sa četiri meseca zatvora, što nije stvar prijavio sudu i đak Bogdan Jarakula sa godinu dana. 13 septembra 1915. počeo je u Bihaću proces protivu tuzlanskih đaka i profesora. Za jedne od njih, prema priznaku, tvrdilo se, da su kao članovi "Narodne Obrane" osnovali u Tuzli tajnu đačku organizaciju revolucionarnog karaktera, a drugi su tuženi da su svesno prišli tom društvu pristajući uz njegov program. Osim tog zločinstva tuženi su neki od njih i s toga, što su 7. aprila 1912., pre tri godine, bunili red i mir, prešavši u Zvornik, na jednom đačkom izletu, i pevajući tamo himnu kralja Petra, "Srbijanci i Bosanci", i "Orao klikće". Osuđen je Todor Ilić na smrt, Mladen Stojanović na 16, Stevan Babić na 15, Vojislav Vasiljević na 14, Božidar Tomić na 13, Marko Ilić na 12, Sreten Stojanović na 10 godina, svi na osnovu § 111. Radi sukrivnje u veleizdaji, po § 114, osuđeni su na pet i po godina Ljubo Todorović, Branko Juzbašić, Obrad Mićić, Ljubomir Rankov i Nikifor Todić; na četiri i po godine Jovan Zečević; na 4 Vid Gaković; na tri i po Drago Mađer; na 3 Alija Simigović; na dve i po Alojzije Budimir, Svetolik Milišić, Lazar Kladar, Zaharija Zarić, Rade Starović, Jeftimir Tangić, Drago Stanišić, Petar Jovanović, Branko Vidović, Miloš Ilić i Gajo Jovanović. Po § 142 osuđen je Mustafa Beglić na 15 meseci; učitelj trgovačke škole Adem Bise na 11, direktor iste škole Pe-

tar Miletić na 10 i gimnazijski profesor Veljko Vujasinović na 10 meseci.

Prva veleizdajnička parnica povela se u Sarajevu 12. oktobra 1914. protiv učesnika u atentatu na nadvojvodu Franju Ferdinanda i Sofiju Hoenberg. Optuženi su bili Gavro Princip, od čijih su taneta poginuli, Nedeljko Čabrinović, Trifko Grabež, Vaso Čubrilović, Cvetko Popović, Danilo Ilić, Ivo Kranjčević, Lazar Đukić, Veljko Čubrilović, Mitar Kerović, Neđo Kerović, Jovo Kerović, Blagoje Kerović, Cvijan Stepanović, Mihajlo Jovanović, Branko Zagorac, Marko Perin, Nikola Forkapić, Obren Kalember, Mićo Mićić, Jakov Milović, Obren Milošević, Ivan Momčinović, Franjo Sadilo, Angela Sadilo. Atentat, veli se u optužnici, "nije samo lična tragedija, nego je jedan politički događaj prvoga reda". Motivi su mu bili idejni, a ne lični i s toga se čitavo delo ne može kvalifikovati kao prosto umorstvo. Atentatori su hteli onemogućavati reorganizaciju monarhije, kako je zamišljao Franjo Ferdinand, jer bi obnovljena Austro-Ugarska bila jača i po tom opasnija za velikosrpske ciljeve, za kojima su oni išli. "Velikosrpska propaganda, srpska zavjetna misao, ukorjenila i raširila se je u svim slojevima pučanstva na način, da je ona postala općenita i s toga je nedvojbeno bila poznata svima okrivljenima, premda su Kerovići, Milošević, Cvijan Stjepanović i Mićić samo težaci". Svestan svog ideala i dela Princip je na raspravi izjavio, "da se ne kaje za svoje čini, da nije zločinac jer da je htio samo zlo da ostrani... Austriju je mrzio, jer je držao, da od Austrije može južnim Slavenima doći samo zlo. Stoga je on i zaključio s Čabrinovićem, te

kasnije i s Grabežom. da ubije prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, kojega je držao najvećom pogibelji za ideju ujedinjenja Srba i u opće južnih Slavena pod srpskim vodstvom". (Hrv Dnevnik, br. 276.) Osuđeni su bili ovako: Gavrilo Princip, Nedeljko Čabrinović i Trifko Grabež kao maloletni sa po 20 godina teške tamnice; Danilo Ilić, Veljko Čubrilović, Neđo Kerović, Miško Jovanović i Jakov Milović na smrt na vešalima; na 16 godina Vaso Čubrilović, na 13 Cvetko Popović, na 10 Lazar Đukić i Ivo Kranjčević; na doživotnu tamnicu Mitar Kerović; na tri godine Branko Zagorac i Marko Perin; na sedam godina Cvijan Stjepanović. Ostali su bili oslobođeni. 3. februara 1915. obešeni su Danilo Ilić, Veljko Čubrilović i Miško Jovanović. Prvi je obešen Čubrilović. Pokazao se kao junak i svestan svoje žrtve. "Vešalima je prišao sigurnim hodom, skinuo je sam ovratnik i kravatu i dao se mirno vezati. Hteo je nešto reći, ali nije dospeo, jer je dobošar udario u bubanj, i u isti čas mu krvnik bacio uzicu oko vrata". Drugi je bio Jovanović, uzbuđen i uzdrhtao, ali pribran. I njemu je reč presekao dobošar udario u bubanj i u isti čas mu krvnik bacio uzicu oko vrata". Ilić je bio "rezigniran, gotovo bi se moglo reći apatičan". (Bosnische Post, br. 27.). Izveštač Hrvatske, međutim, javlja, da je Čubrilović pod vešalima kliknuo: "S bogom, živio narod, živio...", i da su u taj mah udarili bubnjevi, a on je već imao konopac oko vrata". I Jovanović je pod vešalima uzviknuo: "Živio narod!" (br. 978.)

Ostali, koji su odvedeni u razne tamnice, počeše naskoro umirati jedan za drugim. Brzo iza osude

umro je u Sarajevu 1914. Marko Perin; 26. januara 1916. umro je Nedeljko Čabrinović u Terezijenštatu; 22. marta 1916. Nedo Kerović u Melersdorfu; u oktobru je završio Trifko Grabež u Terezijenštatu; u ludnici u Pragu umro je krajem aprila 1917. Lazar Đukić; 29. aprila 1918. umro je u Terezijenštatu Gavrilo Princip.

Najzanimljivija je svakako veleizdajnička parnica u Banjoj Luci, koja je počela 3. novembra 1915., a završila 16. marta 1916. godine. U njoj je bilo 156 optuženika sve na osnovu § 111, t. j. radi veleizdaje i svi, osim trojice nepunoletnih, predloženi na smrt. Optuženi su bili Vasilj Grđić, Dr. Savo Ljubibratić, Kosta Gnjatić, Drago Urošević, Neđeljko Zarić, Matija Popović, Boško Čaprić, Petar Milošević, Jovo Pavlović, Jovan Lukić, Dušan Lukić, Đorđo Dakić, Kosta Božić, Ilija Lazić, Svetozar Zrnić, Atanasije Krstić, Mihajlo Savić, narednik, Mirko Maksimović, Dimšo Đokanović, Tošo Bejatović Milošev, Ante Trifković, Andrija Urošević, Jovan Erić, Jakov Erić, Matija Miladinović, Jovan Kaldesić, Jakov Mlađenović-Milojčić, Todor Bejatović Savin, Pavle Bejatović, Gajo Davidović, Radovan Nedeljković, Prodan Petković, Pajo Vasić, Stanoje Zarić, Đuro Radetić, Arsen Krstić, Ljubo Kovačević, Danilo Aćimović, Mirko Tomović, Stevo Tomković, Milan Jovanović, Đokan Đorđić, Maksim Đurković, Nikola Jovanović Stojan Savić, Risto Stefanović, Dragica Vidaković, Darinka Malić, Vladimir Malić, Timotije Savić, Mihajlo Savić, sveštenik, Neđo Mihajlović, David Savić Sava Savić, Radivoj Đuranović, Jovan Simić, moler, Jovan Perenčević, Vićentije Savić, Branko Čubri-

lović, Rajko Milanović, Đoko Nikolić, Milan Kljajić, Pajko Marković, Pavle Katanić, Mihajlo Hadži-Stević, Mihajlo Vasić, Miloje Topalović, Jovo Banđur, Milan Majstorović Risto Barnjaković, Đorđo Mihajlović, Dr. Risto Jeremić Dr. Vasilj Rundo, Đuro Ostojić, Dr. Vojislav Kecmanović Dr. Jovan Simić, Cvijetan Bobar, Mićo Mićić, Jevto Jeftić, Stevan Nikolić, Tošo Stančić, Sava Čupović, Milutin Jovanović, Josif Simić, Gavro Gavrić, Božo Radulović, Spasoje Bukvić, Zaharije Spahić.. Atanasije Kosorić, Dimitrije Jevđević. Vaso Kosorić, Simo Begović, Milan Obradović, Nedjeljko Vukadin, Kosta Vukadin, Aleksa Mitrović, Đorđo Dujanović, Čedomir Jelić. Pavle Ubavić, Damjan Plavšić, Jovan Obradović, Pavle Kujundžić, Vladimir Kujundžić, Simo Kovačević, Kosta Krajšumović, Simo Puškarević, Dragoljub Kesić, Samojilo Dabić, Dr. Simo Popović, Špiro Soldo, Vaso Medan, Božidar Zečević, Svetozar Zečević, Marko Popović, Jefto Dučić, Blagoje Milošević, Đorđo Obradović, Risto Kovačević, Čedo Milić i Petar Bilbija svi radi veza sa "Narodnom Obranom" kao njeni poverenici. Zatim Simo Mirković i dr. Vladimir Đorović radi delovanja u društvu "Prosveti"; najzad Dr. Vojislav Besarović, Stevan Žakula, Jovo Popović, Atanasije Šola, Ljubomir Mijatović, Vasilj Stojanović, Todor Vasiljević, Dragutin Dakić, Mića Baslać, Stevo Moljević, Bogdan Jovanić, Josif Plavšić, Mirko Vukojević, Vaso Droca, Jefto Petrović, Ilija Šakota, Miloš Đuran, Dušan Subotić, Lazar Spasoje Bavrljić, Svetozar Subotić, Petar Jovanović, Jovo Vasiljević, Dušan Bogunović, Veljko Jovičić, Bogdan Jarakula, Mirko Bajić, Veljko Vujasinović, Dr. Vaso Glu-

šac, Petar Božić, Božidar Tomić i Vukašin Babunović radi rada u Sokolstvu i Pobratimstvu. Od toga je bilo 19 sveštenika, 14 učitelja, 5 profesora, 2 lekara, 2 inžinjera, 1 advokat, 12 privatnih činovnika, 32 trgovca i trgovačka pomoćnika, 6 gostioničara, 13 zanatlija, 8 državnih činovnika, 12 đaka, 26 težaka i 2 dame. Još pre optužnice umro je u banjalučkom zatvoru u istrazi sudski vežbenik Kosta Jevtić; za vreme rasprave umrli su Jovo Pavlović, Jakov Erić, Risto Barnjaković i Dragoljub Kesić. Zbog bolesti je iz rasprave bio izlučen Mićo Mićić, a radi toga, što je radi veleizdaje bio kažnjen u Bihaću, Božidar Tomić. Raspravu je vodio Koloman Milec i pl. Draskoc kao presednik, a kao votanti su sudelovali Julije Ansion i Dr. Majer Hofman. Optužbu su zastupali za "Narodnu Obranu" Dr. Vilim Kening, a za društva Žiga Pinter, dok su optuženičke branili Danilo Dimović, dr. Vlado Andrić i Josip Soukal. Osuda donesena je 22. aprila 1916. licem uoči pravoslavnog Vaskresenija. Po toj osudi suđeni su bili na smrt na vešalima s primedbom da se vešaju po ovom redu: Milutin Jovanović, Petar Bilbija, Čedo Milić, Dimšo Đokanović, Mihajlo Savić, narednik, Milan Petković, Simo Begović, Dimitrije Jevđević, Radivoj Đuranović, Đorđo Dakić, Boško Čaprić, Mirko Tomović, Aleksa Jakšić, Matija Popović, Kosta Gnjatić, Vasilj Grđić. Na 20 godina (kod Vrhovnog Suda sniženo na 18) suđen je Arsen Krstić; na 18: Petar Milošević, Andrija Urošević, Savo Čupović, Dr. Vojislav Besarović. Uroševiću kod Vrh. Suda sniženo na 16, a Besaroviću na 15 godina. Na 16 godina suđeni: Kosta Božić, Svetozar Zrnić, Tošo Bejatović Danilo Aćimović,

Nikola Jovanović, Vaso Kosorić; na 15: Drago Urošević, Neđeljko Zarić, Ljubo Kovačević Timotije Savić, Pajko Marković, Tošo Stančić, Atanasije Kosorić; po 14: Jovan Simić, moler, Branko Čubrilović, Matija Miladinović, Maksim Đurković, Vladimir Malić, Đorđo Dujanović; po 12 godina: Jovo Perenčević Josif Simić, Atanasije Šola, Jefto Dučić, Jovan Erić Jakov Erić, Milan Jovanović, Jevto Jeftić, Božo Radulović, Neđeljko Vukadin, Simo Kovačević, Božidar Zečević, Dušan Subotić, Risto Stefanović (ovom Vrh. Sud smanjio na 10 godina); na 10. Jovo Banđur, Stevan Nikolić, Jovan Popović, Ljubomir Mijatović, Dragutin Dakić, Petar Božić, Vukašin Babunović, Simo Mirković, Atanasije Krstić, Đoko Nikolić, Milan Majstorović, Đorđo Mihajlović, Miloš Đuran, na 8: Stevo Tomković, Rajko Milanović, Milan Kljajić, Đokan Đorđić, Dušan Bogunović, Jovan Kaldesić, Dušan Lukić (ovom zadnjem Vrh. Sud snizio na 7); na 7: Vićentije Savić; na 6: Čedomir Jelić, Vaso Medan, Đorđo Obradović, Jovan Lukić (ovom sniženo na 5), Stevan Žakula (njemu Vrh. Sud povisio na 10, jer mu se uzima kao otežavajuće "Intenzivniji rad u Sokolskim društvima"); na 5: Jakov Mlađenović-Milojčić, Gajo Davidović, Milan Obradović, dr. Vojislav Kecmanović, Kosta Vukadin, dr. Jovo Simić (sniženo mu na 4), Darinka Malić (njoj povišeno na 6), Vladimir Ćorović (Vrh. Sud povisio mu na 8 godina radi "intenzivnijeg rada u društvu "Prosveti"), Veljko Vujasinović (povišeno na 7), Ilija Šakota (povišeno na 6), Samojilo Dabić, Špiro Soldo, Cvijetan Bobar (njemu sniženo na 4); na 3: dr. Risto Jeremić i dr. Vasilj Rundo (njemu povišeno na 5 go-

dina); na 2 godine: Lazar Spasoje Bavrljić i Petar Jojinović. Ostali su u "pomanjkanju dokaza" bili rešeni optužbe. O tom ogromnom pronesu i o svemu što je s njim u vezi iznećemo ovde nešto više podataka, jer će oni biti vrlo karakteristični za duh, koji je vladao u vladinim i sudbenim krugovima i jer su uopšte od značaja za prosuđivanje bosanske pravde.

Svodeći čitavu srpsku ideologiju na uticaj "Narodne Obrane" i svaki pokret kao direktno upućen odatle, i optužnica i Sud upadali su ujednu komičnu situaciju, da traže i iznalaze veze, gde ih je već hronološki nemoguće utvrditi. "Narodna Obrana" postala je, kao što se zna, povodom aneksije i organizirala se istom tokom 1909. godine; kulturno prosvetno društvo "Prosvjeta" osnovano je 1902. Ipak, optužnica tvrdi, da je po intencijama "Narodne Odbrane" "bilo uređeno i djelovanje srpskih društava u Bosni i Hercegovini, i ovdje je stvorena centrala po uzoru "Narodne Obrane", a to je "kulturno" društvo "Prosvjeta" u Sarajevu" (str. 31.). Shvatajući stvar tako optužnica naglašava, da se "ne može uzeti, da je nastojanje kako bi se oficijelno priznao "srpski" jezik, "srpska" religija i "srpska" zastava, išlo samo za očuvanjem srpske osobnosti ili narodnosti, koja nije ni sjedne strane poricana, već se mora smatrati, da je to bilo glavno sredstvo, kako bi se realizovale na veliko osnovane i u najmanje tančine proračunate velikosrpske propagande" (str. 31.). To mesto je preuzela i osuda na str. 71. Stvar je, međutim, namerno lažno prikazana. U Bosni se mi nikad nismo borili za naziv "srpski" (službeno se jezik zvao "bosanski"), nego za naziv "srp-

skohrvatski" protiv tog nemogućeg provincijskog jezičnog imena. Isto se tako nismo borili za naziv "srpska" religija, nego "srpskopravoslavna" protiv naziva "grčkoistočna", i to je pitanje sankcijom naše crkveno-prosvetne autonomije pretureno već 1905. godine, dakle i tu pre intencija "Narodne Obrane". Pitanje "srpske" zastave kod nas uopšte nije postojalo, jer se ona isticala i pre okupacije. Znači, dakle, da je sud samo iznalazio što više momenata, da pojača svoj progon i prikaže delovanje "Narodne Obrane" što svestranijim. Iz istih razloga, sud je i sve političke procese u Bosni i Hercegovini od 1908. unapred stavio na račun delovanja "Narodne Obrane" i na teret banjalučkih optuženika, i ako ni tu već sama hronologija mnogih događaja ne dopušta takve veze. Tako se, na primer, dovodi u vezu s "Narodnom Obranom" nepoznat delikt Hrvata Mije Radnića, urednika Radničke Obrane, organa hrvatskih hrišćanskih socijalista, koji je već bio osuđen 17. maja 1909. Njega je sud stavio na srpski teret samo radi imena njegova lista i s toga, da utisak delovanja "Narodne Obrane" izgleda što razgranatiji.. Isto tako prikazano su i sve moguće izjave, koje su činjene tokom rata, bez obzira da li se one po svom sadržaju mogu uopšte tumačiti kao delo svesne nacionalističke propagande. U Banjoj Luci bio je 16. septembra 1914. osuđen težak Petar Ristić, koji je rekao ove reči, "u duhu "Narodne Obrane"": "U Švaba nema više para, jednoga smo smakli pa ćemo i onoga smaknuti, kroz 20 dana će doći kralj Petar u Bosnu, da prosudi: imamo samo dva cara, i to Sultan i kralj Petar". Je li moguće videti delovanje "Narodne Obrane"

u tom obliku; je li to imalo verovatno? Ili kakve veze ima napred spomenuta osuda s "Narodnom Obranom" i sa banjalučkom optužnicom, koju je izrekao banjalučki sud protiv Petra Radakovića 16. avgusta 1915.? Teodor Mijatović suđen je 24. oktobra 1914., što se tužio na nerešeno agrarno pitanje, i to se, isto tako, tumači kao uticaj "Narodne Obrane". Na isti teret stavljena su i dva muslimana. Osman Husić i Pašo Osmanović-Bekrić, suđena 1909. i 1910., po § 333 i 137, bez navoda konkretnih fakata, ali čije delo po navodu paragrafa ne može imati apsolutno nikakve veze s "Narodnom Obranom" ni sa radom srpskih društava u Bosni i Hercegovini. "Narodnoj Obrani" pripisuje se čak i pisanje i ideologija socijaldemokratskog organa u Sarajevu, "Glasa Slobode", najljućeg protivnika nacionalističke građanske propagande!

Za delovanje "Prosvjete" optužnica uzima, da je "imalo političku pozadinu: da ogoji nacionalno svjesne muževe" (str. 150), a osuda navodi najednom mestu (str. 45), "da Sokol imade politički značaj, dok se osniva na nacionalnom temelju". Prema tom, u vezi s onim, što se reklo o narodnoj svesti, vidi se, da je sud svaki nacionalni rad smatrao političkim, ne u širokom pojmu politike kao javnog delovanja, nego u mnogo užem, gde se politika izjednačuje sa pojmom propagande. Po tom je shvatanju svaki nacionalistički rad ujedno i propagandistički i kao takav odmah i kažnjiv. S toga se i moglo napisati o težaku Anti Trifkoviću u optužnici do reči ovo: "Prema svjedodžbi isticao se kao Srbin, što potkrepljuje, da je zaista bio član "Narodne Obrane" (str. 90) ili kao poseban krimen Stano-

ja Zarića, kovača, navesti: "isticao se je svakom zgodom kao nacionalni Srbin" (str. 97). Vladimiru Ćoroviću i u optužnici i u osudi ističe se kao posebni karakteristikom, što se oženio u Beogradu "sestrom poznatog dra Jovana Skerlića", a završetak njegove osude naglašava, među ostalim, da "optuženik jasno pokazuje stanovište, da smatra srpski narod Bosne i Hercegovine kao dio srpskog naroda kraljevine Srbije" (str. 285), izvodeći odatle zaključak, "da mu je Petar Karađorđević kralj, srbijanska armija njegova".

Pristrasno, samovoljno i nesavesno sud je u mnogo slučajeva očite stvari izvrtao i tumačio na svoj način. Netačno tvrdeći u početku, kad je bio govor o Sokolima, da "kod školske omladine nema komande, da se stavi i gibanje ili da stane, da se s jednog mjesta krene na drugo, da promijeni pravac stupanja, da stupi u vrstu, da se raziđe, da promijeni vrstu i t. d., dok se kod Sokola sve te kretnje i prom jene vrše po komandi jednolično i vojnički, kako to iziskuju disciplina i red", on je htio bezuvetno dokazati, da je srpsko sokolstvo vojnički organizirano i to vojnički prema srbijanskom pravilniku. Kad se na raspravi ustvrdilo, da se sokolska komanda u Bosni i Hercegovini razlikuje od komande srbijanske vojske, i da su te razlike činjene prema iskustvu u Beogradu i Zagrebu, onda, da ne bi pao glavni argument optužbe, sud nalazi, da "Sokoli, uvježbani po ovoj ili onoj komandi, mogu ipak u jednom istupu izvoditi kretnje zajedno i složno sa srbijanskim Sokolima, koji rabe komandu Srbijanske vojske" (str. 125). Ali, onda su se tako isto mogli složiti i hrvatski i slovenski sokoli, jer je sporazum uveto-

van ne istom komandom, koja je svuda kratka i otsečna, nego istim jezikom. Kad su naša antialkoholičarska pobratimska društva sasvim opravdano naglašavala, da je njihov rad jedno sredstvo za prečišćavanje sredine i za jačanje društvenog morala, sud je iz tih reči stvorio zaključak, da je to rad "za odgajanje karaktera i morala, jačanje volje i discipline među društvenim članovima, što su nužni uvjeti za borioce, kako su Pobratimi trebali da budu u onaj veliki čas, kad se bude radilo za slobodu i ujedinjenje naroda" (str. 128). Nema li u tom zaključku više imputiranja nego solidne dedukcije i nije li to uopšte više postavka, nego zaključak?

Raspoloženje suda dovoljno karakterišu ovi stavovi. Na str. 23 osude stoji ovo zlurado mesto: "Piemontezi trljali su doduše onda ruke, upustili se u vratolomiju, dakako - kako se sad vidi - za račun tuđih prljavih špekulacija, a posljedica svega je današnji svjetski rat, gdje je ne samo "mnoga majka" nego gdje su "sve srpske majke" jaukale. Kad je kao svedok trgovac Niko Batinić iz Prače naveo, da je gledajući muke taoca iz straha pred zlostavljanjem izmišljao razne iskaze po izričnoj želji zapovednika vojničke straže, nadporučnika Šerifa Kozmića, sud je, ne dopuštajući u tom pravcu apsolutno nikakvih dokaza, pisao o tom svedoku ovako: "Svjedok Batinić prije svega podmeće nadporučniku Kozmiću niski motiv, po kom ga je nagnao na priznanje. On tvrdi, da je se Kozmić, od kako je služio u Prači (od 1908. god.) družio samo s Muslimanima, a na svakom je koraku pokazivao svoju mržnju na Srbe. Još više je na njih za-

mrzio iza balkanskog rata, a to su osjetili Srbi, jer su ih Muslimani bojkotirali" (str. 63). Jesu li to podaci takve vrste, koji se ne daju objektivno dokazati i nije li sud dužan, da ih provede? To je prvo pitanje. A drugo je, kako sud može i sme uzeti tako stanovište, vređajući direktno svedoka, ne proverivši njegovih navoda i ne davši mu mogućnosti da ih dokaže? je li to način za objektivno utvrđivanje istine? U listu "Prosvjeta" izišao je jedan članak, koji je imao ovaj završetak: "Kad budemo organizovali narodne snage zgodnom podjelom rada, moći ćemo odvojeno stupati, a zajednički ne "tući", kao što je rekao veliki njemački vojskovođa Moltke u svojoj sili, nego "braniti se", kako odgovara našem položaju". Na taj završetak sud izvodi ovu rekriminaciju: "Onaj, koji se brani, treba da i navali, u defanzivi je i ofanziva" (str. 136.). Prema tom "Prosvjeta" je taj članak donela u duhu "Narodne Obrane", propagišući organizaciju s naumom, da je narod vojska i datu vojsku treba spremati za napadaj na Austriju. Eto, kako se lako konstruiše krivica, kad je samo dobra volja tu, da se ona pod svaku senu i već unapred utvrdi! Taka je, eto, bila skrupuloznost jednog okružnog bosanskog suda 1916.

Prirodna je stvar, da se jedan sud sa tako malo načelnih skrupula nije ustručavao, da se u svojoj argumentaciji posluži i čistom neistinom. Da pojača optužbeno gradivo protiv društva "Prosvjete" osuda na str. 155 tvrdi, da je to društvo u svoje pokretne knjižice uvrstilo i neke od vlade za Bosnu zabranjene knjige, kao Istoriju Srba i Istoriju Bosne i Hercegovine St. Stanojevića, Jazavac pred sudom P. Kočića, Pod

Maglom A. Šantića i Kalendar Prosvjetu za 1911. i 1912. Međutim, to je prosta neistina. Šta više, ove zadnje tri knjige i štampane su u Bosni i Hercegovini i prošle tu zakon o štampi; nisu dakle ni mogle biti zabranjene. Prve dve bile su zabranjene 1908., ali 1910. bile ponovo dozvoljene. dve godine pre, nego je "Prosvjeta" osnovala svoje pokretne knjižice. Neistina je, isto tako, da je "Prosvjeta" svojim članovima besplatno slala list Trezvenost. Neistina je dalje, da je dr. Vojislav Besarović, starešina Sokolske Župe u Bosni, bio član glavnog odbora "Prosvjete" i tako stvorio ličnu intimnu vezu izmenu obe ustanove. Sudu je to trebalo, da tako reći ad oculos dokaže uzak rad u duhu "Narodne Obrane" u upravi tih društava pomoću istih lica svojih poverenika. Kad je protiv toga stavljen prigovor, u rešidbi Vrhovnog Suda, br. 1122, od 3. februara 1917., odgovorilo se, da u toj stvari ne "predleži" nikakav razlog ništetnosti, "Jer presudni sud u tom pogledu ne citira u rješitbenim razlozima sadržaj ikakve isprave, Već se ovdje jedino radi o zaključivanju suda, koje se izveđa iz dotičnog u rješitbenim razlozima iznešenog dokaznog materijala". Stvar je baš u tom, da sud izmišlja fakat, koga nema ni u jednom dokumentu, ni u čitavom dokaznom materijalu i kad mi upozorujemo na to, onda je dužnost Vrhovnog Suda, kao apelativne instancije, da taj navod proveri, pa da prvostepeni zaključak ili dokaže ili poništi. Vrhovni Sud nije smeo da se zadovolji frazom sudačkog zaključivanja tamo, gde se poriče istinitost premise za taj zaključak. On je to ipak učinio, nešto iz komodnosti, karakteristične za savesnost bosanskog

sudstva, a još više iz težnje, da ne krnji autoriteta i navoda prvostepene osude.

Veoma karakterističan slučaj kako je sud izvrtao i jednostrano i nesavesno i nedopušteno izvesne jasne reči i stavove, da izbije iz njih kapital za svoju postavu, pokazuje ovo mesto: na str. 40 u osudi se prima kao nesumnjivo dokazano, da sama "Narodna Odbrana" u svom javnom izveštaju iz 1911. godine Narodna Obrana, str. 90., tvrdi, da za nju, za "Narodnu Odbranu" kao društvo, "u Bosni i Hercegovini vode borbu": Prosvjeta, Zemljoradničke Zadruge, Čitaonice, Pobratimi (antialkoholska društva), pjevačka društva, Privreda". Na str. 132. taj se navod u osudi ponavlja s primedbom, da se iz tog mesta vidi, "da su Pobratimstvo i Sokolstvo u Bosni i Hercegovini zaista radili u smislu društva "Narodne Odbrane" na oslobođenju i ujedinjenju južnih pokrajina austrougarske monarhije". Tri puta taj se navod ponavlja na str. 137, 265 i 284, što je očevidan dokaz, koliko je sudu stalo da svoje tumačenje tog mesta forsira kao tačno i kao otežavajuće. Međutim, to se mesto apsolutno niti sme, niti može tako tumačiti. Protiv toga direktno govori 70-71. str. iste brošure. Tu se doslovno kaže: "Dok su se kod nas mnogi, među njima i neki ugledni učeni ljudi, čudili, kako se može nazvati Narodnom Odbranom rad na čuvanju narodnog zdravlja, osnivanju Sokola, držanju predavanja i t. d., dotle pojmom i imenom Narodne Odbrane shvataju i nazivaju drugi svi slični rad kod svoje kuće: Nemci, Česi, Poljaci, Slovenci i t. d. Reči Narodna Odbrana, rad Narodne Odbrane, borba u Narodnoj Odbrani postale su upra-

vo kao neki stručni izraz za celokupnu borbu, koju danas usred mira vodi privatna iniciativa narodna za narodno održanje, za ojačanje narodne privrede i prosvete, za držanje zdravlja, za očuvanje zemlje, za održanje materinjeg jezika i t. d.". Na str. 70-87. iste knjige govori se u tom smislu o Narodnoj Odbrani kod Čeha, Slovenaca, Nemaca, Poljaka, Hrvata. Na str. 90. čak se veli: "Narodna Odbrana Hrvata. Smatrajući Hrvate kao našu rođenu braću, iznijećemo i u ovom odeljku, gde govorimo o borbi Srba za granicama i borbu Hrvata u njihovoj Narodnoj Odbrani". U takvom kontekstu ističe se, da i društvo sv. Ćirila i Metoda radi za Narodnu Odbranu. Tako se, eto, imao shvatiti i navod o "Prosveti" i onda i danas i uvek. Tim se jasno pokazivalo, da se misli na rad kulturnih društava na jačanju narodne svesti, snage i otpornosti u opštoj borbi u utakmici. Može li se takvo mesto, i posle detaljnog tumačenja, sud shvatiti i stalno podvlačiti kao direktnu potvrdu, da je "Prosveta" radila upravo za beogradsko društvo "Narodna Odbrana"? I može li se za sud, koji tako nešto prima kao utvrđeno, reći da je dorečan da donosi osude (ako je stvar doista tako razumeo) ili da je nepristrasan?

Za kulturnu visinu suda i njegovu objektivnost neobično je karakteristično, da je za nj u osudi jedan Masarik, "famozni naučnik" (str. 22), Stojan Novaković da je čovek, koji iz agitatorske manije daje u Prosvjeti članke, koji "nemaju apsolutno nikakve kulturne vrijednosti" (str. 141), a da je Đorđe Nastić kapacitet, čije navode on prenosi u celini. Kad je govor o ličnoj krivnji Vasilja Grđića, na koga se sud bio posebno

okomio, onda se uzima kao istinito svedočanstvo nekog Jove Stojanovića, koji je tvrdio, da je mnogo što šta "čuo pričati u gostionici" o Vasilju Grđiću i njegovim vezama s "Narodnom Odbranom", a kad su ga upitali kako izgleda, on ga je opisao sasvim drukčije, nego što je u stvari (da ima cviker, crnu kosu i bradu i dr.). Sud to njegovo nesigurno pričanje čak i izvinjava tumačeći ga neprilikom i strahom od Vasilja Grđića. Ali kad Vasilj Grđić, akademski građanin i narodni poslanik, primeti, da je taj čovek sumnjive prošlosti, da je bio zatvaran i gonjen i da je čuo za nj, da je sudelovao pri jednoj krađi, onda od jednom sud protestuje, što sve ljudi čine samo "po čuvenju". Protiv popa Matije Popovića svedočio je neki Salih Osmanović, da je čuo od Jove Momčilovića, a Jovo Momčilović od Paje Jovanovića, kako je pop Matija u crkvi u Drinjači govorio, da se ljudi trebaju zakleti "da se odstranimo od Švabe, naš je brat blizu i sad će on udariti na Švabu", pa da u akciji budu složni. I ako su to porekli i Pajo Jovanović i Jovo Momčilović, Sud je i opet verovao samo Salihu Osmanoviću, ne mogući uzeti, daje sve to Salih "posve izmislio, te da mora, da je Matija Popović ovako ili slično narodu govorio" (str. 187). Za popa Dragu Uroševića iz Srebrenice navodi se u delovodnom protokolu Koste Todorovića, koji je služio kao glavni materijal optužbe, da je 17. juna 1911. "u podne došao" na sastanak u Bajinu Baštu. Urošević je tvrdio, da je taj dan ručao i noćio kod Srećka Vasića i ponudio je svedoke da to dokaže. Sud je to prosto odbio. Jer dokaže li se, da upisi nisu tačni, što se po Uroševićevoj sigurnosti činilo nesumnjivim, onda

nastaje opravdana sumnja u verodostojnost tog čitavog protokola i njegovih navoda, a prema tome dolazi u pitanje i čitava snaga optužbe. I s toga se nije dalo ni pomisliti da se Uroševiću dopusti dokaz istine. "Sve kad bi svjedoci i potvrdili", veli se tamo, "da je optuženik toga dana ručao i noćio kod Srećka Vasića, nije isključeno, da je iza ručka do noći bio u Bajinoj Bašti, tim prije, jer je u istrazi tvrdio, da su od drugog kraja parohije, gdje je tada bio, do Drine 3 sata hoda, a Bajina Bašta je odmah preko Drine". Ali kako onda s Todorovićevim navodom, da je Urošević došao baš u podne? Vrlo lako. Uzevši, da se "ljeti može ručati i u 10 sati prije podne", sud malo dalje smatra tu svoju pretpostavku kao gotovu činjenicu i zaključuje ovako: "Kosti Todoroviću nije bilo stalo do toga, da ustanovi sat, kad je Drago Urošević došao u Bajinu Baštu, već da je s njim tog dana konferisao. S toga je svejedno, da li je optuženik došao u Bajinu Baštu u 12 sati ili 1 sat popodne ili i nešto prije ili poslije" (str. 216.). Ali šta je, kad optuženi tvrdi, da uopšte nije išao i kad on ne uzima ni 10, ni 11 sati za ručak, nego normalno građansko doba? Sme li sud u takvoj prilici, sa ovakvim pretpostavkama, direktno zaprečiti, da se utvrdi istinitost navoda? Naročito u slučaju kao što je ovaj, gde se istina u stvari tek ima naći? Kako po ovom izgleda njegova istinoljubivost, kako pravna svest? Za Josifa Simića, kovača, navodi se u istom protokolu, da je 24. septembra 1912. s. k. "ispraćen u Beograd". Ovaj to poriče i poziva se, među drugim, i na svog majstora, da je 1912. bio u Maglaju. Njegov majstor Rudolf Lebl tvrdi, da je Simić bio kod njega, te da je

"koncem 1912. ili početkom 1913." otišao. Kad se daje takav navod, onda je najprirodnije pretpostaviti, da se odlazak može staviti samo u zadnje nedelje 1912. (kraj novembra i decembar), koje opravdavaju to kolebanje: da li kraj 1912. ili početak 1913. Inače, čovek bi bio siguran, da se to dogodilo baš 1912. Sud, međutim, uzima, da bi "koncem godine 1912." "moglo biti i početkom oktobra 1912.", pa uzevši onda to "moglo bi biti" za dokazano zaključuje, "da je optuženi baš u kritično vrijeme mogao biti u Srbiji" (str. 240). I eto, na osnovu tih dvaju pogodbenih premisa sud onda stvara pozitivan zaključak o Simićevoj krivici! Za Lazara Spasoja Bavrljića utvrđuje osuda, da je "na osnovu iskaza svjedoka Pantelije Stajčića... javno i pred više ljudi" izgovorio: "Mi svi pobratimi moramo biti trezveni i složni, i ovo će sve biti srpsko, pa kad li, tad li, ovdje mora kralj Petar zavladati" (str. 301.). I ako je Pantelija Stajčić na raspravi tvrdio, da Bavrljić nije tako govorio, i ako se od toga "više ljudi" nije našao niko, da to potvrdi, sud je ipak primio stvar kao dokazanu i osudio čoveka.

Na smrt osuđeni spašeni su radi opšte situacije, koja je nastala ruskom revolucijom i intervencijom španjolskog kralja. Za ovo postoji potvrda u telegramu, koji je car Karlo uputio kralju Alfonzu: "Udovoljavajući Vašoj želji i iskreno radosti, da mogu vršiti pravo pomilovanja, ukinuo sam šestnajestorici Bošnjaka smrtnu kaznu" (Hrvatska Riječ, br. 109, 1917).

Kao nastanak banjalučkog procesa, na osnovu istog materijala, preveden je sudski postupak protiv Damjana Đurice i drugova u Sarajevu na raspravi za-

početoj 23. oktobra 1916. 6. decembra bili su osuđeni na smrt Proko Jerković, Mihajlo i Ilija Petrović; na 16 godina Damjan Đurica i Milan Božić, oba sveštenika; na 10 godina Milan Ivezić, Ignjatije Vidović, Ranko Rankić i Mićo Mićić; na 8 godina Vasilije Ivanić i Vojo Panić, svi po § 111. Na osnovu § 114 suđeni su na 5 godina Ilija Kulić i Salih Ćišić; na 3 Milovan Đokić; na 2 Stojan Jurišić, Vid Crnadak, Vladimir i Petar Guteša. Po § 142 osušen je na godinu dana Aleksa Jovanović. Oslobođeni su: Jakov Popadić, Simo Nikolić, Milan Hadži Vuković, Miloš Tomašević, Jakov Petrović, Nikola Popović, Đoko Dejić, Kosta Jovičić, Vaso Ristić, Dušan Marjanović., Dragomir Ostojić, Gavro Novčić i Đuro Gaćipović. U zatvoru je od te grupe umro pre rasprave Ibrahim Alajbegović.

27. februara 1917. počela je veleizdajnička parnica protiv Nikole Kašikovića, urednika Bosanske Vile. Tužen je radi obaveštavanja o kretanju vojske, koja je preko profesora Milorada Pavlovića u Beogradu dostavljao nadležnim krugovima. Osuđen je na 10 godina teške tamnice. Kasnije su radi iste stvari suđeni njegova gospođa Stoja i sin Predrag, na raspravi 12. januara 1918., na smrt i posle pomilovani na 10 godina robije. Osuda je glasila da majka gleda sina kako ga vešaju.

Treći, veći proces, kao završetak banjalučkog, dopunjen uz to materijalom užičkog majora Čede Popovića, dokončao se 19. septembra 1917. godine. Na smrt je osuđen, ali posle pomilovan na robiju, kao i svi raniji, Radomir Novaković. Na osnovu § 111 suđen je na 10 godina Radomir Blažić; na 8 godina

Aleksa Đurović i Milovan Stojaković; na 6 godina Cvijan Cvjetković i Josip Anđić. Po § 114 kažnjeni su na 5 godina Lazar Marković, na četiri i po Milovan Zarić, na 4 Pero Marković. Po § 142 dobio je Mihajlo Ilić 2 godine i Nikola Vranić jednu i po. Oslobođeni su bili: Vaso Ljubojević, Dušan Popović, Marko Mirković, Simo Milićević, Dionisije Slomović, Jovo Miličić, Manojlo Ilić, Čedomir Bajčetić, Milan Žugić, Stanoje Nikolić, Stojan Bejatović, Pero Aškraba, Đuro Đoren, Nikola Šiljkot; i iz prvog banjalučkog procesa zaostali Dr. Savo Ljubibratić, Đuro Ostojić i Mirko Bajić.

Postupanje vlasti administrativnih i sudskih ne samo prema optuženicima, nego i prema njihovim porodicama, bilo je veoma grubo. Kad su optuženike iz banjalučkog procesa 3. juna 1915. njihove sestre i žene došle da pozdrave na železničkoj stanici, sve su bile opkoljene od policije i odvedene u zatvor, gde su ih, u najgorim skitničkim sobama, držali tri nedelje. Nije se imalo nikakva obzira, što su to bile časne žene, bez ikakve stvarne krivice, i što su mnoge od njih imale nezbrinutu kuću i malu decu. Milostivo im se samo dozvolilo, da im se sitna deca mogu preko dana doneti u zatvor, da tu budu podojena! Za vreme rasprave predsednik je vrlo brutalno izgonio optuženičke dame iz sudnice i onda im gotovo svima uopšte zabranio da prisustvuju raspravi i to bez ikakva posebna razloga. Jednoga dana, kad je državni odvetnik dr. Kenig dobio od nekog nekakvu kartu, u kojoj mu se pretilo, presednik je van sebe dao isterati svu srpsku publiku iz sale za raspravljanje i onda u ludim rečima stao pretiti optuženim radi toga. Kad je brani-

telj njihov, Dimović, ustao, da odbije te napadaje i da izjavi, da optuženi nemaju nikakve veze sa tom kartom, presednik mu je oduzeo reč s motivacijom, da to ne spada na stvar! " Za čitavo vreme rasprave jedan je poseban činovnik, sudski savetnik Naumović, obaveštavao dnevno telefonski vladu o toku procesa. Na što je sve pri tom uticala vlada neka pokaže ovaj slučaj. Čedo Milić bio je teško bolestan i lekari izjaviše, da je nesposoban za raspravljanje. Sjutra dan iza te lekarske izjave pozvao je šef administrativnog odseka, baron Kolas, zdravstvenog okružnog nadzornika u Banjoj Luci dra Hercmana telefonski na odgovornost i strogo ga ukorio radi te svedodžbe. Naravno, da je Milić nekolika dana iza toga morao doći na raspravu, kamo su ga odneli u nosiljci. Zanimljivo je za uticanje vlade na rešidbe suda i ovaj slučaj. Pred svima optuženicima i svom publikom pročitao je presednik suda Simi Mirkoviću i Vladimiru Ćoroviću, da su suđeni na osnovu § 114, prvi sa pet, a drugi sa dve godine. Posle, u toj istoj osudi, obojici je čitano po drugi put, da su suđeni na osnovu § 111, prvi na deset, a drugi na pet godina. Stvar je bila dosta jasna i optuženima saopštena od nadzornika zatvora Rudolfa Kindiga. Prva je osuda bila sudska, a druga je naknadno donesena, kad je s vlade stigao zahtev, da zastupnici "Prosvjete" moraju biti kažnjeni kao čisti veleizdajnici. Sa vlade se gonilo i to, da se rasprava nikako ne prekida, nego "da se, "prošiba" i bez ikakva obzira na religiozna osećanja tolikih sveštenika i svih drugih, vodi i za vreme praznika. Tako se raspravljalo na Bogojavljenje, Jovanjdan, na Sv. Savu i na sve druge pravoslavne

svese bez razlike.

Kad su ih 18. septembra 1916. prevodili iz Banja Luke u Sarajevo žandarmerija je, sa svom mogućom brutalnošću, vršila premetačinu kod istražnika, i onda ih povezane provela kroz varoš do stanice psujući najružnijim rečima žensku publiku, većinom žene, majke i sestre, koje su ih pozdravljale, i najzad ih, sve tako u lancima, držali na čitavu putu.

Najgore, ipak beše u Zenici. Tamo su osuđenike potpuno izmešali sa najobičnijim zlikovcima ubijajući u njima svaku svest dostojanstva i lične vrednosti i nastojeći svima načinima, da ih "naprave mekšim od pamuka", kako je glasila opšta parola. Da se potpuno ponize i postanu dobri građani društva" dodeljivani su svima redom zanati, s kojima oni nisu imali nikakve veze i koji im ni kasnije nisu imali nizašto služiti, i sistematski su odbijani od poslova, koji bi im mogli biti od lične koristi ili zadovoljstva. Dok su u bolnici obične ubice vršile dužnosti bolničara i jedan nesvršen gimnazista obavljao poslove apotekara i lekarskog asistenta, dotle su kažnjeni lekari dr. Risto Jeremić i dr. Vojislav Kecmanović i svršeni apotekar Dragutin Dakić morali plesti korpe i čistiti prljavu rakitu. Direktor trgovačke akademije Stevan Žakula i Vasilj Grđić behu dodeljeni kao krojači; Simo Mirković, nadinžinjer i presednik "Prosvjete", kao knjigovezac; proto Kosta Božić, Vladimir Ćorović kao rezbari; Atanasije Šola, dr. Vojislav Besarović, pop Matija Popović kao korpari i tako i svi drugi. Umoreni, radeći dnevno po punih deset sati, bili su istodobno paćeni nečistoćom, glađu i surovošću nadglednika. U zapr-

ašenim, prljavim sobama, sa pokrivačima, u kojima se skupilo nekoliko naslaga prašine i sa slamnjačama, u kojima je bilo, izgleda, više prašine nego slame, oni za prva tri meseca nisu nikako dobili ni sapuna za umivanje sa izgovorom, da je sapun skup. Kad su ljudi tražili, da mogu upotrebljavati svoj sapun, bili su odbijeni sa motivacijom, da to nije dozvoljeno. U sobama gde je bilo 50-55 kažnjenika, svi su se morali umiti za nepun četvrt sata, a onda se već može misliti, koliko je to moglo biti solidno. Hrana je bila i nedostatna i neukusna. Čitava tri prva meseca, - u zatvoru prvi put uvedeno kad su ti osuđenici došli i samo za njih - dobivalo se samo Dvanaest i po deka dnevno rđavog, sa krompirom mešanog hleba, a posle toga, druga tri meseca, 24 deke hleba od samih mekinja. Hrana bez masti, nehranjiva, sastojala se više od tekućine, nego od tvrdih tvari, u koje su se računali i kuvana salata i kuvani krastavci i kravlja repa i tikve vodenjače! Za više od dva meseca, iz dana u dan, donosila se za večeru čorba od kiselog kupusa, koja je prosto grizla gladnu utrobu. Posledica toga beše opšte opadanje, slabost i naglo oticanje noga i donjih delova tela, što su lekari nazivali oedema debilitatis, Dalja posledica beše pojačavanje bolesti kod svih slabijih organizama, naročito kod bolesnika od tuberkuloze, od koje je u Zenici umro Boško Čaprić, a kojoj su brzo iza puštanja podlegli Jevto Dučić, Dragutin Dakić, Kosta Božić i Đorđo Dujanović. Vreme se provodilo u prvim bukvalnim kafezima od gvožđa, u odelenjima, koja su bila po dva metra duga i visoka i po 1,80 metra široka, zgrčeni na klupama bez naslona,

ne smejući se od studeni prisloniti na gvozdene stene. U prostorijama, gde su spavali politički osuđenici, slučajno su za svo vreme teške zime 1917. godine bile pokvarene cevi za centralno grijanje (soba br. 76) i, naravne, nije nikako bilo načina ni da se one poprave, ni da se "političari" premeste, i ako su dve velike sobe bile prazne. A u podrumu "staklene kuće", gde su radili preko dana prebirajući mokru i zamrzlu rakitu, nije se uopšte ni moglo ložiti. Nikog se pri tom nije ticalo, što je više od polovine ljudi dobilo tako teške nazebe i jake katare Uza sve to ljude su posebno kinjili izvesni naročito bi rani stražari, puni mržnje i lične i izazvane, ne birajući načine pakosti i uvrede. Kad je sirotom Đorđi Dujanoviću navalila krv na usta i on zaplašen molio da mu zovnu lekara, govoreći: "Požurite, umrijeh", odgovorio mu je jedan nadstražar pijano i cinički: "Pa umri, pas manje!"Tražiti zaštitu radi toga bila bi uzaludna stvar. Kako je uprava kaznionice poznavala svoje ljude i naročito udešavala da baš ti budu u okolici političkih osuđenika, najbolji je dokaz, da je ona imala i naročitih namera, koje je želela time postići.

Dokle se bilo spustilo pravosuđe u Bosni i koliko je služilo prohtevima političkih vlasti pokazuje najbolje slučaj narodnog poslanika Šćepana Grđića. 3. i 4. oktobra 1916. vodila se kod okružnog suda u Sarajevu protiv njega rasprava radi ovog delikta: "1. U sjednici sabora od 4. svibnja 1914., kad je presjednik dr. Basagić saopćio, da je Njegovo Veličanstvo dobro sa zdravljem, Grđić se nije dignuo, nego je ostao sjedeći 2. Što je na žalobnu sjednicu od 28. lipnja došao u

svietlom odielu, pa je, kad su ostali klicali. "Slava" i "Živio" razgovarao se i smijao sa Vasiljem Grđićem i drom Nježićem". Kao što se vidi oba su "delikta" činjena u javnoj saborskoj sednici, gde poslanike štiti imunitet. Ipak, i pored jasne zakonske odredbe, Grđić je radi toga bio osuđen najpre na četrnaest meseci teške tamnice, a posle, odlukom Vrhovnog Suda, na sedam. Prirodno, da mu nisu dali custodiam honestam, ni nikakvu posebnu pažnju, koju bi kao političar inače zasluživao i morao imati.

U sednici peštanskog sabora od 23. jula 1917. izneo je hrvatski delegat Gvido Hreljanović teške optužbe protiv bosanskog sudstva: "Tamo vlada", govorio je on potpuno tačno, "sastavlja senate, koji se suditi i šalje kao putnike te senate raznim sudovima u zemlji premda to po zakonu ne bi smelo biti. U Bosni i Hercegovini vrši direktan upliv šef pravosuđa na suce istražitelje, poziva ih k sebi, daje im naloge i upute. Kod najvažnijeg suda u Sarajevu povjerava se vođenje i suđenje sudcima, od kojih je jedan radi nedopuštenih novčanih poslova mnogo puta bio preteriran a drugi radi teškog prestupa stajao skoro pred otpustom iz službe. Takovi suci suditi će kako im se naloži i za to se mogao predsjednik okružnog suda u Sarajevu podičiti, da on može sa svojim sucima osuditi svakog, koga mu samo tuži državni odvjetnik. U Bosni se događa, da isti suci koji su sudili pred najvišim sudom, od vlade budu određeni, da sude u istoj stvari pred prvostepenim sudom. U Bosni se povjerava vođenje istrage sucu, koji je u istoj stvari radio kao državni odvjetnik. U Bosni imade veliki broj političkih

osuđenika, medu kojima imade i potpuno nevino osuđenih na najteže kazne. U Bosni postoji za štamparske i političke delikte zakon o custodii honesti, ali ga sudovi nisu upotrebljavali". (Hrvatska Riječ, br. 192, 1917.). Sama poluzvanična Bosnische Post donela je u svom 170. broju od 1917. dosta providnu osudu očevidno i odviše upadljivo srozanog pravosuđa. "Ne treba se sporiti", veli se tamo, "da je kod pravosuđa zadnjih godina ostalo još mnogo toga da se poželi i da shvatanje, kojim se pri tom vodi uprava pravde, nikako ne spada među najmodernije".

X
Sistematsko iscrpljivanje.

Bosna i Hercegovina iscrpljivala se za vreme rata svim sredstvima. Kao asentacije i rekvizicije su, isto tako, vršene sa nimalo obzira i sve, što se moglo izvesti i upotrebiti, odnošeno je bez ikakve brige čim će se to nadoknaditi i kako oštetiti stanovništvo, naročito u pogledu prehrane i odela.

Stoka se u čitavoj zemlji rekvirirala ne samo za prehranu stanovništva Bosne i Hercegovine i vojske, koja se tu nalazila, nego i za račun mađarskih i hrvatskih vojnih liferanata, pa čak i za Nemačku. Rekvizicije se nisu provodile na pazaru, gde su sene 1917. bile između 34 krune, nego obično preko žandara seljaku kod kuće, gde mu se onda plaćalo samo po dve krune. A ista ta stoka, kroz dan-dva, prodavala se eraru za 810 kruna, za onoliko, koliko su monopolisani liferanti imali za zaštitu. U ključkom kotaru, iz kog

se svakog meseca izvozilo oko 250 goveda, nije 1917. nikad seljaku plaćena viša sena od 1,40 kruna žive vage po kilu. U ispostavi Bos. Kostajnice u desetak sela izvršena je od jula 1917. do kraja februara 1918. deset puta rekvizicija stoke, pa su ljudima oduzimani i zadnji volovi bez obzira na to, kako će se bez njih vršiti dogodišnji proletnji poslovi. Petru Doliniću (kotar Dubica) odvezan je vo u sred polja, iz pluga, i rekviriran. Cene su često obarane do najniže mere, često i ispod nje i davale su se samo da prikriju otimačinu. U Gacku plaćeno je Lazaru Egezu za jednu kobilu 30 kruna, Živku Babiću za konja 20, Savi Okiljeviću za konja 10, Jegdi Subotić za konja 20, Lazaru Rončeviću 15 i t. d. A sigurno je, da država nije rekvirirala ždrebad i stare rage, niti su joj ti trebali.

Kako je izgledalo posle tih rekvizicija još u proleće 1917. godine vidi se jasno iz ovih podataka. U jednom od stokom najbogatijih kotareva u Hercegovini, u Ljubuškom, izvesne su općine imale ovakvu bilansu: Grude sa 2745 stanovnika imale su svega 50 goveda, 29 konja, 130 svinja, 251 kozu i 1405 ovaca; Klobuk sa 4686 stanovnika samo 25 goveda, 40 konja, 195 svinja i 2932 koze i ovce; Drinovci sa 2660 stanovnika 69 goveda i 35 konja; u župi Ružići sa 2700 stanovnika 35 goveda i 25 konja. U Gorici je bio čitav kraj sa 35 kuća, u kom su se nalazila samo dva vola i jedan konj. U Lisama od 116 kuća bilo ih je 90 bez vola ili konja; u Mokrom od 280 takvih 150 kuća; u Crnaču od 151 takvih 67; u Uzarićima od 95 takvih 55; u Knežpolju od 67 takvih 34. U najbogatijoj općini tog kotara, na Širokom Brijegu, gde ima 2728 kuća,

bilo je 1910. 7844 goveda, 1337 konja, 1783 svinje, 49302 ovce, 25120 koza; a 1917. beše 5858 goveda, 686 konja, 200 svinja, 12687 koza i oko 20.000 ovaca. Broj stoke je pao u čitavoj zemlji, što se najbolje vidi, kad se sravni statistika iz 1910. sa proletnjim popisom iz 1917. Broj goveda spao je u to vreme za 49039 komada, broj konja za 68.569, ovaca za 695059, svinja za 257.375, a broj koza sišao je sa 1,393.068 na 633.310. Prema službenoj statistici dala je Bosna i Hercegovina za vojsku 150.731 govedo, 120.000 sitne stoke, 5860 teladi i 26.190 svinja.

Žito je rekvirirano od seljaka za 5070 helera, a on ga je u proleće morao kupovati pod užasnim uvetima po 58 kruna. Čak u državnim uredima prodavan je 1917. kukuruz po 94 helera, a mešano brašno po 1,90 krunu. Do 1917. procenjivali su količinu ploda na njivama žandari i prema toj proseni, za koju bi se u najbližem slučaju moglo reći da je subjektivna, imali su seljaci platiti trećinu agi, a ostali sumu predati državi, ostavivši za sebe tromesečni obrok od 10 kg. po osobi. 1917. naredila je vlada, da prosenu vrše ljudi izabrani od naroda, - to je imao biti napredak i poboljšica - a njima bi se od strane vlasti dodao niži koji organ kao pisar bez prava glasa. Lokalne vlasti, veoma zainteresovane u pitanjima trgovine sa žitom i iznuđivanja, izigrale su tu naredbu, kao i sve ostale, pa su kod obezglavljenog, većinom ženskog sveta ili kod uplašenog muškog, koji nije imao volje da se mrazi sa žandarima, uspevali da proture kao izabranike svoje ljude, ili da, ako se dogodilo drukčije, pri nepismenim izabranicima dadu viši uticaj pisarima. Popisnici ti ni

su imali posebne plaće, nego su od svakog upisanog vagona žita imali po 80 kruna nagrade. Sasvim je onda prirodno, da je u njihovom interesu bilo upisivati što više žita, bez obzira kako će pri tom proći seljak i savesnost. Posebne kontrole nije bilo. A seljak je bio dužan predati žito ne prema tom, koliko ga je bilo, nego koliko ga je bilo upisano. Jedini mu je spas bio, da podmiti "komisiju", a ako to nije mogao posledice su za nj bile često vrlo kobne. A bilo je i gorih stvari. Često se puta događalo, da su pisari, na svoju ruku, mimo procenitelja, upisivali sume, kakve su oni hteli, redovno na štetu seljaka. Tako su, na primer, Vasi Koči u Bačvanima (kot. Bos. Novi) procenitelji odredili žito sa 5 met. centi, a pisar Vasilije Tubić upisao sedam i po. Ostoji Marjanoviću prosenili na dvanaest i po, a taj mu upisao 20; Stojanu Bukvi 3, a upisali mu 7. Ostoja Marjanović trebao je, prema tom spisku, dati državi više, nego je uopšte imao žita. Kad to nije mogao učiniti poslata je patrola, da mu bezobzirno prekopa kuću. Oduzeto mu je sve, što se našlo, čak i tromesečni porodični obrok, i opet se, naravno, nije mogla dostići upisana suma. Radi toga, jer je Ostoja bio u vojsci, kažnjena je njegova žena sa 5000 kruna globe i sa dva meseca zatvora. U kući, iz koje je pet muških služilo u vojsci, i gde su bile četiri žene sa osmero dece, nije ostalo ni kilo žita da se prehrane! Isto se dogodilo sa još 27 porodica u tom selu, a slične su se stvari javljale i iz drugih krajeva. Kako iz Mrakodola (kotar Novi), gde je besavesni Vaso Zec upropastio prevelikim upisom pet kuća Đenadića. Ostoji Šekoviću iz Pobrđana (kot. Novi) upisano je mesto 3 čita-

vih 7 metričkih senti, Mariji Rakić u Mrakodolu mesto 1727, Jovanu Rakiću u istom selu mesto 2538. Mara Jakovljevića iz Mrakodola globljena je sa 4000 kruna jer nije mogla predati one sume žita, koja joj je previsoko bila upisana. U selu Velagićima (kot. Ključ) upisao je Mumin Kujundžić preko izrične reči procenitelјeve ujednom slučaju mesto 25 senti. A može se misliti, šta je sve to značilo ujedno doba, kad se radi 20 kila žita išlo u beli svet i kad je život porodica zavisio od na grame odmerenih obroka! Stvar nije bila samo u globi i u oduzimanju zaliha, nego i u još težim kaznama. Žandari su često puta, po svom običaju, pri takvim premetačinama bili vrlo brutalni (narednik Kosanović iz Knežise, kot. Dubica, mučio je ženu Sime Kondića u Slabini; kot. Novi, tukao je i naterao, da golim telom sedne u vruć šljivov kom!), a što je bilo još gore odredili su, da se svima tim "nepokornim" i svima, koji su od nevolje krili žito, ne sme izdati iz centrale ni zrno za prehranu. Spomenuti Ćenadići morali su od decembra 1917. do nove žetve, pošto im je oduzeto sve, jesti mlevene otučke od kukuruza. Petar Šarić (kot. Ključ) sakrio je 1916. svoje žito, koje se posla toga našlo. Ne samo njemu, nego i čitavoj njegovoj porodici bilo je od tog dana zabranjeno, da učestvuju u prehrani iz opšte centrale tako, da je čitava kuća morala da skapava od gladi, zar nije bilo drugog načina, da se taj čovek kazni i zar se kazna morala protezati i na nedužnu decu? Slično se dogodilo, da istaknemo još jedan primer, Mati Modriću iz sela Blaževića (kot. Ključ). On je prevozio žito sa železničke stanice do centrale. Jednoga dana falilo mu je na ko-

lima 50 kila kukuruza, ne zna se kako. On je bio prisiljen, da ih plati, - protiv čega se ne bi imalo ništa prigovoriti - ali su istodobno i on i sva njegova porodica bili isključeni od prehrane iz centrale.

Prema posebnoj vladinoj naredbi bilo je seno u kotarevima Prijedor, Novi, Dubica i Gradiška rekvirirano "bez obzira na potrebe privatnika" tako, da su mnogi seljaci ostali bez krme za stoku i bili prinuđeni, da je pošto poto čim pre prodaju. Seno je trebalo za vojne liferante, koji su tako došli do dvostrukog dobitka: mogli su jeftino izhraniti svoju stoku i doći, isto tako, vrlo jeftino, po senama, koje su oni hteli, do novog blaga. Pri rekvizicii seno se plaćalo po 13 hel. kilo, dok je tržna sena bila 1,201,50 krune. A što je još gore: seno se nije isplaćivalo po meri na vazi, niti se uopšte tako merilo, nego su ga, da uproste posao, "stručnjaci" odmeravali od oka, naravno uvek na štetu seljaka. Kako se pri rekvizicijama i inače malo pazilo, neka pokaže ovaj primer. Selo Korićani (kot. Travnik) leži oko 1200 metara nad morem i ima pašu, u najboljem slučaju, od maja do oktobra. 1917. godine to je selo imalo zbog velike suše samo 2072 metr. sente sena i 2821 komad velike i male marve. Za prehranu preko čitave zime ne dolazi dakle na glavu ni pun metar sena. A ipak rekvirirala se i odatle čitava trećina sena, 710 metr. senti!

Trgovinu sa šljivom zakupila je Privilegovana Zemaljska Banka, koja sama određuje cene kako hoće. Njen dobitak 1917. iznosio je 14,000.000 kruna. Kad se sravne sene, koje seljak dobiva za svoje glavne proizvode sa senama, koje mora da plati za in-

dustrijske artikle, za prehranu i ostalo, onda se jasno vidi, da on neminovno ide svojoj propasti. Njemu se šljiva plaćala izmenu 2440 hel., duhan izmenu 23,50 krune, a on je morao da plati klupko konca po 4050 kruna i metar najobičnijeg sukna po 90120 kruna!

Težak je i inače imao najviše da podnese. Za činovništvo se brinula vlada i ono samo za se iskorišćavajući svoje položaje za mito i kriomčarenje; građanstvo se, dobrim delom kao veštije i okretnije bavilo lihvom, kriomčarenjem i trgovanjem, a samo je težak bio upućen sam na se i osuđen da svojom mukom zajazi i jedne i druge. On je podnosio sve neprijatnosti. Evo, na primer, samo jedne. Sve centrale za prehranu bile su po varošima. Težaci su po svoj obrok brašna morali dolaziti sami i iz najdaljih sela i čekati onda u gradu po čitave sate, čak i po čitave dane da dođu na red i da im se da ili ne da njihov deo. Fra Ćiril Ivanković javlja, da su njegovi župljani iz Ružića često puta u Ljubuškom po osam dana čekali, da dobiju svoju kvotu. A i do te se nije uvek moglo doći, jer se najpre imalo podmiriti činovništvo i grad. Fra Milas, župnik iz Drinovaca, tvrdi, da u njegovoj župi jedna porodica sa 11 glava za 14 dana nije mogla dobiti ništa, a jedna druga sa 9 glava, da nije dobila ništa za 18 dana! Sličnih slučajeva bilo je više. A živeti se moralo. U ljutoj nevolji dizali su se tad ljudi iz najdaljih naših krajeva, iz Trebinja, Bileće, Ljubuškog, Glamoča, Petrovca, da idu u Slavoniju, ne bi li tamo našli štogod žita, - bilo se presrećno sa 5060 kila - da donesu kući i prehrane porodicu. Nije se pitalo za umor i trošak. Prodavao se zadnji komad blaga ili zadnja

krpa iz kuće, da se samo može poći do železnice i pobrinuti se za hranu. A i onda kolika nevolja! hrana se mogla proneti samo kriumčarenjem, koje je bilo spojeno s mnogo opasnosti, ili u izuzetnim slučajevima propuštanjem pojedinaca. A pomislite, koliko je morao biti očaj onih, koji bi prošli toliki put, platili toliki trošak, kupili žito, pa kad im ga na granici zaplene žandari ili finansi i potroše za svoje svrhe! Kako natrag? Bez novca, bez hrane, u gladnu kuću, gde sve čeka na njegov zalogaj? Da izbegnu tome i da spasu živote krenule su bile čitave porodice iz petrovačkog i glamočkog kotara, da se sele u Slavoniju u Ugarsku i da se tamo sigurnije prehrane. Broj tih iseljenika računao se na 70008000 duša. Kolika je morala biti beda u zemlji pokazuju dovoljno ovi podaci: čitava žetva iznosila je 1914. u Bosni i Hercegovini 5,655.330 metr. senti žitarica, 1916. samo 2,799.760 a u 1917. taj je broj spao na 1,544.290. Za određenu kvotu po glavi (7 kila brašna mesečno za gradove, 10 na selu, 19 za teške radnike) trebalo je za čitavu zemlju 21,158 vagona žita, a zemlja je imala svega, kad se odbiju usevi, 10807. Sve se ostalo moralo uvesti, a kako je s tim išlo u doba opšte dezorganizacije i u prilikama, kad se to smatralo kao nečija dobra volja, može se Beh misliti.

Posledica toga bila je glad, i to najužasnija. Evo primera. Porodica Lalovića iz Zagorja kod Kalinovika bila je pre rata vrlo imućna. Na početku rata ubili su vojnici svu četvoricu odraslih muških u toj kući. Ostala je samo udovica Milica Lalovića sa decom. Još nedorasla sina uzeli su joj u vojsku, a nju su s decom ote-

rali iz kuće. Pobegla je u okolicu Mostara, gde je proživela oko godinu dana. Kad joj je najzad uspelo da se vrati doma, našla je pustu i razvaljenu kuću, u kojoj više nije bilo ničega. Pređe s toga u jednu kolibu, gde je nekako provela leto, ali kad je došla zima i glad, nasta strahovita nevolja. Jela je s decom trave i korenje, kozlac i lipovu koru, ali ni toga ne bi dovoljno. Deca su umirala u najtežim mukama; ispadali su mu nokti na rukama i nogama; oticali su kao breščići i najzad su, u najljućem jadu, ugrizali jedno drugo. Tako je preko zime 1916. sirotoj ženi umrlo petoro dece. I iz drugih krajeva isto su tako strašne vesti o pomoru od gladi. U Hrasnu (kot. Mostar) umrlo je u proleće 1917. 18 osoba od gladi; u ljubuškom kotaru, u Ružićima 21, u Tihaljini 14, u Drinovcima 41, u Veljacima 6, u Grudama 8, u Međugorju 10, u Rakitnom 4, u Gorancima 3, u Klobuku 5, u Humcu 11, u Vitini 3. U Drinovcima od 41 umrlih 21 je bilo sa šezdeset godina i više, a 6 ispod deset godina; u Tihaljini od 14 umrlih 7 iznad 60 godina, a 4 ispod 10; u Veljacima, Grudama, Humcu i Vitini od 28 umrlih beše 13 iznad 60, a 4 ispod 10 godina. U glamočkom kotaru bilo je sela, koja od 30. oktobra 1917. do 18. januara 1918. nisu dobila ni zrna žita iz državnih centrala. U četiri sela toga kotara, u mesecu decembru, umrlo je 11 osoba od gladi, od toga 7 u samoj Prekaji. Fra B. Jerković iz Hrasna javlja, da je u njegovoj župi lekar konstatovao samo jedan slučaj smrti od gladi na domaćinu jedne kuće (maj 1916.), dok je on po dana pre toga sahranio njegovu ženu i kćer, koji su umrli sigurno iz istog razloga. Fra Nikola Ivanković obavešta-

va, da su njemu samom i otac i majka umrli od gladi, dok je on bio u Beču ne mogući im pomoći. Sam gospodar Bosne, general Sarkotić, priznao je javno, da po žandarskim izveštajima, "nije mogao nabrojiti više od 200 slučajeva smrti od gladi i to u pograničnim područjima" (Hrvatska Riječ, br. 205,1917.) I nesumnjivo bi broj tih strašnih vesti bio još veći, da nije došla srećna misao spasavati decu od gladi i slati ih na prehranu dobrim ljudima u Hrvatskoj, Slavoniji, Sremu, Bačkoj i Banatu, gde su bili zbrinuti i zaštićeni. Zahvaljujući aktivnosti plemenitih ženskih iz odbora SHS bilo je do 1. avgusta 1918. 12270 dece iz Bosne i Hercegovine dovedeno u te krajeve i dato na prehranu.

I pomor je uopšte bio neobično velik zbog silnih patnja i iznurenosti stanovništva, kao i zbog loše prehrane. U godinama 1914-1917. umrlo je u Bosni i Hercegovini, po službenom saopštenju, 100.986 dece ispod deset godina, što prelazi normalu gotovo za dvostruko. U izvesnim parohijama razlika je izmenu slučajeva smrti i poroda neobično velika, ponekad dvostruko veća, naročito od 1916. unapred. U župi Hrasno, da se vratimo na poznate izveštaje, gde se o tim stvarima vodila prilježna evidencija, od 1.1. do 25. X. 1917. bilo je 33 rođenih i 66 umrlih (+ 9 kod vojske; svega 75); u Ružićima 1917. 35 rođenih, 76 umrlih (+ 15 kod vojske); u Posuškom Gracu 1916. 49 rođenih, 54 umrlo (+ 20 kod vojske), 1917. do 20. XI. 29 rođenih, 58 umrlih (+ 8 kod vojske); u Drinovcima 1916. 60 rođenih, 71 umrlih (+ 6 kod vojske), 1917. do 15. XI. 37 rođeno, 82 umrlo (+ 2 kod vojske); u Gradni-

ćima 1916. 131 rođeno, 150 umrlo (+ 28 kod vojske), 1917. 105 rođeno, 135 umrlo (+ 9 kod vojske); u Čerinu 1917. 51 rođen, 98 umrlo; u Rakitnom 1916. 60 rođen, 77 umrlo (+ 26 kod vojske), 1917. do 2. XII. 50 rođeno, 79 umrlo (+ 18 kod vojske); u Posušju 1916. 82 rođena, 84 umrla (+ 11 kod vojske); 1917. 78 rođeno, 86 umrlo (+ 16 kod vojske); u Grudama 1916. 50 rođeno, 44 umrlo (+ 10 kod vojske); 1917. do 15. XI. 39 rođenih, 61 umrlih (+ 17 kod vojske); u Valjacima 1916. 54 rođena, 42 umrla (+ 9 kod vojske), 1917. 33 rođena, 43 umrla (+ 10 kod vojske); u Tihaljini 1917. do 15. XI. 31 rođeno, 67 umrlo; u Klobuku 1916. 54 rođeno, 69 umrlo (+ 7 kod vojske), 1917. do 25. XI. 55 rođeno, 59 umrlo (+ 16 kod vojske);u Humcu 1916. Porođeno, 98 umrlo (+ 41 kod vojske), 1917. 102 rođeno, 133 umrlo (+ 16 kod vojske). Tako je od prilike bilo i po čitavoj ostaloj zemlji. Po službenoj statistici bio je već 1915. broj mrtvih veći nego broj rođenih (57.844 rođ., 62.792 umr.);

1916. bio je broj poroda 39.228 a pomora 56.939; 1917. bilo je 15.092 umrlih više nego rođenih, (46.114 pol)., 61.246 umrlih). Pri tom nisu uračunani svi gubici kod vojske (naročito ne za 1917. i kod zarobljenika), koji bi ovu razliku činili još rečitijom i još strašnijom.

Izveštaji o stanju dece bili su strahoviti. "U ovdašnjem kraju", piše kotarski pristav iz Slunja Sava Jakovljević ženskom odboru SHS 20. decembra 1917., "po srpsku je djecu zlo. Ima ih po cestama, šumama, stijenama i gdje god se čovjek makne. Očevi su im u vojsci ili su izginuli, a majke im u Slavoniju oti-

šle. Djeca su tako ostala na cesti". Sama vladi bliska Bosnische Post, br. 128 od 1917., navodi, da "bosanska djeca gladuju" i da je njihova nevolja u istočnoj Bosni užasna. U selu Ratkovu (kot. ključki) ubio je Đorđe Šajić, dečak od sedam godina, svog trogodišnjeg brata Dušana, da ga spase od muka radi gladi. U dva transporta dece, koja su išla na prehranu, umrlo je troje od gladi. Gotovo bez odela, sa poderanim košuljama, bez gunjčića i često bez gaća, potpuno izgladnela deca su dolazila u Zagreb, preko čitave zime, toliko bespomoćna i klonula, da ih je trebalo prosto vraćati u život. A vlasti su se toliko nemarno brinule o njima, da je jedan transport dece iz Hercegovine, 512 na broju, išao teretnim vozom od Mostara do Broda, od 3. aprila u 1 sat po podne do 5. aprila u 7 sati pre podne, dakle puna 42 sata, za jedan put, koji se inače prevaljuje za 1820 sati. Od Konjica, gde su večerala u 7 sati prvog dana do Zavidovića, gde su došla drugi dan u veče u 5 sati, deca čitavim putem nisu više ništa dobila da jedu. Takav rad smatrao se još pomaganjem čitave akcije!

Kakvih je sve primera nasilja i surovosti bilo kod organa vlasti neka pokažu ovi slučajevi. Sudac Josip Hrabar naveo je u 123. br. Srpske Zore, da je ljubinski kotarski predstojnik Franc Majerberger za 1916., 1917. i 1918. godinu rekvirirao po 14 litara mleka dnevno za svoju potrebu i njim hranio svoja tri psa i magaricu. Mleko je uzimao badava i nikad nikomu nije bilo plaćeno. "Svet je u pomanjkanju hrane jeo hljeb od kljenove kore, dapače je bilo slučajeva da su ljudi jeli hljeb napravljen od zemlje i istučenih kostiju

pomešan sa lojem. To je meni kao tadašnjem sucu bilo dobro poznato jer sam imao sijaset prijava smrti usled tog jadnog kruha. Jedna sirota žena je imala jednu kravu od koje je muzla mleko za svog jedinca sinčića koji druge hrane osim tog mleka nije imao. Ona je ipak morala nositi predstojniku Majerbergeru mleko i uskraćivati jedinu hranu svom jedincu". O svim nedelima tog prestojnika podnesena je prijava bivšoj Zemaljskoj Vladi;

provedena je i istraga, koja je sve to utvrdila; ali je ipak sve ostalo po starom. Majerberger je označavao suca kao "jugoslovenskog agitatora" i neprijatelja Mađara i to je za ono vreme bilo dosta da ga potpuno zaštiti. Bio je samo premešten iz Ljubinja u Sarajevo.

Mnogi činovnici, naročito prestojnici po kotarevima iskorišćavali su ovu oskudicu i vreme bez kontrole u najsebičnije trgovačke svrhe i zulume. Čitav niz bilećkih građana sa užasom je prikazivao rad njihova upravitelja Vensela Sobeka. Taj je čovek uzeo čitavu aprovizaciju kotara u svoje ruke i nastojao, da čitavu trgovinu s namirnicama provede sam. "Gladan narod nije smio pitati... za cijenu, a kad bi koja sirotinja izustila koju riječ o cijeni i izrazila svoje negodovanje radi prećerane cijene, to je Sobek običavao mjesto usmenog odgovora svojim korbičem nemilice tući jadnu sirotinju... Njemu je bio glavni princip izdati životne namirnice onome koji bolje plati, a ne onima, kojima je morao davati. Tada postojeći trgovački konzorcij u Bileći naručivao bi na svoj račun žita, brašna i t.d., no kad bi ta roba stigla, to je Sobek istu robu u svoje magazine u dvorištu kotarskog ureda smjestio i

sam sobom prodavao, naravno uz lihvarsku cijenu, a tako isto je radio i sa žitom, koje je došlo na kotarsku primoćnu zakladu". Pored toga, bojeći se prijave i tužbe, on je vršio česte zulume, da zastraši publiku ili da se osveti. Tako je, na primer, zatvorio Joku Mirkovića, majku od šestero dece, jer je posumnjao da se ona potužila radi nepravedne deobe hrane i zlostavljanja. "I ako su svi građani dokazivali nevinost Joke Mirković i molili Sobeka, da je pusti iz zatvora, Sobek bez milosrđa i bez ikakovih ljudskih osjećaja odbio je tu molbu, a Joka Mirković morala je sa svojim djetetom od nekoliko mjeseci i pri sisi 10 dana nevino odležati". "Luku Kapora, Toma Anđelića, trgovce iz Bileće, te sveštenika Rista Bjeletića i još drugih 16 viđenih građana i seljaka isti je Sobek odmah nakon njihovog povratka kući iz Nežidera, gde su bili internirani, na svoju ruku predao vojsci na rad, te su morali 6 mjeseci raditi na cesti po granici Crne Gore". Poreznika je denuncirao kao velikog Srbina samo za to, "što ga je kao porezni činovnik morao oporezovati radi njegove trgovine sa hranom". (Srpska Zora, br. 83, 1919.).

Vlasti same činile su vrlo malo da tu opštu bedu umanje. Misleći, da će zlo izgledati manje ako ga zaneču, one su prosto zabranjivale svako izveščivanje o tome, čak i prijave smrtnih slučajeva od gladi, i sistematski su ugušivale svaku javnu debatu o tom. Na lični zahtev generala Sarkotića, poglavara zemlje, nisu ni zagrebačke novine smele donositi nikakvih vesti iz Bosne, koje bi stanje prikazivale u pravoj svetlosti. Samovolja vlasti bila je bezgranična. Tako su se, na primer, mogle da vrše i ovakve stvari: prestojnik u

Sanskom Mostu Oto Dajč osnovao je bio sa 160.000 kruna opštinskog novca svinjsku klaonicu, koja je, nevešto vožena, dovela do deficita. Da ga nadoknadi on je, pored javnog lihvarenja sa životnim namirnicama u gradu, izdao naredbu, da bi proturio neke suve smokve svojih pomagača, da niko iz centrale ne može dobiti brašna, ako ne kupi i tih smokava, i to komad po 32 helera! Bedni svet, i težaci i građani, morali su vršiti tu zapovest, i ako su za svoj novac imali nesumnjivo prečih potreba. Ili ovako: na pruzi Srnetica-Jajce silom su gonili svet na rad i plaćali mu nadnicu, uz tadašnje sene, po cigle dve krune! Ratne potpore, izdavane porodicama mobilizovanih, bile su oskudne i prema senama za namirnice više nego nedostatne. Luca Oreškovića iz sela Blaževića (kot. Ključ) dobivala je za se i svoje osam dece samo 50 kruna mesečno. Ivan Buljan Stojanov iz Čapljine služi s bratom Jurom u vojsci, ima šestero čeljadi, a ti primaj u 30 kruna potpore. Jure Selčić ima u vojsci dva sina, kod kuće 11 glava i dobiva 28 kruna. Sava Zurovac, čiji je muž Mitar poginuo, a ona ostala s petero nejake dece, dobivala je 26 kruna mesečno. Janja Vrankić, starica od 74 godine, čiji sin Ante od početka rata služi u vojsci, prima zajedno sa osmero unučadi 31 krunu. I t.d. Lista bi ova mogla da se otegne u beskrajnost, sve sa primerima ovakve vrste.

Zloupotrebe su činjene naročito i sa upisivanjem ratnog zajma. Trgovca Ristu Đajića u Fojnici kod Gacka dao je nevesinjski prestojnik zatvoriti, pošto mu je 17 puta vršio kućnu premetačinu, i onda ga poslati na front. Od njegove žene, koja je s čitavom porodicom

ostala nezbrinuta, tražio je ipak upisivanje ratnog zajma, preteći joj, da će inače skratiti čitavoj porodici davanje hrane iz aprovizacijonog ureda. Takva je pretnja, naravno, morala delovati. Sveštenik Pavle Ubavić iz Gerzova, optužen radi veleizdaje u Banjoj Luci, zovnut je jednog dana, pošto je bio rešen optužbe, ali još pridržan u zatvoru, na sud, gde mu je saopšteno, da je dobio neku tražbinu, ali da mu se ona odmah upisuje u ratni zajam. On je, zbunjen, morao pristati.

U školi su učitelji naterivali decu, da upisuju zajmove i ko je god od roditelja imao ma kakav stalniji prihod morao je pristati na to. Bosnische Post, br. 234, 1915., javno je proglasila tu ideju. Isto su tako prisiljavani i činovnici i na račun toga su im delomično odobravani predujmovi, koji su se onda u ratama imali vraćati.

Poglavar zemlje, Stjeran Sarkotić, upućivao je sam cirkulare i javne pozive "crkvenim velikodostojnicima, manastirima i župnicima, političkim oblastima i učiteljima, poreznicima i carinicima, finansijskoj straži i žandarmeriji, upraviteljima erarnih i privatnih industrijskih preduzeća" da "deluju" "na sve njihovom delokrugu pristupačne, odnosno ima podređene krugove stanovnika i nameštenika", da što više upisuju za ratni zajam. A šta je takav poziv, s tom odviše jasnom stilizacijom, u ono vreme apsolutne sile imao da znači, mislimo da ne treba pobliže objašnjavati.

Komesar grada Sarajeva, kad je opština grcala u dugovima, upisao je za IV. ratni zajam 500.000 kruna. Isti je slučaj bio i sa mostarskom. Pupilarni fondovi, ne tražeći odobrenja zainteresovanih, upisali su

na svoju ruku 825.000 kruna na prva četiri ratna zajma. Tako je činjeno i s mnogim drugim fondovima. Invalidski fond upisao je 100.000 kruna za IV. ratni zajam; isto toliko i fond Crvenog Krsta. Kotarske primoćne zaklade upisale su na prva četiri zajma 640.000 kruna. U Sarajevu je ratni zajam, inače, upisivan kod vladina poverenika, odnosno gradskog komesara. Taj je zvao pojedince sebi i često diktovao sume za upis, koje su se tu morale i iskazati. Isto su to činili i mnogi prestojnici u zemlji. Tako je skupljeno za sedam ratnih zajmova 217.000.000 kruna u Bosni i Hercegovini.

Kad nisu uspele sve kombinacije za saziv užeg bosanskog sabora i kad se u zemlji videlo i suviše očitog ustezanja, da se uđe u razne medžlize, gde će trebati ljudi iz naroda da svojim imenima zaštićuju pogreške režima i dele odgovornost s njima za dela učinjena bez njih i preko njih, vlada je najzad odlučila da posebnim načinom dođe do takvog jednog tela. "Naredbenim putem" stvorila je takozvano Prehranbeno Vijeće u januaru 1918. i pozvala ga na pregovore o hrani mesec dana kasnije, kad je hrane gotovo nestalo i kad se u glavnom nije imalo o čem mnogo razgovarati. A kako je i od koga je sastavljeno to veće vidi se najbolje po tom, što je Banju Luku zastupao jedan žandar, Ahmet Hadžikadić, koji je za tu priliku dobio naročit dopust i dozvolu da se obuče u građansko odelo i što je, mimo sve druge Hrvate i katolike tog okružja, išao kao narodni izaslanik nemački kolonista iz Rudolfstata Oskar Bekman. A takvo veće može se već misliti, kako je smelo, znalo, moglo i htelo braniti

interese gladnog naroda i ukazati otvoreno na prave uzroke njegova položaja! Zanimljivo je dalje i ovo. Juna meseca 1918. bila je u Brčkom jedna šira anketa šljivara i šljivarskih trgovaca. Ovi su podneli prestavku vladinom povereniku, da prema privilegovanoj Zemaljskoj Banci, koja je monopolisala sav izvoz, i prema njenim prekupcima zaštite svoje interese, koji su istodobno interesi svih produsenata šljive u istočnoj i središnjoj Bosni, interesi nekolicine hiljada naših ljudi. Vladin poverenik im je odgovorio u ime starije vlasti, ali povodom njegova odgovora nije smela pasti nijedna reč ni debate ni kritike Od kakva su onda smisla bila ta većanja, ankete, saborisanja i sve druge formalnosti? Ne znači li to prosto, da se kao u svemu drugom, i tu morala ropski slušati reč vojnog zapovednika zemlje i da se po tom sistemu bezuslovne pokornosti imala militarizirati i trgovina, kao što je to već bilo učinjeno gotovo sa svim drugim?

Nasleđe razrivene Austrije, i moralno i fizički i materijalno, imaće dugo da tišti našu novu državu. I ako je rat ublažio mnoge opreke, proširio paše vidike, produbio naša osećanja dao našim pogledima nov i puniji i svesniji sadržaj, on ipak nije lišio svet svih starih strasti i nije mogao da podjednako deluje na sve intelekte. I po svom postanku, i po načinu svog vođenja, i po nevoljama koje je izazvao on je otvorio mnoge rane i ostavio ih nezaseljene sve do najnovijih dana. S još uvek mnogo predubeđenja mi ulazimo u novi život, zaraženi moralom, koji nas je uzajamno trovao. I ako bi možda bilo naivno govoriti o potpunom preporođaju, koji je imao da nastupi u našem

društvu, svakako je potrebno istaknuti, da se možda i odviše, i ne nesvesno, nadovezuje na staro, koje je u mnogo slučajeva bilo i malo dobro i malo pohvalno i nimalo na ponos naše nacionalne kulture. Mi ne smemo dozvoliti, u najvišem svom interesu i u ime te kulture, za koju se danas oduševljavamo da se ma kad u budućnosti mognu ponoviti strahoviti primeri naših međusobnih odnošaja, koje je na izvesnim mestima tako surovo dokumentovala historija ovog rata. Sloboda samo razvija vrline i ona će, nadamo se, onako isto intenzivno pročistiti naše duše, kao što je svetlila u našim idealima.

Napomena.

Molim, da se, pored sitnijih grešaka, ispravi ekavština u memorandumu, str. 714, koju je slagar uneo prema mom ostalom tekstu u tom narečju.

Kako je bilo i očekivati tokom vremena dolaze u javnost i noviji podaci i prilozi za stvari, koje obrađuje ova knjiga. Mi ih, naknadno, spominjemo ovde upozoravajući na potrebu, da svak treba da napiše verno i s preciznim oznakama, sve što je video i doživeo u ovo tesno vreme, da bi za docnije naraštaje ostala što punija slika svega onog što je pratilo veliki Svjetski Rat i stvarannje najobilnijeg dela naše historije.

Za zainteresovanost u sarajevskim demonstracijama svedoči to, što je jedan stražar, Budnjević, bio kažnjen zatvorom od šest meseci, "samo zato što se mašio za sablju put razbijača" i što su stražari, po iskazu jedno! nadstražara, morali biti pasivni, jer su

njihovi komandanti posmatrali rušenje ne kušajući ništa da to spreče "Srp. Riječ", br. 165, 1919. Trgovca Aleksu Bajčetića upozorio je jedan stražar pre podne 30. jula, da ukloni deij iz kuće kazavši mu "da neće imati zaštite od strane vlasti." Pri rušenju kod njega učestvovali su i ulanski vojnici, a kad je on molio jednog oficira za zaštitu dobio je odgovor: "Geschiet ihnen Recht" S. R. br. 161.

Kako se u zatvoru postupilo s pohvatanim atentatorima kazuju pisma Trifka Grabeža proturena potajno njegovim roditeljima. U njima on piše: "Onu veče kad su me svezana dotjerali predadoše nas u policijski zatvor. Tu smo se rastali, i mene su do pola noći ispitivali vladin povjerenik Gerde i barun Kolas. Ispitivali su me unakrštavajući razna pitanja, kako bi lakše što od mene doznali. Ali pošto ne htjedoh ništa priznati, predadoše me u zelenu sobu mađarskim špijunima. Mučenja su bila užasna. Stezali su nam grudni koš sa nekom mašinom od koje smo strašne bolove trpjeli. Čučanje na buretu bilo je još gore, bure je bilo napunjeno s sementom, a na rubu bureta morali bi klečati, ali, kako je bilo nemoguće ravnotežu održati, padali bi, prašina bi nas gušila i tukli bi nas sve dotle dok se ne bi onesvjestili. Pod dojmom tih muka prenio bi se u neki san, i kad bi me udarcem probudili spremni još uvijek na nova mučenja, ja jednog od ovih ošamarih, ali su se tek onda razjarili i nastavili su još strašnija mučenja. Volio bih da su me ubili. Sve im to ne bijaše dosta, nego su i pse nagonili na nas, ali najveći je gnjev pokazao jedan musliman valjda za uvrijeđenim ponosom za Ferdinandom i So-

fijom, koji me toliko mučio, da ne mogu ni opisati. Možda bi se više zadovoljio, da me ubio. Govorio je, da sam bunio naše Paljane na ustanak i nagovarao je sviju da me i dalje muče." (Glas Naroda, br. 276,1920.).

Bilješka o piscu

Vladimir Ćorović je rođen 27. oktobra 1885. godine u Mostaru, u poznatoj srpskoj trgovačkoj porodici. U rodnom gradu završio je osnovnu školu i gimnaziju. Bila je to sredina sa veoma jakom i razbuđenom srpskom nacionalnom sviješću, kojoj je ton davala grupa istaknutih književnika, među kojima je bio i njegov brat Svetozar. Godine 1904. Vladimir Ćorović se upisao na Bečki univerzitet, gdje je studirao slovensku filologiju, arheologiju i istoriju. Profesori su mu bili čuveni slavisti Vatroslav Jagić, Konstantin Jiriček i Milan Rešetar. Ćorović je bio vrlo aktivan u Srpskom akademskom društvu "Zora", o kome je 1905. godine objavio knjižicu. Tezom o Lukijanu Mušickom, doktorirao je u Beču 1908. godine. Specijalističke studije nastavio je u Minhenu (1908-1909) kod poznatog nemačkog vizantologa Karla Krumbahera. Neko vrijeme je boravio u Parizu i Bolonji, gdje je istraživao stare slovenske rukopise.

Od septembra 1909. godine Ćorović je živio u Sarajevu, radeći najprije kao kustos, a zatim upravnik biblioteke u Zemaljskom muzeju. Tada je počeo period njegovog vrlo snažnog, intenzivnog i raznovrsnog naučnog i književnog rada. Bio je saradnik vrlo zna-

čajnih srpskih časopisa, a posebno "Bosanske vile", "Srpskog književnog glasnika" i "Letopisa Matice srpske" (u kome je objavio i svoju disertaciju o Lukijanu Mušickom). Pored ostalog, u Sarajevu je bio sektor Srpskog prosvjetnog i kulturnog života "Prosvjeta" i priređivač njenog kalendara za 1911. godinu.

Nakon atentata Gavrila Principa, 28. juna 1914. u Sarajevu, Ćorovića su uhapsile austrougarske okupacione vlasti. Na poznatom banjalučkom "veleizdajničkom" procesu, čiji je prvooptuženi bio Vasilj Grđić, Ćorović je najprije osuđen na pet, ali mu je Vrhovni sud povisio kaznu na osam godina robije zbog intenzivnog rada u "Prosvjeti". Novi austrougarski car i kralj Karlo IV, pod snažnim pritiskom svjetske javnosti, izvršio je 1917. godine zamašnu amnestiju političkih zatvorenika, pa je Ćorović pušten iz zatvora u Zenici, gdje je uglavnom izdržavao kaznu. Tada se nastanio u Zagrebu, pa je sa grupom jugoslovenski usmjerenih pisaca (Niko Bartulović, Ivo Andrić i Branko Mašić) uređivao časopis "Književni jug". U to vrijeme je počela njegova zapažena saradnja sa jugoslovenskim političarima u raznim zemljama, a naročito u Austrougarskoj, kao i pripremanje dokumentarne Crne knjige (Beograd-Sarajevo, 1920) o stradanju i patnjama Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. U ulozi delegata u privremenom narodnom predstavništvu, Ćorović je bio prisutan 1. decembra 1918. u Beogradu na svečanom proglašenju ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu.

Od 1919. godine, kada je izabran za vanrednog profesora na Filozofskom fakultetu, Ćorović je nepre-

stano živio u Beogradu. Velikim ličnim radom, izvanrednim naučnim rezultatima, stvorio je rijedak ugled i uticaj i izuzetnu karijeru: 1921. postao je redovni profesor na Filozofskom fakultetu, za dopisnog člana Srpske kraljevske akademije izabran je 1922, a za redovnog 1934. godine. Više godina bio je i rektor Beogradskog univerziteta. Poslije napada Nijemaca na Jugoslaviju, napustio je Beograd i krenuo u emigraciju zajedno sa više tadašnjih istaknutih jugoslovenskih političara, ali je avion kojim su putovali oboren 12. aprila 1941. godine iznad Grčke. U toj nesreći poginuo je i Vladimir Ćorović.

Veoma je velik Ćorovićev stvaralački opus, koji čine brojne knjige i pojedinačni tekstovi rastureni po raznim časopisima i listovima. Iako su činjeni i značajni pokušaji, još nije sastavljena i kompletna bibliografija njegovih radova i priloga o njemu. Ovom prilikom navodimo samo neke njegove knjige: Vojislav Ilić (Mostar, 1906), Srpske narodne pripovijetke (Matica srpska, Novi Sad, 1909), Pokreti i dela (Geca Kon, Beograd, 1920), Velika Srbija (Narodno delo, Beograd, 1924), Bosna i Hercegovina (Srpska književna zadruga, 1927), Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852-1862 (Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923), Ujedinjenje (Narodno delo, Beograd, 1928), Mostar i njegova srpska pravoslavna opština (Beograd, 1933), Istorija Jugoslavije (Narodno delo, Beograd, 1933), Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku (Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1936), Xistorija Bosne. Knj. I (Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940) i Istorija Sr-

ba I-II, Beograd 1989.

Na osnovu teksta koji je napisao akademik Radovan Samardžić, Vladimir Ćorović je zastupljen u knjizi Sto najznamenitijih Srba (Beograd - Novi Sad, 1993, str. 529-534).